

„végtére senki sincs egyéb, mint magad kiből a társaságnak
ki kell állania.”

„A drámai világ »középmezőnyében« vívja harcát
a féktelen Alpári Farkas
és a büntudata által űzött Szellőrinzi Lóránt.”

„Valóságos elméleti zsbongásnak lehetünk tanúi,
a közös nevezőre jutás szerény jeleivel.”

„Vörösmarty elmondta, miként gyártja szivarait,
hogyan készíti a pezsgőt,
s milyen jó töltött-káposztát evett tegnap Döbrentey Gábornál.”

„mintha a történelem nem egyéb volna, mint luxus dolga”

„Még a beleimet is kitaposnák, ha elnöki beszédekkel
és vezércikkkel lehetne.”

„Vajha nyelvük elöl vitelére azt az ösztönt önthetném
sok Magyarokba,
mellyre az én tehetetlenségem el nem érhetett
és soha nem is fog el érni.”

„Trianon semmit sem változtatott a tanár urak felfogásán,
sőt jól jött nekik, mert felhasználhatják dorognak
a saját érdekükben. A megcsönkített Magyarország ténye
csak arra való nekik, hogy még jobban megnyírják
az önképzőkörök gondolatszabadságát [...]”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/2

2

2017

ItK

A tartalomból

Szamosközy István rovásírási könyve
Mikes és Mme de Sévigné
Aurora-kör
Történetírás és történelmi regény
Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Bodrogi Ferenc Máté: <i>Az Aurora-kör témájának forráskritikai lehetőségeihez</i>	163
Lajtai L. László: <i>Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század középső harmadában</i>	201
Műhely	
Balázs Debóra: <i>Szamosközy István firenzei székely írásos könyvéről</i>	217
Kovács Eszter: <i>Madame de Sévigné, Bussy-Rabutin és Mikes Kelemen. Hatástörténeti adalékok</i>	229
Sárközi Éva: <i>Ahogy azt a nagy Móríc – Hegedűs, Négyesy és József Attila – elképzeli. Egy 1931-es vita és háttere</i>	236
Műelemzés	
Nagy Imre: <i>Katona József útja a lovagdrámától az „első szülött” tragédiáig</i>	255
Szemle	
Knapp Éva–Tüskés Gábor: <i>A Fortunatustól a Törökországi levelekig (Imre Mihály)</i> ...	275
Bethlen Miklós válogatott bibliográfia (<i>Nagy Levente</i>)	280
Szilágyi Márton: <i>Hagyománytörések (Imre László)</i>	286
Isztorija vengerszkoj lityeraturi (<i>Kalavszky Zsófia</i>)	289

BODROGI FERENC MÁTÉ

Az Aurora-kör témájának forráskritikai lehetőségeihez

A bor és a kör

Combináld a dolgokat.
(Toldy Bajzának, 1828)

„A legszebb történet”

Az ún. *Aurora-kör* tündöklése a magyar irodalomtörténet-írás legszebb fejezeteinek egyike. Annak a fejlődéselvű sikertörténetnek az elbeszélése, melyben a mély tisztelettel övezett széphalmi öreg, a „vezér” állandósult eposzi jelzőjével illetett Kazinczy átadja helyét (és *epitheton ornans*-át) Kisfaludy Károlynak és az ő híveinek, a pesti fiataloknak. Csapat és parancsnoka jelentőségének hangsúlyozásában *cultus* és *superlativus* egymással versengve formálják a mondatokat: „A tárgyalt kor a legfontosabbak, a tárgyalt személy a legjelentékenyebbek egyike irodalmunkban [...] az Aurora, az a vállalat, melyhez fogható sem befolyásra, sem fontosságra irodalmunkban sem eddig, sem azóta nem volt.”¹ „Az »Aurora«-val egy új korszak kezdődött a magyar irodalomban. Jó ideig ez a folyóirat uralkodott a magyar szépirodalmon és a XIX. század első felében legjelesebb költőink, íróink és tudósaink mind azon körből kerültek ki, melyet Kisfaludy Károly gyűjtött maga köré és a melyet »Aurora-kör« néven ismer a magyar irodalomtörténet.”²

A Bajza József válogatott műveit kiadó Tóth Dezső szerint „a Kör” – így, nagybetűvel, megszorítások nélkül – az ekkor születő, újfajta irodalmi élet legfontosabb és közvetlen „kristályosodási pontja”, annak vezetésére hivatva.³ A Kör mint telítetlen középpont középpontja Kisfaludy Károly, akinek – visszhangozza a kézikönyvi szintű tudás – „sikerül az ifjabb írói nemzedék minden kitűnőségét almanachja köré gyűjteni, az újonnan föllépő írókat egyesíteni, s így a magyar szépirodalom központosítását meg-

* A szerző az MTA–DE Textológiai Kutatócsoport tagja. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, Bp., Franklin, 1882, 1, IV.
- 2 STEINHOFFER Károly, *A könyv története: A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégebb időktől napjainkig*, I, Bp., Lampel, 1915. Elektronikus kiadása: <http://mek.oszk.hu/09000/09078/09078.htm>. Vö. még: „Kisfaludy Károly az Aurora révén vált a fiatal irodalom vezérévé, a Pesten megszerveződött irodalmi központ legfőbb tekintélyévé, aki Kazinczy kezéből átvette az irányítást.” *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3), 404. Az Aurora-kör „irodalmunkban új korszakot nyitott és képezett.” GARAY János, *Magyar írók s irodalom Pesten ötven éve előtt és most*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1843/45/2, 156.
- 3 TÓTH Dezső, *Bevezetés = BAJZA József válogatott művei*, s. a. r. KORDÉ Imre, vál., jegyz. TÓTH Dezső, Bp., Szépirodalmi, 1959 (Magyar Klasszikusok), 12, 15.

valósítani”.⁴ Egyik életrajzírója, Heinrich Gusztáv szerint Kisfaludy elképzelései már kezdettől a körül forognak, hogy megalapítani kívánt zsebkönyvével a fiatal „erőket” összetartsa és a „nemzeti költészet fejlődésének” irányt szabjon; ennek realizálódása avatja az irodalom első emberévé.⁵ A tudatos folyamatban Kisfaludy mintegy megalakítja az Aurora-kört, dolgozótársai és barátai irodalmi koalícióját, „melyhez korának legtehetségesebb és legbefolyásosabb írói tartoznak”.⁶ Kisfaludy, aki nemcsak Aurorájával, hanem „személyiségével” is centralizál, hiszen az ifjú írók (és a nők) *quasi Deus*-vá válik, „rendkívüli” befolyást kezd tehát gyakorolni szépirodalmunkra.⁷ A szakrális hanghordozás mellett a katonai metaforika mintázza még hathatósabban az összegző tételmondatokat, az előzőeken túl néha egészen sűrített megoldásokban is: „A vezér és ifjú törzskara ez együttélése emléket őriz az *Aurora-kör* elnevezés.”⁸

Az „Aurora-kör” történetei a legkorábbi átfogó igényű munkák mindegyikében kísértetiesen hasonlítanak egymásra, legtöbbször ugyanonnan indulnak, s a kibontandó cselekmény ugyanazon jeleneteit rögzítik. Ezek a tematikus állomások egy-egy fázist jelentenek és jelölnek az elbeszélésben, s jellemzően nevekhez vagy névcsoportokhoz köthető kulturális plánumokhoz, illetve helyszínekhez kapcsolódnak, leginkább a magyar irodalmi intézményrendszer (fejlődés)történetének távlatát mozgatva. A narrációs ív rendszerint Bessenyei György bécsi társaságával indít, majd Görög Demeter és Kerekes Sámuel szintén bécsi közössége villan fel, aztán jönnek a pesti körök, Révai Miklós, Schedius Lajos János rendszeres vendégfogadásai, Kármán Urániájával s vele Belezsnayné „első magyar irodalmi szalonjával” kihagyhatatlan, aztán Kazinczy pesti triársa (Horvát István, Szemere Pál és Vitkovics Mihály) lép színre, majd a Vitkovics-ház bemutatása, illetve Kultsár István házának leírása következik, hogy aztán megérkezessen Kisfaludy Károly, majd az általa létrehozott Aurora-kör bázisaként a Bártfay-szalón, amelyek már a Kisfaludy Társaság és az Akadémia közvetlen előzményeiként nevezhetők meg a katalógizáló számvetésben. Mindez pedig úgy inszcenírozódik, hogy a szereplők (akiket példaként állítottak a hálás utókor elé) e változó helyszíneken folyton tervezgetnek és beszélgetnek, főként a kulturális jövőről, illetve egymás műveiről. Vagyis nagy emberek együtt nagy dolgokon török a fejüket, akik nélkül nem tartanánk ott, ahol az adott (irodalom)történész éppen pontot tesz monográfiája, cikke végére.

A lényegében mindig azonos történetet olvasva azonban folyton abba az egyre kellemetlenebbé váló felismerésbe ütközhetünk, hogy ezek az eseménysorok vajmi kevésé adatolhatók. Hogy nemhogy kontrollforrásokat, de sokszor még az archivált emlékezet legjelentéktelenebb nyomait sem állíthatjuk a történeti hitelesség szolgálatába. Amelyeket pedig igen, azok kirakóra emlékeztető összessége nagy emberek nagy tettei

4 *Pallas Nagy Lexikona*, II, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893, 365.

5 KISFALUDY Sándor *Munkái*, I, s. a. r., bev. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin, 1905 (Magyar Remekírók, 12), 21, 23.

6 *Uo.*, 24.

7 GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Franklin, 1890, 90; Uő, *Pest irodalmi körei 1800–1823*, Koszorú, 3(1865), 405.

8 BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly élete = KISFALUDY Károly Minden Munkái*, kiad. BÁNÓCZI József, I, Bp., Franklin, 1893, 14.

helyett inkább tudósít esetlegességek láncolatáról, mára kiismerhetetlenné váló személyközi-csoportközi dinamikák szövevényéről, utólag méltányosan megítélhetetlen szituatív döntésekről, szándékokról – kultikus magasztosság helyett nagyon is otthonos, sajátosan ismerős (19. századi) emberek csoportalakulásairól és literátorkodó mindennapjairól. S talán éppen ezért válhat ez a magyar irodalomtörténeti *Greatest Story* igazán tanulságossá.

Forrása mindenknek

Toldy Ferenc 1875 februárjában olvassa fel emlékbeszédét *Irodalmi társas köreink emlékezete* címmel a Kisfaludy Társaságban. Az oráció nemcsak azért jelentős, mert a téma alapszövegévé válva fényes hatástörténeti karriert fut be, s mert egyébként is szinte vizsgatételszerűen veszi sorra azokat a bizonyos állomásokat (tulajdonképpen jórészt ő kreálja meg először ezek rendezett sorozatát), hanem mert retorikája tudatosan és hangsúlyozottan bontja ki az elbeszélői horizontot. Az ünnepélyes *genus demonstrativum* legfőbb szándéka bizonyítani, hogy a „szabad s magán társas körök” magyarországi ügye maga a *honestum*. Hogy azok „messze kiható” befolyással bírnak az ízlés és az irodalom sorsára, hogy jelentősebb részük van a „központosított munkásság” működésében mint gondolnánk, hiszen a „tudományok magyar akadémiaja” is csak akkor születhetett meg, miután már a „különböző társas körökben ható”, s „egy-egy közös irányban egyesülő erők” kifejtették hatásukat – élükön a tetőpont Kisfaludy Társasággal.⁹

Az apodiktikus, kifejtő jellegű bizonyítás szimbólumokká növesztett példái mindig helyek és nevek együttesében jelenülnek meg: Bessenyei György társasága (Bécs), Batsányi magyar társasága (Kassa), Görög Demeter köre (Bécs), Schedius Lajos lakása (Pest, a továbbiakban is), Kármán József és az „újkor első magyar salonja” a „lelkes úrnő” Belezsnayné házában, Teleki László asztala, Kultsár István háza, Vitkovics Mihály hajléka, majd Bártfay László szalonja. Az emlékező egyre több kommentárt fűz ezekhez a hangsúlyozottan privát „társas körökhöz”. Kultsár István a „hirtelen fényben feltűnt” Kisfaludy első házigazdája is egyben, a házban ráadásul tiszteletüket teszik a „vidék kitűnőségei”, 1815-ben például Kazinczy is.¹⁰ Kultsár maga a „megtestesült hazafiság”, hírlapjával a pesti magyar írói társas életnek is „természetes középpontja”, ezért minden irodalmi szándék és terv nála formálódik ki. Legfontosabbként például a Tudományos Gyűjtemény terve, s bizony – dacára az azóta elterjedő téves szóbeszédnek („fable convenue”) – az Aurora ötlete is itt fogalmazódik meg, mégpedig Kisfaludyban, s itt dolgozzák ki később részleteiben is, nem máshol (215–216).

A költészet iránt érzékletlenebb Kultsár-ház „költőibb lelkületű” s „vidámabb” másika Vitkovics Mihály lakása, ahol a társaság „első törzsét” Kazinczy triászta teszi ki.

9 TOLDY Ferenc, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 10(1875), 209–230. A szöveg intézménytörténeti érdekelttségű rövid elemzését lásd LABÁDI Gergely, *Kéziratok források az irodalmi intézménytörténeti kutatások tükrében*, ItK, 109(2005), 522–523.

10 Uo., 214. (A vonatkozó lapszámok a továbbiakban a főszövegben, zárójelben.)

Horvát István például itt egészen más, mint Teleki László gyűlésein vagy Kultsár Istvánnál: a komoly tudós itt elengedi magát, saját maga is verselget, s „visszaifjodva gyönyörködik” a házigazda „nyájas éneklésében” és élceiben. Legtöbbet Fáy András is itt szerepel dévaj költeményeinek felolvasásával, az agg példakép, Virág Benedek pedig „csak itt” érzi jól magát. A Vitkovics-kör „legfényesb napjait” 1813-ban és 1815-ben éli, előbb Berzsenyi, majd Kazinczy látogatásakor (217). A „vidám symposionok” jellege 1818-ban változik meg, amikor Kisfaludy is belép, a beszélgetések témája a drámaírás és a színház körül kezd forogni, az új vendég pedig egyre inkább lekörözi a „régiek” szólamait. A régi kényelmes „szívélyes egyetértésnek” vége van, de a törzstagoknak egyébként is egyre több a valódi dolga, hiszen ők voltaképpen nem irodalmárok. Egy „új társaság” kezd kialakulni, az „Auróra-kör”, a magyar költészet pedig nem mellékesen „aurórai korszakába” lép (221, 222).

Az ünneplő szónok ezután maga emeli ki, hogy beszédének hátralévő fejezetei e kör emlékezetének lesznek „szentelve”, *Ők-ről Mi-perspektívára* vált, s modalitásában is még inkább intenziválódik az amúgy sem éppen szenttelen nyilvános emlékezés. Kisfaludy mint „alaposan kimívelt szépész” áll előttünk: „csodálva őt, csüggtünk ajkain” – lelkesedik Toldy (222). A Vitkovics- és a Bártfay-ház közötti átmeneti időszak leírása után – melyben Kisfaludy saját lakásán fogadja híveit – az új házigazda, Bártfay László meleg hangú dicsérete, majd egy hosszú külön fejezetben a hitves, Mauks Josephina apoteózisa következik.

Toldy szónoklatában kétszer él *digressió*val személyek laudáló felidézésére szolgáló szónoklattani eszközzel úgy, hogy e „kitérőkért” mintegy elnézést kér: Teleki, illetve Bártfay feleségének jellemzésekor.¹¹ Úgy tesz, mintha mindez nem tartozna szorosan a tárgyhoz, de érzelmileg nem tud magán uralkodni, s aki ismerte e személyeket, úgymond, bizonyára meg is érti fegyelmezetlenségét. Telekinének „melegítő” és „nemesítő” szelleme van, „biztos szépérzéke”, „kedélyes modora”, mellyel mindig kiegyenlíti az esetleges ellentéteket: „Soha nőben ennyi észet ily kedéllyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai kultúrával egyesülve nem láttam” (213). Bártfayné az előzőekhez igen hasonlatosan a megtestesült harmónia, „benne szellem, szív s irodalmi míveltség a legszebb öszhangzásban egyesültek” (225). Társasága „vonzó”, „nemesítő”, „szívélyes” és „finom”, általa a kör tagjai mintegy familiarizálódnak, fiaik és leányaik „az ő gyermekei is” lesznek. Ő az a „gyémánt kapocs, mely e legszebb lánczot összetartotta” (225–226). Az ellentétek, viták lecsendesítése, a bájosan határozott kontroll és a kecses kanalizáció ennek a nőalaknak is fő feladata és érdeme lesz: „körülötte a lángész is érezte a határt, melyen soha át nem szabad síklani [...] a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenül ellenőrizte a netaláni túlságokat” (226–227).

Az emlékbeszéd záró retorikai egysége az „első csapással” kezdődik, mely a kör kimúlását előlegezi: „kábitó hatással sújtott le bennünket, Kisfaludy Károly halála” (227). Az idő pedig az ekkor már (a Kisfaludy Társaság megalapítása nyomán) Kisfaludy-kör-

11 Telekiné: „Bocsánat a kitérésért; de ki őt ismerte, róla szólván, képes-e e nagy, e fenséges alaknak csak torsóját mutatni fel?” *Uo.*, 213–214. Bártfayné: „Bocsánat a hosszabb kitérésért! De nem kitérés ez...” *Uo.*, 225.

ként emlegetett csoport tagjait egymás után „kiszólitja” az életből (229). A csoportosulás azonban mégsem hal ki teljesen – hangzik az ünnepélyességnek utoljára nekifutó rétor szava –, hiszen „él, virágzik és gyümölcsöz e Kisfaludy-Társaságban” (230).

Dávidházi Péter nagymonográfiája rámutat, hogy Toldy különböző munkáiban milyen határozottan alkalmazza saját pozíciójára az „első” minősítést.¹² Az irodalmi társas körök genealógiáját rögzítő emlékbeszédében azonban éppenhogy hangsúlyos utolsóként, szerénykedő fordulattal a „hajdani szép világ” „egyetlen és utolsó romjaként” definiálja önmagát (226). Bártfayné koporsóját 1860-ban – révedez Toldy – „annyi jó barát közül az utolsó, én magam, követtem” (230). Nincsenek hát a (retorikai) ügynek tanúi (*testes*), sem régiek, sem mostaniak, akik élő bizonyosságul szolgálhatnának e kvázi-teremtéstörténetben. Amit Toldy csinál, az sokkal inkább kulturális, mintsem kommunikatív emlékezet.¹³ Ő és csakis ő a koronatanú, de ő a bíró is egy személyben. Az utolsó mohikán.¹⁴

Szakirodalom kontra források

Kállay Miklós 1927-ben cikksorozatban vet számot a magyar „irodalmi szalonok” történetével. Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária pesti főúri lakását nevezi meg az első ilyenként, természetesen Kármán Józsefhez csatolva azt,¹⁵ később mégis úgy fogalmaz, hogy a pesti triász alapítja meg az első magyar irodalmi szalont.¹⁶ S bár tervezett folyóiratuk, az Amalthea nem valósul meg, lassankint bővül a triász, s 1811-től csaknem minden este találkoznak Vitkovicsnál, akinek sikerül „eleven, pezsgőéletű irodalmi kört teremtenie vendégszerető uri házábanál”.¹⁷ Az összejövetelek különösen megélnéklnek Vitkovics házasságával, akinek felesége egy vendégszerető, „lebilincselő egyéniségű, szellemes és szeretetreméltó fiatal özvegy”.¹⁸ A cikk adatolás nélkül idéz bizonyos Szukay Jánost, Vitkovics nagybecskereki jurátusát, akinek pár soros, érzékletes visszaemlékezését rendre citálják e témában a rekonstrukciók, legpontosabban Szvorényi József 1879-ben, a *Vitkovics Mihály Munkái* előszavában, ahol a név Sinka János:

12 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 769.

13 Toldy emlékezetközösséget gyárt, erősen rítusba ágyazottan, eljárásának egyik középponti eleme pedig a halottakról való megemlékezés kulcsmomentuma; tudatosan épít memória és uralom szövetségére, mely visszatekintve legitimálja, előretekintve pedig megőrökíti önmagát. Vö. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 57–72.

14 Kellő filológusi öniróniával megjegyzendő, hogy Toldy ismerhette James Fenimore Cooper könyvét (*The Last of the Mohicans*), aki Walter Scott tanítványaként, az amerikai irodalom első nagy, nemzetközileg is megbecsült írójaként ekkoriban Magyarországra is elér, elsősorban német fordításai által. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés III: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi, 2011 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái; a továbbiakban: Kölcsev. III), 514. jegyzet; BÁRTFAY László *naplói*, s. a. r. KALLA Zsuzsa, Bp., Ráció, 2010, 1917. jegyzet.

15 KÁLLAY Miklós, *Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában: Vitkovits Mihály és társai Kazinczy-köre*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 245.

16 *Uo.*

17 *Uo.*, 246.

18 *Uo.*

Néhai Vitkovics Mihálynak emlékét hálás kegyelettel őrzöm 54 év után ma is [...] Szentanuja valék én azon hazafiúi buzgalmának, melyből nem csak munkáival támogatta az irodalmat, hanem középpontja is vala Pesten a magyar íróknak. Nemcsak a helybeliek naponként nála estvélyeztek, hanem házánál a vidéki írók is tárt karokkal fogadott s egyszer mindenkorra meghitt vendégek valának. Ilyenkor beszéltek meg teendőiket az irodalom érdekében; aztán pedig megrakott asztalhoz ülve, az értekezletet, poharak közt is eszméket cserélve, folytatták [...] [asztalánál] soha sem orgiáztak, sem nem kártyáztak, hanem mindig csak eszmét vagy élczet cserélve mulattak.¹⁹

Kállay kiemeli, hogy a „fesztelen jókedvet”, az „életvidám hangulatot” a nők is képviselték Vitkovics összejövetelein, ezek között is elsősorban a házigazda „szellemes, bájos” felesége, aki igyekezett házát „fesztelen otthonná” tenni. Az összejövetelek rendszerint az esti órákban kezdődtek. A nyelv és irodalom aktuális kérdéseit vitatták meg először, olykor igen hevesen vitázva, melynek rendszerint a nők vetettek véget, s „a vitában nekitüzesedett feleket a legkedélyesebb mulatozás békítette ki”, mely mulatozás természetesen nem ment „minden művészi élvezet nélkül”.²⁰ Fáy dévaj költeményeket olvasott fel, Séni Péter citerázott, Vitkovics énekelt.²¹ Vitkovics szalonja mindaddig, amíg Kazinczy volt „az első ember az irodalomban”, „vezető, hangadó irodalmi társas-köre volt az országnak”.²²

Vitkovics Mihály háza voltaképpen tudománytörténeti jelentőségű hely, amit legtisztábban és legdirektebb módon Vass Bertalan, Horvát István műveinek kiadója fogalmaz meg: „Mikor még nem volt az akadémia fényes palotája, akkor az ő [...] házában gyűltek össze a tudomány, a költészet bajnokai.”²³ Ezek az emberek tehát „bajnokok”, jelentésszerű pionírok, a tér pedig, melyben találkoznak, „temploma lón a magyar nemzetiség s az új magyar költészet cultusának”²⁴ – többek között Gyulai Pál számára. Az emelkedett távlatokat aláaknázó mentegetőzés, vagy ha úgy tetszik: a *bor* kontextusa azonban folyamatosan színezi e témát, ráadásul sokkal inkább vannak a dolognak erről az oldaláról forrásaink, mintsem arról, pontosan milyen komoly ügyekről pontosan hogyan is volt szó ezeken a bizonyos alkalmakon. Horvát István Vitkovics „nyílt háztartásáról” ekképpen emlékezik meg *Virág Benedek dicső érdemei* című kéziratában:²⁵

Itt fejlődtek ifjúságunk rózsájának bimbói, itt fonattak barátságunk szakadatlan kötelei, itt hevültek ártatlan vidámságaink gyönyörű örömekre, elménk tehetségei tudomány ösvényére indultak, hazafiúi érzéseink olthatatlan lángokká nevelkedtek... Azok előtt, ha szólni tudnának e falak, kiket a kedvező történet már férfú korukban, és így valamivel

19 VITKOVICS Mihály *válogatott levelei*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Aigner Lajos, 1879 (Vitkovics Mihály Művei, 3), XXIII–XXIV.

20 KÁLLAY, *i. m.*, 247.

21 *Uo.*, 248.

22 *Uo.*

23 VASS Bertalan, *Horvát István életrajza*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1895, 159.

24 GYULAI, *Vörösmarty életrajza, i. m.*, 81.

25 A kéziratot idézi: BERKESZI István, *Horvát István Naplójából*, BpSzle, 46. kötet (1886/II), 349.

későbbben hozott társaságunkba, bőven elbeszelnék szeretve tisztelt ifjabb barátainknak, hogy itt a nyájas mulatságok is a tudománykedveléssel, az enyelgő tréfák elmésséggel, a derék hazafiaknak nevei irántok viseltető mély tisztelettel, a nem csapodárkodó ítéletek a buzgóság avagy előmenetel dicséretével voltak mindenkor egybekapcsolatva.²⁶

Nem az a fontos most, elhisszük-e vagy nem, történtek itt komoly dolgok is, hanem az tehát, hogy szakadatlanul emlékeztetni kell erre, talán az emlékezőt magát is.²⁷ Az ambivalencia Szvorényi József Vitkovics-leírásában igen érzékletesen mutatkozik meg:

Csupa vérmes, lobbanó természet, erős vágyával a dicsőségeknek. [...] A társas örömek a leghamarabb kikapák őt magából. A házánál folyt estélyezéseknél – ha úgy fordult – rá-rázendíté hires szavával az ivót, vagy társas-dalait. »S csak ez volt még a dallás!« – kiált fel Toldy.²⁸

Ezek után található Szvorényi gondos lábjegyzete, mely az iménti jellemzés alapjául is szolgáló Toldy Ferenc egyik kéziratát idézi: „S a nélkül, hogy ezt valaha a különben kedvelt egri, vagy budai »vörös« hatásának – a mi rajta soha meg nem látszott – tarthatta volna valaki.”²⁹

A források számbavétele során van némi jelentősége tehát annak, hogy a Vitkovics-ház, s benne a házigazda mennyire mutatja a módszeres irodalmi munkálkodás, az irodalmi intézményrendszer kiépítésének, vagy akár csak az első szalon megalakításának hiteles állomását. A rekonstrukciók által utólagosan kialakított kép ugyanis jóval egységesebbnek, tendenciózusabbnak és tervszerűbbnek mutatkozik, mint a kortársak, vagy akár csak az első információs leszármazottak nyilatkozatai. Tervezgetésekről, tudománykedvelésről, derék hazafiakról szakadatlanul szó van ugyan, maga Kisfaludy Károly is feltűnik már e kis magyar „szalonban”, sőt itt találkozunk először 1818 tájékán az akkori „nagyokkal”, de ennél több konkrétumot nem tudunk kinyerni az elsődleges forrásokból. Maga Vitkovics így beszél ezekről az alkalmakról Kölcseynek írott egyik levelében: „A sok planizálást planizáljuk a planizállani kellő planumra! Ha egyebet nem is, de azt nyerjük vele, hogy téli óráink hamar elmúlnak... gyűlik a literátori sereg, s hozzá kell a planumhoz fogni. A poharak tele állván, előre öntik belénk a feltalálás és mindent elrendelni tudós lelket.”³⁰

26 *Uo.*, 349–350.

27 Gyulai Pál, bár nem tanúságtevő emlékező, szintén „jelentőségteljesen komoly” és „kedvesen vidám” kettősségében jeleníti meg a Vitkovics-szalont: „Az egri jó bor mellett nem egyszer lepte meg a társaságot az éj. A széptani és nyelvézeti vitákat rendszeren történelmi és politikai tárgyú beszélgetések váltották fel. Az új magyar könyvek megbíráltattak s némely [?] polemia és irodalmi vállalat terve itt fogant meg. A komolyságot tréfa, élcz és néha dal mérsékelték. Vitkovics igen szépen tudott dalolni, rendszeren népdalokat énekelt és saját dalait, sőt egy párszor a szerb guzliczát [délizláv vonós hangszer] is bemutatta vendégeinek.” GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 81.

28 VITKOVICS, i. m., XXVII.

29 Idézi SZVORÉNYI, *uo.*

30 VITKOVICS, i. m.; kiemeli FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*, Bp., Magvető, 1987, 321.

Kultsár István háza, Vitkovicséval párhuzamosan működve, már „komorabb”, a tudományosság hathatósabb jeleit hordozva. A lapszerkesztő Kultsár ebédeket és vacsorákat ad, amelyek „valóságos symposionok”, s ahol „csak irodalmi és magyar nyelvészeti kérdésekről beszélgettek”.³¹ Kállay Miklós elbeszélése érezhetően magabiztosabbá válik, hiszen nála ez a tér már konkrét Aurora-előzmény, Kisfaludy Károly ide már bejáratos, Kultsár asztalához pedig egyébként is az akkori irodalom „nagy eseményei” fűződnek. Nála készül el a Tudományos Gyűjtemény koncepciója, ugyancsak itt „pat-tan ki” Kisfaludy Károly agyából az Aurora gondolata, itt dolgozzák ki annak „kész alapítási tervét”, amelyet azután az olykor szintén igen vendégszerető pesti nyomdász Trattner János Tamás farsangi estélyén hoznak nyilvánosságra, megkezdve az előfizetők gyűjtését is, ám az ügy ezt követő további megbeszéléseit ezentúl is Kultsárnál folytatják.³²

A Kultsár-ház Kállaynál átmenetet képez a Vitkovits-féle inkább szépirodalmi, s a (ritkábban előkerülő) gróf Teleki László-féle szűkkörűbb, tudós-elitista szalon között, bár ugyanúgy „szellemdús” és „kellemes otthona” a magyar kultúrának.³³ Azért a „jókedv” nincsen számúzva innen sem, hiszen Kultsár maga is „vígkedélyű”.³⁴ A politikai lapszerkesztő házigazda politizálás helyett amúgy is „örömelebb hallgatta”, ha vendégei irodalmi dolgokról vitatkoztak – adja tudtul Gyulai Pál –, vagy ha a hegedűvirtuóz Bihari János egy szép nótát húzott.³⁵ Mindamelllett két „kedves és pezsgőéletű” irodalmi kör ez az 1810-es években, vendégszerető magánházak, irodalmi mozgalmak kiindulópontjai a „közvetlen érintkezés” s a „baráti poharazgatás megnyitható légkörében”,³⁶ amelyek szoros összeköttetést tartanak fenn egymással is, hiszen igen kevés eltéréssel ugyanazok az írók – köztük is kiemelten a „kazinczyánus triász” – látogatják asztalaikat.³⁷

Miként az 1810-es évek a Kazinczy-triászé és a Kultsár-házé, úgy az 1820-asok előbb Kisfaludy legénylakásáé, majd a Bártfay-szaloné. Az „új központ”, az Auróra-Kör (Kállaynál nagy K-val) ugyanis igazi „otthonra” ez többiben lel.³⁸ Az elemeltebb dimenziókat árnyaló fordulatok itt is állandóak: „baráti poharazgatás”, „kellemes hangulat”, „jó társaság”.³⁹ A Bártfay-házban a kör tagjai „komoly és víg” társalgásban megvitatják az irodalmi kérdéseket, bemutatják saját műveiket és ösztönzik egymást a „nemzeti eszme

31 KÁLLAY Miklós, *A tudományos irodalom magyar szalonjai a múlt század elején*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 261.

32 Uo., 262. Vö. „Vitkovics, Kulcsár és Trattner házai képezték először Pesten a magyar irodalom salonjait.” CSAHÍHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Bp., Stephaneum, 1931–1933, 404.

33 KÁLLAY, *A tudományos irodalom...*, i. m., 262. Nem forráskritikai alapozású monográfiájában Fábri Anna is megjegyzi, hogy Kultsár rendezvényei „férfimulatságok”, a hölgyek tulajdonképpeni kizárásával. I. m., 222, 271.

34 KÁLLAY, *A tudományos irodalom...*, i. m., 262.

35 GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 83. Fenyő István a Kultsár-ház kapcsán is így jelenet: „Barátságos poharazgatás, politizálás, irodalmi csevegés mellett kis kör születik, magja a további fejlődésnek.” FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., Akadémiai, 1955, 13.

36 KÁLLAY Miklós, *Bártfay Lászlóné irodalmi szalonja*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 318.

37 Uo., 246.

38 Uo., 318.

39 Uo., 319.

és kultúra lelkes ápolására”.⁴⁰ Bártfay felesége még fontosabb nőalak, mint Vitkovicsné: csakhamar „csillogó középpontjává” lesz Pest irodalmi életének, a „fenkölt szellem” és a „nagy irodalmi műveltség” „nemes szívvel” párosulva benne. Badics Ferencnél a „nagy műveltségű, lelkes, szeretetreméltó s finom társalgó” egyenesen – ezt is hallottuk már valahol – „összetartó kapcsa” a „legjelesebb magyar írók társaságának”.⁴¹ „Ő mérsékelte mindég a vita hevét”; már szintén ismerős módon ekkor lép minduntalan közbe a „női finomság”, a „minden kilengést mérséklő szépérzék”.⁴²

Az imént megidézett leírások mindegyikében felfedezhető összöveg-státuszában Toldy 1875-ös emlékbeszéde. A jelzők, a fordulatok, a hangsúlyok, a nézőpont és a modalitás egyaránt transztextussá teszi Kállay, Badics, Szvorényi, Gyulai, vagy éppen Tóth Dezső utólagos és kívülálló változatait. E forrást ugyanakkor nem egyértelműsítik, ahogy más állításait sem hivatkozzák. Nem tudható, melyik tényállító propozíció mögött van egykori szerencsés résztvevő szóbeli beszámolója, avagy azóta eltűnő, akár feljegyzés értékű írásműve, a témakifejtések pedig egymást sem konkretizálják. Az a tény, hogy Sinka János visszaemlékezése ugyanakkor többeknél külön kiemelt és büszkén adatolt pretextus, rámutathat e szemtanú-irat társtalanságára, kivételességére. Hasonlóan népszerű az az igen érzékletes és beszédes vándormotívum, mely az öregedő, már bomlott elméjű Bajzáról szól, s mely Toldy Bajza-emlékbeszédéből és életrajzából kel útjára. Ki tudja, mi igaz belőle, de hatásos, s legfőképpen jellegzetes:

Emlékezetének táblája pusztá volt: rajta csak egy kép a multból, Kisfaludy Károlyé maradt meg, kinek neve, ha néha az övéi által kimondatott, a velőkéig ható zokogásra fakasztotta. Ekkor összekulcsolt kezeivel eltakarta arczát, s akadozó panaszából csak a feletti vigasztalhatatlansága volt kivehető: a miért, a haldokló által hivatva, őt többé életben nem találta.⁴³

Az információéhség hatalma, illetve az informátlanság, vagy dezinformáció (akár forráskritikai) veszélyei ugyanakkor már a kortársak között is probléma. Szemere Pál például a „mende-mondák Alsatiájáról” beszél egyik 1834-es levelében,⁴⁴ az „Alzaták” „vezéréként” kicsivel később Fáy Andrást azonosítva.⁴⁵ A névről Bártfay mesél Kölcseynek egyik 1833-as levelében, az utókor is ezekből a sorokból tudhatja, mi igaz a mende-mondából.⁴⁶ Azon túl, hogy regisztrálhatjuk, az „Alzaták” valóban léteztek, a

40 HEINRICH, *i. m.*, 25.

41 BADICS Ferenc, *Bajza József életrajza* = BAJZA József összegyűjtött munkái, s. a. r. BADICS Ferenc, I, Bp., Franklin, 1900, 40.

42 KÁLLAY, *Bártfay Lászlóné...*, *i. m.*, 320–321.

43 Idézi BADICS, *i. m.*, 129. Alakváltozata: „[Bajza] harcban megörölt szelleme nem bírta el már e nagy fájdalmak, e végletes indulatok gyötrelmét. 1855. nov. 21-én öntudatának egy tiszta percében titkolózó családját kijátszva még beáll nagy barátja, Vörösmarty temetési menetébe, később a multból már csak Kisfaludy Károly él emlékezetében, akinek neve említésekor mindannyiszor velőkéig ható zokogásra fakad.” TÓTH, *i. m.*, 48.

44 Szemerei SZEMERE Pál *munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, I, Bp., Franklin, 1890, 256–257.

45 KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1834–1836*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi, 2015 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 66.

46 „Nem tudom, tudod e Kedves Ferim, mit teszen az az Alsatia? – Scott Walter [...] leírja Londonnak a’

Bárfay-szalón tagjai nevezték el magukat játékos öniróniával így, egy már érintett jelenség újra feltűnik itt: annak a bizonyos „víg kedélynek” a relevanciája. A levél azzal ér véget, hogy Bárfay tudatja címzettjével, közös barátjuk, Helmeczy Mihály ma nála van „káposztás galuskára”. Az étel (és az ital) reáliái tehát folyamatosan ott vannak a beszédhelyzetekben, s ha jobban szemügyre vesszük forrásainkat, azzal szembesülhetünk, hogy sokkal inkább jelen vannak – és nemcsak Vitkovicsot illetően –, mint azt eddig a vonatkozó szakirodalom hangsúlyozta. Egy szikárabb és elvontabb intézménytörténeti, vagy akár egy irodalmi fejlődéstörténetet feltételező magasztosabb metanarratívában nyilván kevésbé talál helyet magának az efféle távlat, folyamatos és szerves jelenléte azonban mégiscsak azzal a belátással provokálhat, hogy bőven szót ez az Akadémia-előtti hőskorszak a gyomor gyönyöreiről, egyébként bizonyára igen lelkes, vidám magyarok közös szórakozásairól is, a koncepciózus és szelleműs tervezetek heroikumai, illetve az igényes szalonélet kiépülése mellett.

Kalla Zsuzsa Toldy emlékbeszédének elemzésekor azzal magyarázza a nyomatékos kitérőkben megjelenő hölgy-reprezentációkat, hogy Toldy szalonértelmezésének definitív jegye, miszerint annak nő által irányított „szellemi központnak” kell lennie, európai mintára.⁴⁷ A Vitkovics-szalón viszont „szellemi központnak” túlon túl vidám és borgőzös, a Kultsár-házban meg nincs háziasszony. A szalon definitív funkcióját e tekintetben csak az egy Bárfay-ház elégíti ki, erről írva pedig Kállay Miklós például csak még inkább meghatódik, s (talán öntudatlanul) helyesírást váltva az addigi ’szalon’-okból hirtelen elemeltebb, decens *szalón* válik nála.⁴⁸

A forrásokban mindazonáltal sokkal bővebb anyag akad a kevésbé igényes „szalon-életéről”, mint azt eddig hangoztattuk. Sőt, tulajdonképpen több nyom akad ez ügyben, mint a konkrétabb tervek, kifejtett, netán jegyzőkönyyszerű vélemények, egyáltalán a „komolyabb” dimenziók bárhogy is fennmaradt megörökítéseiből, azok minden retrospektív, hagyományápoló kihangsúlyozása ellenére. Degré Alajos pár soros, ám sokatmondó visszaemlékezése mintha ennek az egész jelenségnek a kicsinyítő tükré lenne:

Többször néhányan – leginkább irójelöltek s kezdők – társainktól titokban elszakadva, a Csigához mentünk estelizni, hol egy nagyobb kerekasztal közelében iparkodtunk helyt foglalni. Aztán a kerekasztal is megnépesült [...] És mit hallottunk? Vörösmarty elmondta, miként gyártja szivarait, hogy készíti a pezsgőt, s milyen jó töltött-káposztát evett tegnap Döbrentey Gábornál. Egész más társalgást vártunk, azt hittük, irodalmi

---

17. században volt egy részét, melyet akkor Alsatiának hívtanak [...] ’S azon Londoni Alsatiában mind azok, kik duellum, adósság, ’s egyéb csínok miatt lappangani, azaz nyugalomban lenni, akartak, ott kerestének, ’s találtak menedéket. – Ezt tehát magyarázatul, ha jövődöben Alsatákról találnék szót ejteni, hogy tudhassd édes Ferim, hogy azok alatt Lumpen-Gesindel [csöcselék] értetik. – A’ Londoni alsaták néha napján részegeskedni, civakodni *etc. etc.* szerettek, ’s valljon mind ezen tisztas czimek nem illenek e reánk?” Kölcsv. III, 412–413.

47 KALLA Zsuzsa, „Mivé egykor talán lehetni álmództam”: A naplók és Bárfay = BÁRTFAY, *i. m.*, 512. Vass Bertalan szerint Vitkovics nejről például Gyulai emlékezik meg igen szépen Vörösmarty-életrajzában; *i. m.*, 159. Hozzátehetjük: ismerős megoldásokkal.

48 Vö. KÁLLAY, *Bárfay Lászlóné...*, *i. m.*, 322.

vagy tudományos vitát fogunk hallani. Csak úgy ámulva néztünk össze, hogy ezek a nagy szellemek is beszélnek oly tárgyokról, mik a közönséges emberek körébe valók.⁴⁹

Bajza egyik, Fáy Andrásához írt levelében erősen mentegetőzik, hogy nem megy másnap ebédjére, mert a fűszeres étel és a füst ártana most gyenge gyomrának,⁵⁰ máskor megszeretettel hívja őt Vörösmartyhoz egy kis esti „farsangi fánkra”.⁵¹ Persze Vitkovics, a bő vérű szerb van legsűrűbben a képben, aki a csókos menyecskéket is gyakrabban emlegeti levelezésében, Kölcsey testi aszkézisét, „nőtlenységét” pedig egyszerűen nem tudja megérteni.⁵² De a legkomolyabbak egyike, a mord tudományú Horvát István sem veti meg a könnyedebb társiasságot, farsangban a Hét Választó Fejedelem nevű fogadóba jár mulatni,⁵³ egyébként is szenvedélyes táncos,⁵⁴ azt pedig imádja, amikor Vitkovics énekel.⁵⁵ Az is beszédes ugyanakkor, amikor Horvát úgy fogalmaz barátainak, hogy míg azok csak „ettek ittak”, ő összehozta saját dédelgetett zsebkönyvét, a *Magyar Dámák Kalendáriumát*.⁵⁶ A bor mint az illető kontextus metaforája pedig nemcsak a fentebb idézett kéziratos Toldy-jegyzetben kerül elő igen konkrétan: „Májusban ittál e’ Jantsid egészségére. Mi ugyan: Markos, Strászai *Jantsi* (vivát) a’ poharakat üresíteni fogjuk még a’ Istók váli egészségére is. *Apropos* vivát Markovits Muki! – Bár a’ Pesti maganyodban tokaiszhatnánk *triumviraliter!*”⁵⁷ A Horváttal közös tokajizásra vágyó barát, Ferenczy János személye egyben átvezet a 19. századi „fővárosi” társulástörténeti kezdetek világába is.

Címek, nevek, kezdetek

A szakirodalom nemigen foglalkozik vele – talán mert kiesik Toldy látóköréből –, de Horvát nem csupán a Kazinczyval történő megismerkedés óta részese „nemzetépítő-kultúraalakító” egyesüléseknek. Horvát egyetemi baráti köre triumvirátusnak nevezi magát, „hármasságnak” a „haza ügye, a Literatura előmozdítása, s az Emberiség

49 DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, I, Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1883, 69.

50 BAJZA, *i. m.*, 433.

51 *Uo.*, 434.

52 VÖ. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927, XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960, XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, XXV, s. a. r. SOÓS István, Debrecen, Debreceni Egyetemi (Kazinczy Ferenc Összes Művei; a továbbiakban: KazLev), VII, 363. (1810. ápr. 12.).

53 *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, s. a. r. Soós István, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990, 233.

54 KÁLLAY, *A tudományos irodalom...*, *i. m.*, 262; BERKESZI, *i. m.*

55 1806 febr. = *Horvát István és Ferenczy János...*, *i. m.*, 308. A dal erős motívumához lásd még Bártfaytól: KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés II: 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 203–204.

56 Naplójából idézi: VASS, *i. m.*, 209.

57 Ferenczy Horvátnak, 1807. máj. 16. *Horvát István és Ferenczy János...*, *i. m.*, 114.

nemes terjesztése érdekében”.⁵⁸ Később ebből alakul ki Horvát, Ferenczy és Vitkovics hármasa, majd Szemere becsatlakozásával, Ferenczy kihullásával az a kis csoport, melyet aztán Kazinczy ruház fel sajátos jelentőséggel:

Hogy a' Pesti Triásomnak írtam Uram Öcsém eránt, azt ezektől tudja, a' mint leveléből értem. Használja Uram Öcsém ezeknek barátságokat, 's egyik a' másiktól kapjon lángot, egyik a' másikánál gyújtson gyertyát. Én Horváltól, Vitkovicstól, Szemerétől, Fáytól, Kölcseytől, kiket egy igen szerencsés történet hívott együvé, igen sokat várok. Göttinga jut eszembe, midőn Boie, Voss, a' két Stolberg, Bürger, Miller és Hölty ott gyűltek össze, ott lettek egymásnak barátjaikká. Adja Isten, hogy ez a' Pesti ötség (nem többé háromság) is ugyan olylat szüljön a' Magyar literaturának.⁵⁹

Kazinczy 1810 tavaszán már láthatóan a göttingeni költőtársaság, az ún. Göttinger Hainbund mintájára gondolkodik fiatal pesti híveiről. Nem lényegtelen adalék, hogy ez év januárjában már egy saját költői zsebkönyv kiadásán morfondírozik – mintegy bő tíz évvel az Aurora megjelenése előtt –, szintén német példa, jól valószínűsíthetően a *Göttinger Musenalmanach* nyomán.⁶⁰ Pesti hármását mindazonáltal szárnyaira veszi a szakmai utóélet, az „irodalom s hazafiság nagy bajnokai” lesznek a széphalmi mester „nagy szellemének” hatása alatt,⁶¹ mely már akkor „éleszté az egyesületi szellemet”, mikor annak „hatalmát” még nem is ismerték.⁶² E hármás kiscsoport (ötfőssé Kazinczy vágya ellenére sohasem duzzad) a tudós társaságok hiányát hivatott kitölteni a kor fővárosában, miképpen – hangzik Vass Bertalan párhuzama – az Aurora voltaképp az Akadémiát készíti elő.⁶³ A pesti triász Kultsár, Bártfay, és természetszerűen Vitkovics asztalának is rendszeres vendége, „szépítve, hasznosítva” a társas életet.⁶⁴ Horvát István különösen aktív, naplói tanúsága szerint Kultsárnál gyakorlatilag mindennapos látogató, de naponta körbejárja más barátait is: közéleti informátor és kulturális propagátor egyben.⁶⁵

58 *Uo.*, 9. Vö. 1804 okt., *uo.*, 16.

59 *KazLev.* VII, 343. (Kölcseynek, 1810. márc.)

60 „Ha *Musenalmanachot* más nem kezd, én magam kezdek jövő esztendőre; a' versek mellé literatúrai tudósításokat is rakván.” *KazLev.* VII, 224 (Döbrentei Gábornak, 1810. jan. 22.). A göttingai *Musenalmanachok* már az ifjúság éveitől Kazinczy nagy kedvenceivé válnak, *Heliconi Virágok* c. verseskötete például (*musen*)*almanach*-funkciójában lesz fontos számára, maga Göttinga pedig viszonyítási pontként élete végéig fontos marad. Miként pesti híveit magyar Hainbunddá fantáziálja, éppen úgy tesz csaknem húsz év után a Bártfay-szalonnai társaságával is: „Bártfaynak, 's minden tekintetben olly igen tiszteletes hitvesének szép vacsorájiknál, 's a' legszebb, a' legszabadabb egyességben [...] 'S elnézvén a' választottak' e' seregét, kedves reménnyel tölte el az a' gondolat, hogy a' mit a' Német Literatúra nyere az által, hogy a' Klopstock' két neveltje Stolberg Christián és Friedrich-Leopold, Bürger, Voss, Miller, Boie, Hölty, egy időben valának Göttingában, a' miénk is meg fogja az által hogy ezek most itt.” *KazLev.* XXII, 423. (Guzmics Izidornak, 1829. máj. 27.)

61 Vass, *i. m.*, 150–151.

62 *Uo.*, 154.

63 *Uo.*

64 *Uo.*, 161.

65 *Horvát István és Ferenczy János...*, *i. m.*, 9; *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk.

Horvát István húzónévnek számít tehát a triászban,⁶⁶ a kis koalíció konkrétabb eredményeit azonban nemigen képes adatolni az irodalomtörténeti hagyomány. Azt a bizonyos Amalthea című „tudományos Journalt”, melyet a hármás állítólag annyira tervezget, de melyet a „Miből?” kérdése mindig megakaszt, Kazinczy ösztönzi, ideologizálja át a távolból, elnevezését is ő szolgáltatta.⁶⁷ Bár 1809 elején mennek a híradások, hogy a pestiek lassan már rajta vannak az ügyön,⁶⁸ majd, hogy Szemere már fordítgat is bele,⁶⁹ márciusban érkezik Vitkovics tudósítása, hogy Horvát rendkívül elfoglalt, nem biztos, hogy bármi lesz a dologból,⁷⁰ s a kezdeményezés szépen el is hal.⁷¹ Ötletszerű, hamvába holt plánumból van ekkoriban elég, s a témában Szemere különösen ügyesnek mutatkozik. 1809-ben Muzarion címmel tervezget egy szépirodalmi periodikát (párhuzamosan Döbrentei Múzsák Almanakjával), majd 1810 őszén már Aurorájába (!) gyűjt költeményeket, melyet az egész triász támogat, s nagy áldomást isznak rá.⁷² 1811 januárjában úgy látszik, két „magyar Journal” is fog indulni: Döbrenteié és Szemeréé, aztán 1813 tavaszán ez utóbbi tizennégy ívnyi aurorás kéziratcsomóját átadja az induló Döbrentei-féle Erdélyi Múzeumnak.⁷³ A folyóiratalapító láz 1812-ben Kultsárt is eléri, de találmányát, a *Lehel' kürtje* címet meghallva Kazinczy például csak a hasát fogja.⁷⁴ Jankovich Miklós 1818 áprilisában azt indítványozza, hogy a Tudományos Gyűjtemény mellett jelenjék meg évenként egy „mulatságos gyűjtemény” is Nefejejts címmel a bécsi Aglaja mintájára, majd 1821 januárjától, vagyis mintegy tíz hónappal az első Kisfaludy-Aurora megjelenése előtt Trattner e helyett kezdi el kiadni a Szép-Literatúrai

---

TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 29. Vö. még: „[Horvát] szinte naponta végiglátogatja ismerőseit, s ezeket fiatalos fontoskodással mind rögzíti is.” *Uo.*, 34.

- 66 Vö. a Ferenczyvel való levelezését sajtó alá rendező Soós István jellemzésével: „a tudománytörténeti emlékezetünkben bizarr figuraként élő [...] történetírón kívül létezett egy másik Horvát István is. A nemzeti hagyományok ápolásáért lelkesedő, a magyar nyelvüségért rajongó, a polgári átalakulásért, a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésért síkra szálló, kritikus szellemű irodalomszervező”. *Horvát István és Ferenczy János...*, i. m., 9.
- 67 „Estve felé öszve jövék Szemerével Vitkovitsnál; Ő beszélé: hogy Kazintzi Ferentz Úr [...] mind a' hármunkat egy Amalthea nevű Havi Irás kiadására kisztet: azt vetvén tüzelésül biztatásához: hogy így a' Nagy Révainak egykori elmaradott szándéka némüképen kipótolatnék. [...] Ujra a' Tanácskozáshoz ültünk: de újra a' Nyomatás költségein akadtunk fen.” 1809. január 9., *HORVÁT, i. m.*, 379–380.
- 68 Vö. Vitkovics jelentésével 1809 februárjából, mely szerint lassan hozzákészülnek a laphoz Szemerével és Horvátal, de lassan haladnak, „minél izletesebbre” szeretnék „érlelni”, Kazinczy jobbító tanácsival pedig majd csak azután „fűszerezik”. *KazLev. VI*, 213.
- 69 *Uo.*, 256–257.
- 70 *Uo.*, 275.
- 71 A témáról lásd még: KÁLLAY, *Irodalmi szalonok...*, i. m., 246; SZEMERE, i. m., 11–12; VITKOVICS, i. m., XVI, CSAHIVEN, i. m., 75.
- 72 Az ezt rögzítő levél megintcsak igen beszédes: „Szemerémet szállásomra édesítettem telelni, a ki is míg én nagy főtöréssel, és gyomorháborgással replicázok, *Aurora* név alatt kiadandó Évi Irást készít [...] A' leghéibb szívű Leánykának édes keble légyen bére ezért. [...] Az *Aurorának* múlt Vasárnap az én jámbor Aszszonyomnál Triásod Virággal egyetemben ártatlan Vígssággal meg itta az áldomását. Adgy Isten, hogy olly kelete légyen, mint akkor a bornak vala!” *KazLev. VIII*, 216. (Vitkovics, 1810. dec. 25.)
- 73 SZEMERE, i. m., 13; CSAHIVEN, i. m., 75; *KazLev. VIII*, 195, 200 (a levél egy Kultsárnál lezajló tervezgető-vacsoráló literátori találkozóról is beszámol [Szemere, 1810. dec. 10.]); *KazLev. X*, 308.
- 74 *KazLev. X*, 171.

Ajándékot, melynek egyik szerkesztője Szemere Pál.⁷⁵ A pesti triász együtt tehát tulajdonképpen semmit nem hoz létre, csupán névleg hatékony, inkább jelez, mint jelent valamit, 1821-re, az Aurora megindulásának idejére pedig teljesen szétesik a források információmorzszái alapján.⁷⁶

Van itt tehát némi diszkrépancia a recepciótörténetben élő magasztos Kazinczy-triumvirátus és a források nagyon is hétköznapi triádja között. Ennek a különbségnek a tükrében talán könnyebb mit kezdeni az ilyesféle Horvát-mondatokkal, melyek zavarbaejtőek még akkor is, ha talán a januári jég a megoldás: „Vatsora után, majdnem mindennapi szokásom szerént, az Atyám szállására tsúsztunk másztunk Ferenczyvel.”⁷⁷ De ehhez a bejegyzéshez is hanyagolhatjuk a recepciótörténet elemeltebb vonulatait: „Tíz óraker bekopogott hozzám Vitkovits Mihály barátom olyan jelentéssel: hogy ma nálom fog háltni. Örömettem vettem ajánlását. Sokszor el háltunk mi már együtt silány tollas Parnaszszusomon annélkül: hogy a' Muzsa szúzeokról álmodoztunk volna.”⁷⁸

A *stylus sublimis* és *humilis* retorikai „ollójára” emlékeztető éles különbség forráskritikai jellegű zavarokat mutat, s a legendaképződés, a tudatos múltkitöltés és eszményítés nyelvi alakzatainak, poétikai figuráinak hatalmára figyelmeztet, a *mediocris* minden jele nélkül. A továbbiakban olyan egyéb forráskritikai zavarokra mutató példák következnek, amelyek egy-egy irodalomtörténeti jelentőségű kérdés megválaszolására irányulnak, de rendre aporisztikusságokhoz vezetnek el a megoldásban.

Apóriák: keresztelő

Az Amalthea cím már 1793-ban felbukkan Kazinczynál egy Csokonaihoz írt levélben.⁷⁹ Mint láthattuk, tizenhét évvel később ezt a címet ajánlja a lapalapításhoz pesti „triászának” is. Kazinczy mindenesetre még 1824 tájékán is ébren tartja a gyermek Zeuszot tejével és mézzel tápláló kecske-nimfa, Amalthea allegóriáját, Dessewffy Felső Magyar Országgi Minervája, ha rajta múlik, ezt a címet kapja. Dessewffynek decemberben azzal érvel, hogy már van egy „Magyar Minervánk”, illetve a németeknél is van már Minerva című folyóirat, vagyis a nevezet el van koptatva,⁸⁰ pár nappal később pedig másnak is kijelenti, hogy „folyóírásnak nem lehete jobb neve Amaltheánál”.⁸¹ A következő év elején aztán Dessewffy azzal tesz pontot az ügy végére, hogy Kazinczy tudtára adja

75 CSAHÍHEN, *i. m.*, 81; WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 256–257.

76 Szemere Kazinczynak 1821 februárjában: „életemnek ismét új küzdés-periodja kezdődik: a' Literatori barátságától való elszakadás.” KazLev. XVII, 410. Fenyő István úgy tudja, a triász 1809-ig Kultsárhoz jár, utána pedig Kultsár és Kazinczy elhidegölése miatt pártolnak át Vitkovicshoz. *I. m.*, 14.

77 HORVÁT, *i. m.*, 80. (1805. jan.)

78 *Uo.*, 109. (1805. márc.)

79 „[...] az Amalthea ki nem jött”. KazLev. II, 327.

80 Vö. „Az a' Minerva csak azért sem jó, mert már van Magyar Minervánk, 's a' Németek közt is van Minerva folyóírás. Und der Nahme ist abgenutzt.” KazLev. XIX, 249–250.

81 KazLev. XIX, 257.

felesége véleményét, mely szerint senki nem fogja érteni, mi is az az Amalthea, a Minerva ellenben ismerősen cseng majd a publikum számára.⁸²

A rövid életű Aspasia folyóirat címét – mely 1824-ben jelenik meg Kovacsóczy Mihály szerkesztésében, s egyfajta ellen-Auroraként él az irodalomtörténeti köztudatban – szintén Kazinczy indítványozza,⁸³ Kovacsóczy eredetileg a Psyché megoldást gondolja ki.⁸⁴ Az Igaz Sámuel-féle bécsi Hébe története hasonló: első címe nemes egyszerűséggel Zsebkönyv, de Kazinczy már 1822 februárjában utal rá egyik levelében, hogy ez így nem maradhat.⁸⁵ Az ifjúság görög istennőjének nevét ő tanácsolja Igaznak, s a levelezés tükrében megint csak az látszik, hogy ez is már jó ideje a tarsolyában van: „A' Hebe jó név a' Románoknak, 's Asszonyi szíveket mivelni akaró írásoknak” – írja már tizenégy évvel korábban, 1808-ban Kis Jánosnak.⁸⁶

Azon túl, hogy Kazinczy láthatóan kimeríti a keresztapa fogalmát, azt érdemes észrevennünk, hogy a „keresztvíz” motívuma és fontossága mennyire jelen van a szakirodalmi utóéletben. „Az írók Kisfaludy Károly és az *Auróra* köré kezdtek gyülekezni, amelyet pedig még Vitkovits házánál tartott keresztvíz alá *Szemere Pál*”⁸⁷ – írja Kállay Miklós. Gyulai Pálnál: „[a Tudományos Gyűjtemény és az *Auróra*] mind kettő a Kultsár és Vitkovics estélyein született és tartatott keresztvíz alá”⁸⁸ A motívumáramlás origója újra Toldy emlékbeszéde: „Kisfaludy az *Aurórával*, mely különben még itt [Vitkovicsnál] tartatott keresztvíz alá *Szemere* által, egy új középpontba kezdé gyűjteni maga körül az új erőket[.]”⁸⁹ Toldynak talán maga Kisfaludy mesélte el egyszer az *Auróra* címadásának történetét, mindenesetre nincs róla több tudomásunk, még utalásunk sincs; Toldy mondja.

A *Szemere*-féle *Auróra* 1810 októberében kerül képbe név szerint⁹⁰ – aztán hírt ad róla bővebben Kazinczynak két hónappal később Vitkovics is⁹¹ –, az elnevezés eredete azonban adatolhatatlan. Bár a müncheni német *Aurorat*⁹² már 1809-ben szeretve emlegeti a Kazinczy-levelezés,⁹³ s az később is fel-feltűnik elismerőleg, eldönthetetlen, hogy ennek hatására keresztel-e *Szemere*. Hogy Vitkovics annyira lelkesen újságol, arra enged következtetni, hogy Kazinczyt külön tájékoztatni kell az új fejleményekről, ám eredhet abból is, hogy Vitkovics számára nem ismeretes, a széphalminak előzetesen mennyi része van a tervből. Mindazonáltal *Szemere* tudott dologként beszél *Aurorájáról* mesterének már az első említéskor is, kommentár nélkül.⁹⁴

82 *Uo.*, 269–270.

83 „[...] az Aspasia nevet Kovacsóczynak tanácslám, ki effélet szándékozik kiadni.” *Uo.*, 30 (Dulházy Mihálynak, 1824. febr. 9.).

84 *Uo.*, Váczy János 4333. jegyzete. Vö. WALDAPFEL, *i. m.*, 283, BADICS, *i. m.*, 13.

85 *KazLev.* XVIII, 37.

86 *KazLev.* V, 266.

87 KÁLLAY, *Irodalmi szalonok...*, *i. m.*, 249. Máshol: „Az *Aurórá*t még Vitkovits egyik vacsoráján tartotta keresztvíz alá az a *Szemere Pál*, akit később a Kisfaludy körből sokszor támadtak.” KÁLLAY, *Bárfjai Lászlóné...*, 318.

88 GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, *i. m.*, 85.

89 TOLDY, *i. m.*, 221.

90 *KazLev.* VIII, 195.

91 *Uo.*, 216.

92 *Aurora: eine Zeitschrift aus dem südlichen Deutschland*, München, 1804-től.

93 *KazLev.* VI, 204. (Rumy Károly Györgynek, 1809. jan. 30.)

94 Vö. „Kézírásban lévő verseiből Horvát nyujtand néhány darabot *Aurórámba*.” *KazLev.* VIII, 195.

Ugyanígy áll a helyzet Kisfaludy almanachjával. Meggyőzően soha senki nem fejtette mindeddig még meg, miért is az Aurora cím. Hogy a hajnal(hasadás) konnotációjával a lap „avantgárd” jellegét kívánja-e az új vezér hangsúlyozni, az új kezdet, a fény minden tudatos jelentésárnyalatával együtt, vagy csak szimplán „neoklasszicizál”, vagy éppen-séggel beáll abba a sorba ő is, amelybe oly sokan a korban, melynek fényében német mintára lesznek nálunk is Flora, Laura, Urania, Aglaja című sajtótermékek. Vagy valóban csupán arról van szó, hogy nemes egyszerűséggel átveszi Szemere ellenőrizhetetlen eredetű, s meg nem valósuló ötletét, mely kapcsán annyi tudható azért, hogy első verspublikációja ebben jelent volna meg Kisfaludynak.⁹⁵ Kisfaludy első címváltozata a Gizella⁹⁶ volt, ideologikus emlékkállításul az első magyar királyné személyének (s talán a könnyebb uralkodói engedélyeztetés okán is), mely ötletnek kivételesen nyoma sincs a Kazinczy-levelezésben. Mindenesetre Waldapfel József például biztos benne, hogy Kisfaludy a Gizella után Szemere hatására változtat Aurorára,⁹⁷ a legújabb állásfoglalás a kérdésben viszont éppenséggel ellenkezőleg érvel.⁹⁸

A fennmaradó források mátrixa alapján nem állapítható meg kritikai igénnyel, hogy mi volt az Aurora címadásának motivációs háttere. Felelősséggel – hacsak nem kerül elő valamilyen dokumentum – soha nem válik megválaszolhatóvá e keresztelő kérdése.

A helyzet kísértetiesen hasonlít Belezsnayné szalonjának, az „első magyar irodalmi szalonnak” az esetére, amelyről Szilágyi Márton nemrég meggyőzően bizonyította, hogy valós létéről igazából nem tudunk semmi konkrétumot, de – mint összegez – „a párhuzamok és kontextusok felsorakoztatásával talán azért ehhez a problémához is közelebb jutottunk. S alighanem szegényebbek lettünk egy legendával”.⁹⁹ Tanulmánya pedig, az Aurora szervesként felmutatott előzményeinek e dolgozatban megkísérelt relativizálásával együtt, akár az Aurora-kör egész témáját is nyugtalanítóan érintheti.

95 Vö. „Himfynek testvér öccse, Felhadnagy Kisfaludy Károly is, nálam mutatta be verseit.” KazLev. X, 212 (Szemere, 1812. dec. 29.). Vö. még *uo.*, 308.

96 KÖLCSEY II (...), *i. m.*, 24. (Szemere, 1820. dec. 4.)

97 Az első magyar királyné neve Gizella, ez volt az első címverzió ennek hatására, de aztán a „Szemerétől egykor az ő közreműködésével tervezett évkönyv címét választotta”. WALDAPFEL, *i. m.*, 270.

98 „A gyűjtemény névazonossága Kisfaludy Károly későbbi almanachjának nevével nem meglepő. [...] A korszak zsebkönyveinek, almanachjainak sok esetben antik női nevet adtak, mint például az *Aurora* (volt bécsi, német nyelvű verziója is), *Cornelia*, *Minerva* vagy épp a *Penelope* [...] Nem valószínű a közvetlen kapcsolat Szemere Pál kezdeményezése és Kisfaludy Károly almanachja között, sokkal valószínűbb, hogy az azonosság véletlen, egyszerűen a kordivat sugallatára született.” BOLDOG-BERNÁD István, *Levelek tükrében: Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata = A két Kisfaludy: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy Könyvek, 2016, 11. jegyzet.

99 SZILÁGYI Márton, *Belezsnay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság*, ItK, 119(2015), 777. A dolgozat meggyőzően vezeti le, hogy a Belezsnay-ház szalonszerű működéséről semmit sem tudhatunk, inkább van szó itt egy hagyományos vendégfogadó nemesi házról, amelyben társas ebédek és társas vacsorák folytak ugyan, de melyben nincsenek irodalom pártoló mecénás házigazdák, sőt, a Podmaniczky család egyik tagjánál sem mutatható ki ilyen.

Csahihen azt írja, „Kisfaludy Károly úgy észlelte, hogy hazánk két évkönyv[r]e még »nem nőtt fel«, ezért arra akarta rávenni a Hébe szerkesztőjét, Igaz Sámuel, hogy egyesítsék vállalatukat. Igaz nem is ellenkezett, de a »vetélykedés és a dicsőség szerepette« mind a kettőt lemondatta tervéről.”¹⁰⁰ Csahihen interpretációján érződik némi, a szakirodalomban megszokott kisfaludyánerség, de végeredményben ő sem tud dönteni az Aurora–Hébe-ügyben, mert eldönthetetlen, ki hol várt vagy nem várt a másakra, illetve vezette félre a másikat. Igaz Sámuel Kazinczy előtt Kisfaludy inkorrekttségét kommunikálja, ugyanakkor bár azzal az indokkal egyezik bele az egyesülésbe, hogy „kevés a reménye” a folytatásra, tehát feltehetően anyagi gondjai vannak, azért mégiscsak megjelenik 1826-ig minden évben a zsebkönyve. A rendelkezésre álló forrásokból kikövetkeztethetően ő sem áll meg egy pillanatra sem a szerkesztéssel, továbbá egyébként sem tudni, hogy a Tudományos Gyűjtemény egyik redaktora, bizonyos Prepelitzay Sámuel ügyvéd miként ad át szóbeli üzeneteket.¹⁰¹ Bajza azt írja erről Toldynak, hogy Prepelitzay először Kisfaludy üzenetét viszi a két almanach egybeforrasztásának ajánlatáról, amire Igaz a visszaüzenetben azt írja: tíz zsebkönyv hasznosabb kettőnél (Igaz nem így kommunikál Kazinczynak), azonban nyitott Kisfaludy indítványaira. Igaz azonban valótlanosságokat kap Kisfaludyról, „szörnyű” dolgokat, mert „rossz kezekben” forog: „Inkább hallotta volna felőlem azokat, miket K[ároly]-ról hisz. Hitted volna hogy K[ároly]-ról is lehet kedvetlenül ítélni?”¹⁰² Rosszat *hallani* azért kényelmetlen, mert már a kortárs jelenben is nehéz megítélni érvényességét, nemhogy kétszáz év távlatából. Az Aurora-történet szövegnyomai jó pár helyen tartalmaznak efféle szóbeliségre hivatkozó, tehát forráskritikailag eleve problematikus kulcsmomentumokat.

„A' Tekintetes Úr ezt a' kis kört (Döbrentei után) *komondor fajnak* is nevezte, de ez a' kis kör mind ezen beszédeket szó nélkül hagyta, mert lehet, hogy nem valók, lehet hogy csak mendemondák voltak (mint a' *mindenben minden lenni akarás*) 's mendemondákon felakadni magához illetlennek hitte”¹⁰³ – írja Bajza Kazinczynak, talán őszintén, kapcsolatuk igencsak megromló végfázisában, fontos aspektust emelve ki. „Hallád talán Toldytól, a' mit Toldy ír nekem, melly veszedelemben ejte engem eggy haszontalan mendemonda. Azt mondák, Toldynak e vagy Bajzának, hogy én kéméletlen szöllék Bajza felől [...], Bajzát mint írórt és Embert inkább szeretem, mint hogy felőle kéméletlenül szöllhassak. Én ha gyengeséget látnék is azokban, a' kiket úgy szeretek mint a' szent

100 CSAHIHEN, *i. m.*, 138.

101 Vö. „Kisfaludy Károly Úr a' múlt ősz elején azt adata tudtomra, hogy társaságomban kívánna ezentúl folytatni a' Zsebkönyveket vagy Almanakokat. Válaszom hozzá Prepelitzay Sámuel által ez vala: óhajtanám mind kettőnek folytathatását, de fájdalom, kevés hozzá reményem, 's így kész vagyok ajánlásának elfogadására. Mind vártam tulajdon levelét, 's magát ígérete szerént. Feljön Aurórákkal, 's nekem harmadik kéztől kell vennem ajándék szép könyvét.” KazLev. XVII, 578–579 (Igaz, 1821. dec. 21.).

102 Bajza József és Toldy Ferenc levelezése, s. a. r., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969 (a továbbiakban: BAJZA–TOLDY), 58 (1823. okt. 16.).

103 KazLev. XXI, 488–489. (1831. márc. 11.)

kört (Kisfaludyt, Vörösmartyt, Stettner, Schédelt, Bajzát, Helmecezt), hallgatnék sajnálkozva, de kéméletlenül bizonyosan nem szóllanék¹⁰⁴ – fogalmaz öntudatosan Kazinczy Bártfaynak két évvel korábban, éppen a lappangó információáramlás ellenőrzetlenségének veszélyét domborítva ki.

A Bajza–Kazinczy viszony már 1826-ban áttételesnek mutatkozik. Bajza így ír Toldyknak, szintén a szóbeli kommunikáció informáltságára hagyatkozva: „Ha írsz neki tiszteld nevemben [Kazinczyt]. Ő minden emberek által a kik azon tájról jönnek ide mind üdvezel, de levelemre nem felel. Azt mondá egy valaki, a ki hozzá egy órányira lakik Abaujban, hogy én különös nagy becsben állok előtte.”¹⁰⁵

„Kölcei darabjait Kovacsóczy, a mint nekem látszik, Szemere által bírja; s Szemere hamisságból nem adta már régen Kisfaludinak; Szemere mindenkép segíti Kov[acsóczy]-it; s Kovacsóczy, a mint Kisfalud hallá valahol, azt mondta, hogy Kisfaludt sebjiibe fogja fogja dugni Aspasiájával”¹⁰⁶ – újságolja 1824 tavaszán Toldy, de az informátor megintcsak a „valaki”. Toldy „fable convenue”-nek, téves információkon alapuló szóbeszédnek nevezi szónoklatában az Aurora Kisfaludytól eltérő eredeztetését, az annak életét feldolgozó munkában ugyanakkor nem teljesen ugyanúgy mesél ő sem.¹⁰⁷ De az illető munkában az oralitás dimenziója akkor is előkerül, amikor Toldy „hitelesítő” narratológiai megoldással jelképesen átadja a szót az elhunyt közös barát Bártfaynak az emlékezésben.¹⁰⁸

A különféle kommunikációs csatornában ide-oda áramló, különböző alakváltozatokat öltő tudás utolsó példaként Guzmics Izidor híradása az új Urániáról: „Eszembe jut itt Kisfalud Károly hasonló panasza Urania ellen. Egy költött levél circulált Pesten, melly azt hirdeté, hogy Szeder és Beimel Aurórát megrontani szándékoznak. »Bár megronthatnák, mondám az előttem panaszlónak, Litteratúránk sokat fogna nyerni, ha bár mi jónál is jobbat mutathatna; de még a költött cél megközelítve sincs.«¹⁰⁹ Ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg ezekben az idézetekben, mint fentebb a mendemondák Alsatiája kapcsán is: a kontrollálhatatlan információ terjedéséből eredő defektusokat, melyek a korszakban (is) annyi félreértés, téves attribúció eredői. A „mendemonda” defektusa pedig forráskritikailag, vagyis retrospektíve *legalább* ennyire végzetes dolog.

Hiba lenne e témában az *argumentum ex silentio* érveléstechnikáját annak szellemében követni, hogy amiről nem szólnak konkrét feljegyzések, az nem is történt meg. Természetesen volt ezeken a helyeken zeneszón és italon kívül más is.¹¹⁰ Forráskritikai értelemben azonban reménytelenül távol esnek tőlünk az egykor volt konverzáció te-

104 Uo., 82. (1829. júl. 24.)

105 BAJZA–TOLDY, 361. (1826. dec. 7.)

106 Uo., 129.

107 TOLDY Ferencz, *Kisfalud Károly' élete*, Budán, a' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1832, 32.

108 Uo., 31. „Mindezeket magától tudom elhunyt barátomtól.” Uo. – verifikál sajátosan Toldy, Kisfaludynak Kazinczyval történő kapcsolatfelvételét mesélve, a halott Bártfayt beszéltetve.

109 KazLev. XXI, 128. (1829. okt. 7.)

110 Toldy emlékbeszédének adott pontján több irodalomtörténeti jelentőségű polémiát is konkretizál, melyek e köröket erősen foglalkoztatták (iliászi pör, Conversations lexikon-i pör, Pyrker-pör, Aurora-pör, Jelenkor-pör), az illető távlat felvillantása azonban nem több három általánosító bővített mondatnál. Vö. TOLDY, *Irodalmi társas köreink...*, i. m., 227.

rületei. Az Aurora-téma pedig tele van ilyesfélével. Nehezen tudjuk megfogni a leírt mondatokat körbevevő eseményeket, hiszen a „társasélet birodalma” még megközelíthetlenebb, mint a régmúlt irodalom „betűvilága”.¹¹¹ A Bártfay-naplók tudni engedik, hogy a férfiszálon rendszerint a dohányzószoba vagy Bártfay dolgozószobája, ami az ún. „komoly” beszélgetések helyszíne, s általában kora délután kerül rá sor.¹¹² Azt azonban soha nem fogjuk megtudni, miről is beszélgettek pontosan ezek az aurorások abban a szobában, vagy éppen a szoba felé tartva. Ismeretesek olyan írásfelfogások, melyek kiváltképp hangsúlyozzák, hogy az írásfolyamat szem, kéz (test) és íróeszköz, gép (technika) folytonos összjátéka is.¹¹³ Hozzátehetjük mindehhez bátran az előzőekkel „összehuzalozott” arcot is, mely hol csalfán mosolygó, hol halálsápadtan komoly – de mely esetünkben mindig csupán feltételezett maradhat. A mindenkori *írásjelenet*¹¹⁴ eredetiségének és közvetlenségének utánkövetésére nyilvánvaló illúzió törekedni, itt azonban bármiféle jelenet utólagos archivációja is utánkövethetetlennek bizonyul lényegében, vagy mert egydimenziós, vagy mert csupán mozaikdarabkákból spekulatív lépések által kikövetkeztethető eseménynyom.

Ugyanakkor minden egyes lejegyzés értékes. Egy korszak-sztereotípiáink következtében igencsak meglepő, egyszersmind azokat felforgató darabja pedig drámaian lényeges adalék: a Trattner- és Kultsár-házakban, a nemzeti öntudat e szentélyeiben több a német szó, mint a magyar. Itt „a társalgás (mit ma már alig képzelhetünk) csupa magyar deferentiából németül folyt, mihelyt egy magyarul nem tudó ült az asztalnál, (pedig ily eset amaz időben úgyszólván normális volt)”¹¹⁵

Apóriák: a Kazinczy–Aurora viszony

1820 tavaszán Kisfaludy Károly megírja nyitólevelét Kazinczy Ferencnek.¹¹⁶ A levélíró a beavatás rítusának útját járja: tisztelettől ösztönözve, fiúi bizodalommal bátorkodik drámáival kedveskedni a felszentelt Mesternek, maga felett Bírónak, buzgó tanulóként.

111 Egy esemény elhangzott vagy leírt mondatainak jelentése sohasem független attól, ami még ugyanott történt – írja Dávidházi Péter, könyvének egy másik pontján pedig így értekezik: „az irodalom betűvilágát finom, de gondosan szemmel tartott határ választotta el a társasélet birodalmától”. DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 47, 346.

112 KALLA, *i. m.*, 643.

113 Vö. Sybille KRÄMER, »Operationsraum Schrift«: *Über einen Perspektiven wechsel in der Betrachtung der Schrift* = *Schrift: Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine*, Hg. Gernot GRUBE, Werner KOGGE, S. K., München, Fink, 2005, 52.

114 Az ún. *írásjelenet* itt az előzőek kontextusában mint az írás konkrét aktusa, mint fiziológiai jellegű kulturális gyakorlat értendő, mely „korporeálisan” közvetíti a jelentéseket, testi gesztusok és különféle technikai segédeszközök közreműködése által, leginkább egyfajta hermeneutikai előzetességként mutatkozva meg. Vö. minderről legutóbb: MEZEI Gábor, *Fordítás és anyagiság: Az írás mint kultúrtechnika az Örök barátainkban*, Bp., Ráció, 2016, különösen 131–162.

115 Toldy édesapjáról mesélve beszél erről naplófeljegyzéseiben. Közölve: *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*, kiad. TOLDY István, BpSzle, 19. kötet, 1879/37–38, 398.

116 KazLev. XVII, 112.

A kommunikációs alapviszony és a társas hierarchia szentesítő megkoronázása, ahogy Kisfaludy az *Első Ulászló Magyar Király vagy a Várnai ütközet* című tragédiát feljajánlja a Kazinczynak.

A Mester válaszára két hetet kell várni. Kazinczy „nagy fényű férfinak”, „tisztelt társnak, barátoknak” szólítja a tanítványt, dicséri elküldött munkáit, s kifejezi örömét, hogy legalább az egyik Kisfaludynak „dicsekedhetik” barátságával.¹¹⁷ Tudatja, hogy a tervezett dedikáció büszkévé teszi – „Hadd lássa a’ haza, hogy engem barátságodra méltóztattál”¹¹⁸ –, s az útrabocsátás atyai retorikájával szeretve-óvva köszön el tőle.¹¹⁹ Pár héttel később a kapcsolatfelvételt egyik leghűbb barátjának, Kis Jánosnak is megírja, kiemelve, hogy ezáltal legalább az egyik Kisfaludyt szövetségesének tudhatja.¹²⁰

Bő fél évvel később a régi ismerős, Igaz Sámuel jelentkezik, aki elmondja, már tavaly ki akart adni egy hiánypótló költői zsebkönyvet, de a hír, hogy Kisfaludy Sándor pénztalalmával már segít egy ilyen kezdeményezést, megnyugtatta. A múlt héten azonban „hiteles kútfőből” tudtára jutott, hogy az illető pesti vállalkozás késik, „mellynél fogva még tán két esztendő mulva készülhetnek el Almanakjokkal”.¹²¹ „Ez a’ hír – írja Igaz – tavalyi szándékomat annyira felébreszté, hogy azt minden időrövidség mellett is kivinni, állhatatosan meghatároztam.”¹²² Ezek után Kazinczy áldását kéri, és némi elkészült munkát „szép Literaturánk előbvitelére, ’s Almanakom díszére”.¹²³

Bő két hónap múltán, december 28-án Kisfaludy újabb, Kazinczynak szóló levélben írja le azt, amit Igaz is újságolt, hogy lesz pesti „Almanak”, mégpedig az ő szerkesztésében, s hogy az a „Külföldiekkel” valóban vetekedhessen, felkéri Kazinczyt, szerencséltesse ezen igyekezetet munkáival.¹²⁴

Egy szűk hónap múlva Kazinczy megfogalmazza hírhedtté vált válaszát. Azzal kezdi, hogy fekvőbeteg, s csak „most” kapta kézhez Kisfaludy levelét, tehát reagál is azon nyomban. Örömét fejezi ki, hogy végre lesz magyar almanach, s hogy azt a Nemzet a „Gemellus Castoristól”, vagyis az eszményi (Kisfaludy) testvérpártól nyeri.¹²⁵ Miután ilyenképpen megint felidézi a *Himfy*-távlatot, büszkének nevezi magát, hogy tőle várnak „segélést”, ám nem tud megfelelni a várakozásoknak: „Készen nálam semmi nincs.”¹²⁶ Majd leírja, hogy novemberben mindent elküldött Igaz Sámuelnek az ő induló zsebkönyvébe, a Kisfaludytól említett határidő pedig egyébként is szűkössé vált a levél késedelmével. Azt tanácsolja, kérje el Igaztól azokat a darabokat, amit az „fel nem veve”.¹²⁷ Ő maga is küldené ezeket, ha tudná, melyek azok, amiket Igaz már beválogatott. Ezután azt tanácsolja, hogy miután a zsebkönyv a hölgyolvasókra számít leginkább,

117 *Uo.*, 116.

118 *Uo.*

119 *Vö. uo.*

120 *Uo.*, 136. (1820. ápr. 10.)

121 *Uo.*, 265–266. (1820. okt. 20.)

122 *Uo.*

123 *Uo.*

124 *Uo.*, 320–321.

125 *Uo.*, 371. (1821. jan. 20.)

126 *Uo.*

127 *Uo.*

„Szerelem' Énekei” is legyenek benne, melyek terén „Poesisünk” amúgy is szegény. „Bár a' Tekint. Úr nagyfényű testvére effélékkel gazdagítaná az Almanácho. Én egy illet ide teszek, noha tartok tőle hogy Igaz Úr felvette.”¹²⁸ Ezek után jelzi, hogy a Pannonia. Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren című folyóiratnál fekszik még egy szonettje, ha az tetszik Kisfaludynak, kérje el.

A levél utólagos interpretációja igen markáns: „a széphalmi mester, csak »Tekintetes úrnak« szólítja a nemrég még »nagy fényű« férfit; verssel nem szolgálhat az Aurora számára, mert ami volt, azt már elküldte Igaz Sámuelnek, talán kérje attól a feleslegest”.¹²⁹ Ennek nyomán legutóbb Boldog-Bernád István is amellett állt ki, hogy a levél konfliktusról tanúskodik. Szerinte Kazinczy egyrészt azt gondolhatta, hogy Kisfaludy értesült Igaz szándékáról, s csak ezért gyorsítja fel a pesti almanach munkálatait, keresztbe téve így egy jó kezdeményezésnek. Másrészt talán úgy vélte: megbízhatatlan figura, ha évek alatt sem tudta megcsinálni az almanachját. Harmadrészt: a támogatók között gyanúsán csenghetett neki Kisfaludy Sándor neve. Bár Kisfaludy Sándorra igen pozitív jelzőt használ a „hideg válaszevél”, Kazinczy itt mégsem a dicséretét fejezi ki, hanem elég határozottan arra utal Károlynak, hogy forduljon a bátyjához, ha verseket akar. Kazinczy információi alapján Kisfaludy Sándor és pénze állhat az Aurora hátterében, amelyről Kisfaludy Károly a levelében egy szót sem ejtett. Feltételezhető, hogy az idősebb Kisfaludy testvér ízlésvilágát közvetíti majd a kiadvány.¹³⁰

Lehet, hogy úgy van, ahogy a Horváth-féle perspektíva állítja, de lehet, hogy nem. Kazinczy számos más levelében is leírja ez idő tájt, hogy igen beteg, tehát van most nagyobb gondja is az irodalom jövőjének gondozásánál. A „Tekintetes Úr” formula a korszak egyik legbevetettebb szociokulturális megszólításmódja, Kisfaludy is nevezi többször így Kazinczyt, még kultikus hangvétellű nyitólevelében is. Kazinczy nem azt mondja, hogy Kisfaludy a „feleslegest” kérje Igaztól, hanem hogy kérjen el nyugodtan mindent, amit amaz már nem foglalt le publikálásra. A megadott határidő valóban szűkösnek látszik egy beteg ember számára, hogy egy induló, és feletébb igényesnek ígérkező sajtókiadványba írjon, főleg a lassú kényességéről híres Kazinczy számára. Hogy igencsak szerepelni akar, mutatja, hogy egy szonettet azért mégiscsak elküld, remélve, hogy Igaz azt nem válogatta be, egy másikért pedig a Pannoniához utalja Kisfaludyt. Az elküldött dal éppen olyan, mint amelyet Kisfaludy Sándortól, az „isteni testvérpár” idősebbik tagjától szeretne minél többet olvasni ebben a pesti almanachban, a műfaj pedig, aminek a megújításán ő maga is fáradozik. A *Himfy* írójával amúgy is igencsak békülne már ekkoriban, nem véletlenül emlegetve őt szinte mindig testvéröccse kapcsán. Ráadásul Igaz Sámuel Kisfaludyt kedvezőtlenül szóba hozó levelei csak ezután indulnak meg Széphalomra. Előttünk áll hát a forráskritikai szöveginterpretáció aporisztikussága, szabadsági fokainak minden szépségével együtt.

128 Uo.

129 HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly* = HORVÁTH János *összes irodalomtörténeti munkái*, kiad. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, III, Bp., Osiris, 2007, 717.

130 BOLDOG-BERNÁD István, *Egy vita árnyékában: Kisfaludy Sándor megjelenése Kisfaludy Károly és Kazinczy Ferenc leveleiben*, PannonTükör, 2016/4, 79–81.

Mindazonáltal ha a Horváth-féle úton haladunk tovább, a *kettős kommunikáció* mintapéldájának tarthatunk minden későbbi Kazinczy–Kisfaludy dialógust is. A nem feltétlenül mindig ironikus diszkurzív-retorikai regiszterváltások kimondatlanul is jelen vannak egy ilyen értelmezői távlatban. Minden további levélváltás egyértelműségét kikezdi, amelyek forrásértéküket csupán a szándékos félrevezetések alakzatainak észlelése, illetve a laudálva gáncsoló figurativitás lebontása után nyerhetik el valamennyire. A vetélkedés, a szabad versengés kazinczyánus eszményítése, vagy máshonnan nézve a mindenkori „monopólium” kárhóztatása¹³¹ például bár eszmetörténetileg mély értelmű és rétegzett ideológemaként járható körül,¹³² emiatt az örökös forráskritikai billegés miatt válhat ugyanúgy üres frázissá annak szolgálatában, hogy az öregedő egykori vezér ezáltal védhesse Hébéjét az Aurora „zsarnoksága” és totális győzelme ellen.¹³³

Kisfaludy pár hónap múlva újra jelentkezik. Újra Kazinczy tanítványának nevezi magát, a hódoló metaforákkal pedig most sem takarékoskodik.¹³⁴ Ezt követően azonban így ír: „A Zsebkönyv Augustusra kijön – sajnálom hogy Igazzal ezen tárgyban megütköztem, mert nyilván látom, hogy egyikünknek veszteni kell – ismered Hazánkat: két zsebkönyvre nem nőtt fel. Ha ő engem tudósított volna, másképp léphetne fel ezen intézet, és a kettőt egybe olvasztva tökéletesb munkát nyujthattunk volna a Hazának.”¹³⁵ A mondat őszinte banksódás éppúgy lehet, mint éles fenyegetés: vagy ő vagy én.

A válasz megint nem késik, a Mester édes büszkeségének nevezi tanítványát, költeményeit pedig a vártnál csodálatosabbaknak minősíti. Ugyanaz az ízlésközösség beszél itt egymással, melyet jól mutat, hogy Kazinczy játékosan kiszól a Gyöngyösi-nem sze-

131 Vö. „Ti vetélkedés nélkül is elhattok a’ tetőre, de én mindenben szeretem a’ baráti ellenkezést, mert az fejtíki igazán az erőt”. KazLev. XVIII, 37 (Kisfaludy Károlynak, 1822. febr. 16.); „Ezért is akarnám én, hogy a’ két Zsebkönyv össze ne olvadjon, s’ egymással barátságga vetélkedve sok esztendőig fenn maradjon.” *Uo.*, 397 (Zádor Györgynek, 1823. aug. 31.); „Higyj nekem, kedves barátom, nem rossz az ha korholódunk, ha vetélkedünk, csak alacsony emberiségek ne gyúlasszanak erre.” KazLev. XV, 107 (Pápay Sámuelnek, 1817. márc. 8.); „A’ vetélkedés és a’ dicsőség szeretete jó portéka a’ jó lelkekben.” KazLev. XVII, 467 (Dessewffy Józsefnek, 1821. jún. 15.); „Bár mind a’ két Könyv folytatthatnék! s’ a’ kettő szeretettel vetélkednék egymással! Nem jó dolog a’ Monopolium, és az Eggység; a’ korholódás a’ hasznos.” KazLev. XVIII, 6 (Döbrentei Gábornak, 1822. jan. 11.); „Igaz, reményem, nem lesz olly igen nehézkes felvenni Verseidet. Ezért is szeretem én, hogy Hébe és Aurora össze nem olvadána. [...] Nem jó a’ Monopolium.” *Uo.*, 400 (Döbrenteinek, 1823. szept. 5.). A fiatal Döbrentei maga is ennek szellemében üdvözlí saját tervei mellett Szemere Aurora-kezdeményezését: „Bárcsak Szemere is indíthatná Auróráját, hogy kétfelől dolgoznánk a’ Jón.” KazLev. X, 85. (1812. aug. 17.)

132 Vö. pl. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 203, 217, 233, 415, 442; BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csíszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2012, 115–118, 247–255.

133 Kazinczy szorosán együttműködik Igaz Sámuellel, aki nemcsak beküldött szövegeket, sőt előkészített nyomdai íveket ad át a Mesternek ellenőrzésre – vö. KazLev. XVIII, 71, 98 –, de egyeztet a metszetekről is, sőt még a költségvetést is megmutatja – vö. KazLev. XVII, 479 –, az ötven esztendő Széphalmit pedig tulajdonképpen a mennybe meneszti 1825-ös számának díszmetszetével és köszöntő epigrammájával.

134 Pl. „Te légy ezentul szent oltár, melyre leteszem áldozatimat [!]” KazLev. XVII, 444–445. (1821. máj. 13.)
135 *Uo.*

rint verselők ellentáborának.¹³⁶ A levél nem *tűnik* ironikusnak, minden jel és háttértudás arra mutat, hogy Kazinczy tényleg ünnepli Kisfaludy Károly költészetét.

1821. december 28-án, egy bő hónappal az első megjelenés után Kisfaludy küldi Széphalomra az Aurorát; megint nagyon illedelmes a stílus, a szerkesztő további munkákat kér Kazinczytól, s elnézést, amiért hiba csúszott a versébe: „Reményem az el nem [fog] ijeszteni további munkáktól, és ámbár Igaz Ur is folytatja Zsebkönyvét, ezen intézetet se fogod részvét nélkül hagyni.”¹³⁷ Méltatlan nyomtatási makula csúszott a versbe, és Igaz zsebkönyve is a pályán van – de azért Kisfaludy remél. Vagy őszintén, vagy nem. Hogy az őszinteség egyáltalán nem evidens, azt Toldy-naplóbejegyzések is alátámaszthatják. Kisfaludyhoz 1822 júliusától kezd el Toldy járni, s mint lejegyzi, beszélgetéseik során Kazinczynek szinte semmilyen érdemét nem hajlandó elismerni az új vezér.¹³⁸

Az év decemberében Igaz hírül adja, hogy Kisfaludy még a múlt ősszel felajánlotta neki, folytassák együtt az almanach-missziót. Ő erre visszaüzent, hogy bár mindkét zsebkönyvet folytonosnak szeretné látni, mivel gondokkal küzd, elfogadja a társulást. Miközben Kisfaludy további reakcióját várta, „harmadik kéztől” megkapta az Aurora ajándékpéldányát. „Ez szándéka változtatására (szeretném hogy másra ne) mutat”¹³⁹ – fogalmaz sejtelmesen, legvalószínűbben a szándékos félrevezetésre utalva Igaz. Bár úgy gondolja, saját zsebkönyvének jövőre is lesz közönsége, attól tart, valós a hír, hogy aki az ő kiadványában publikál, annak munkáit az Aurora nem fogja lehozni. Zárásul elismeri, hogy sok szépség van a pesti almanachban, de az övé azért szebb...

Kazinczy minden illető levelében lelkesen dicséri az Aurora első számát 1822 elején,¹⁴⁰ magának Károlynak is, azzal együtt, hogy megjegyzi: „óhajtom, hogy mind Auróra, mind a' Zsebkönyv, de az más cím alatt, fenn maradjanak”.¹⁴¹ A megbékélt Kisfaludy Sándornak pedig leírja a híres sorokat: „én úgy hiszem, hogy az a' nagy dísz, mellyet lelkes öcséd Auróráján előntve látunk, az én munkám”.¹⁴² Talán mert diplomáciailag biztonságos terep, Gróf Gyulay Karolinának azért hozzáteszi a dicséretéhez: „A' Munka még jobb Hébében. Nekem legalább úgy tetszik.”¹⁴³

1822 júniusától megváltozik az Aurora-szövegek hangvétele: a széphalminak már mentegetőznie kell Helmeccy előtt, amiért a pestiek „hidegséggel” vádolják az Auróra iránt. Űzen a levélcímmel, hogy a pesti zsebkönyvet nála jobban senki sem szeretheti, de mivel az Aurórához képest sokkal kevesebb segítséget kap az ekkor már Hébe című bécsi almanach, annak sokkal nagyobb szüksége van az ő segítségére, ráadásul

136 *Uo.*, 455–456. (1821. máj. 29.)

137 *KazLev.* XVII, 579–580.

138 SCHEDEL [Toldy] Ferenc, *Napkönyvem 1822-re*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1615, II, 34, 36. Vö. DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 232. Vö. még: BAJZA–TOLDY, 159.

139 *KazLev.* XVII, 578–579.

140 *KazLev.* XVIII, 36. (Pápay Sámuelnek, 1822. febr. 13.); *uo.*, 42 (Szentgyörgyi Józsefnek, 1822. márc. 2.); *uo.*, 48 (Bay Györgynek, 1822. márc. 13.); *uo.*, 64–65 (Rumy Károly Györgynek, 1822. ápr. 4.)

141 *Uo.*, 37. (1822. febr. 16.)

142 *Uo.*, 35. (1822. febr. 13.) A büszke gondolat megismétlése Rumy Károly Györgynek: „Meine beste Apologie ist Igaz's Zsebkönyv und Auróra.” *Uo.*, 64. (1822. ápr. 4.)

143 *Uo.*, 207. (1822. dec. 6.)

Igazhoz köti apja emléke is, akinek iskolatársa volt. A levél már szóba hozott, jelentőségteljes tételmondata ez: „Ohajtom hogy mind a' kettő fenn maradjon, 's egymással szeretve vetélkedjenek.”¹⁴⁴

Októberben Horváth Endrének írja meg álláspontját a két zsebkönyv „versengésének” már szóba hozott fontosságáról,¹⁴⁵ majd novemberben Guzmics Izidornak bizonygatja, hogy mennyire örül egyebek mellett (Hébe, Tudományos Gyűjtemény, „Marczi-bányi jutalom”) az Aurora sikerének is.¹⁴⁶

Az 1822. decemberi, Kisfaludyhoz szóló levélben a megjelent, s az auroristák által kedvezőtlenül fogadott Magyar Kurir-beli *Jelentés* a fő téma. Kazinczy kifejti, hogy eredetileg ő a Hében túl az Aurorát is dicsérte, nem volt vele kapcsolatosan szűkszavú, s nem rajta, nem Igaz Sámuelen múlt, hogy megváltoztatott szöveg jelent meg. „Semmit nem óhajtok inkább mint azt, hogy a' két Munka minél tovább fenn maradjon” – ismétli meg tételmondatát.¹⁴⁷ Kisfaludy válaszlevele megértőnek tűnik: „Én soha nem akartam Igazzal vetélkedni, sem ügyekezését gátolni”¹⁴⁸ – hangsúlyozza, miképpen azt is, hogy ő már akkor gyűjtötte az Aurora számára az anyagot, amikor még mit sem tudott Igaz terveiről. Leírja Kazinczynak az almanach pénzügyi történetét, hogy nyereségvággyal ne vádolhassa „senki”. Hogy a korrekt hangnem valóban az-e, hogy mi az intenció és az ítélet a diskurzus mögött, e ponton már kifürkészhetetlen. A versküldés ügye például így kerül elő: „Hogy Te Igaznak bővebben küldél dolgozásaidból, sajnáltam ugyan, de nem vádoltalak, mert valamint magam szabad lenni kívánok, úgy másban is tisztelem ezen tulajdont.”¹⁴⁹ Mindazonáltal, mint látható, a tegező regiszter már javában működik kettejük között, legalább 1821 őszétől.

1823-ban már olyan üzenetek mintázzák Kazinczy Aurora-leveleit, melyek szerint Kisfaludy önkényesen szerkeszt, olykor érthetetlen elvek mentén,¹⁵⁰ vagy hogy Vitkovics és Zádor György több versét nem válogatta be. Kazinczy távolodni látszik az egyébként sem felhőtlen közösségből.¹⁵¹ 1825. november 7-én a pesti Zádor már efféléket üzenget: „Kisfaludy Károl sajnálja ugyan, hogy a' Tekintetes Urtól nem segéltetik [...] mind e' mellett a' Tekintetes Urat tiszteli és szereti”¹⁵² Kazinczy pedig leírja a szintén emlékezetes, sokat idézett sorokat: „Előttem Aurora is. Nem szeretem azt a' neki-dühült nemze-

144 *Uo.*, 96.

145 *Uo.*, 181.

146 *Uo.*, 190.

147 *Uo.*, 224–226. (1822. dec. 31.)

148 *Uo.*, 232.

149 *Uo.*, 232–233.

150 Vö. még 1822-ből: „Bár Kisfaludy Károlynak is többet küldöttél volna Aurórájába. A' miket tegnap láttam nála nem akarja felvenni. Azt hiszi hogy mintha mi Protestansok, jobb darabjainkat inkább Igaznak szánnók. Szerencsétlen vallásbeli különözés a' mi most megint csipdelődik. Ohajtanám csak azért is hogy küldöttél volna, ne hogy ámbár ok nélkül, gyanúba légy véve.” *Uo.*, 117 (Döbrentei, 1822. aug. 3.).

151 Vö. „[S]zeretném ha a' Pestiek Hébéét ne tekintenék hidegen, midőn Aurorát olly melegen tekintetik. Félttem Hébéét, hogy elakad, 's ugyan-azért adok inkább oda mint Aurórába, ugymint a' melly segédemre kevesbbé szorúlt.” *Uo.*, 479 (Kis Jánosnak, 1823. dec. 29.); „Felettébb sajnálom, hogy a' jelen évi Aurora a' Tekintetes Ur gyönyörű darabjaival nem dicsekedhetik [...] Hébe szerencséje, hogy a' Tekintetes Úr' pártfogását amattól egészen magára vonhatá, valóban irigyletre méltó.” *KazLev.* XIX, 19 (Zádor György, 1824. jan. 26.). Vö. még: *KazLev.* XVIII, 355–356, 397.

152 *KazLev.* XIX, 455.

tiséget, 's szeretném ha a' rein menschlich is szóllana ez mellett. [...] Addig éneklik [az] Arpádiászokat, hogy végre belé csömörlünk. Aurora ez idén is tele van effélékkel".¹⁵³

1826 februárjában Kazinczy aztán melegen gratulál Bajzának az *Aurorában* megjelent *Bordalához*, dicséri Kisfaludy költeményét, illetve Kovacsóczy és Kis János két-két művét is, a friss Hébéből.¹⁵⁴ Bajza nem siet a válasszal, más költeményeket emel ki az *Aurorából* (mindenekelőtt Vörösmarty *Cserhalmát*), a Hébe kapcsán pedig nincsen sok elismerő szava.¹⁵⁵ Nem sokkal később Kazinczy aztán már a *Cserhalmot* emeli ki dicsérőleg Kisfaludyhoz írott levelében.¹⁵⁶

Ez év nyarán Igaz Sámuel meghal. Kazinczyt jól rekonstruálhatóan megrázza az esemény; mint sokatmondóan írja: „hű segédemet vesztettem-el, és olytat, a' ki által némelly kíványaim tellyesedést értek”.¹⁵⁷ Egy kiadvánnyal, emlékállítás gyanánt is, folytatni kívánja Igaz örökségét, de ekkor már nem számít a költői zsebkönyvek szabad vetélkedése: „En folytatni fogom dolgait, de más formában, más név alatt, és úgy, hogy igyekeztem a' Kisfaludyéval össze ne ütközzék. Adják Isteneink, hogy Kisfaludy sok esztendőig vihesse Auroráját. Jelentsd ezt neki a' legszívesebb idvezlet mellett, 's köszönts barátidat, kik barátim lesznek nekem is.”¹⁵⁸ Az üzenet fontos, nem véletlenül maga az Aurora legbensőbb köreibbe tartozó Toldy a kiszemelt hírvívő.

Nem egészen két hónap elteltével Kazinczy újra Toldyhoz fordul, s érdeklődik, mit szólnak az Auroráról írt recenziójához? Reméli, Vörösmarty megérti, hogy *Cserhalma* nem „hidegségből” van elmellőzve, hiszen neki egyszerűen a Ráday-nem versezetéről kellett értekeznie.¹⁵⁹ Kisfaludy ekkor már így ír egyik levelében: „Kazinczyval, látom, össze kell kapnom; a Felső-magyarországi Minervában ismét Kovacsóczyval hasonlítgat; munkáimra nézve nem bánom, akármit mond, de oly hitvány emberrel egy kategóriába ne tegyen.”¹⁶⁰ Toldy pedig így kommentálja az ügyet Bajzának: „Auróra recenziója a Minervába nálam van, Gyalázatos. Kazinczy már egészen elvesztette szeretetemet. Ő meg fogja még érezni ostromomat.”¹⁶¹

Megválaszolhatatlan, Kazinczy miért nem képes Aurora-kompatibilisebb cikkeket publikálni. Tényleg komolyan gondolja-e, hogy az Aspasiájával ekkor már amúgy is bukó Kovacsóczyt az ekkorra már teljesen egyértelmű vezérszerepben tündöklő Kisfaludyhoz hasonlítja? Mindez irigység, vagy éppen az elismerési vágy pszichológiai-filozófiai konstruktumaival lenne magyarázható, vagy ez is saját tudatos és jól kifundált

153 *Uo.*, 485–486 (Zádor Györgynek, 1825. dec. 16.). Fenyő úgy látja, Kazinczy azért marad ki az *Aurorából* már a második kötetrel – s csatlakozik „teljesen” a Hébéhez –, mert annak nemzeti törekvéseivel már akkoriban sem ért egyet. *I. m.*, 48.

154 *KazLev.* XIX, 522–523.

155 *KazLev.* XX, 5–6.

156 *Uo.*, 25–26.

157 *Uo.*, 63–64 (Kiss Sámuelnek, 1826. júl. 22.).

158 *Uo.*, 46 (1826. jún. 27.). A kezdeményezés végül, támogatók híján, nem realizálódik.

159 *Uo.*, 80.

160 KISFALUDY Károly, *i. m.*, VI, 417. Bajza így ír Kovacsóczyval kapcsolatban Kazinczyról: „Az öreg úr egy idő óta gyakran szokott botlani de azért ne vélje hogy ott a hol ő talám akarva is botlik mi utána botlani fogjunk.” BAJZA–TOLDY, 271. (1825. dec. 15.)

161 BAJZA–TOLDY, 337. (1826. aug. 10.)

csapatépítő technikái közé tartozik-e (ha egyáltalán van még ekkor ilyen)? Vagy egyszerűen csak tényleg ennyire rosszul méri fel a mezőnyt és a lehetőségeket, a hatalmi és csoportviszonyokat, kiállván a helyesnek vélt saját igazság és esztétikai értékítélet mellett? Hogy hajlamos volt ez utóbbit megtenni, hatásosan bizonyítja például, hogy amikor mindenki Kisfaludy-lázban ég annak közvetlen halála után, s szorgosan tervezik, szervezik emlékműállítását, ő komolyan nekimegy az elképzelésnek, hogy a szobor Pest egyik főterén legyen, hiszen Kisfaludy még saját magához képest sem teljesedett ki igazán, nemhogy a nemzeti panteonizáció szintjén.¹⁶²

Mindenesetre ekkor már egyértelműbben áttételesek a beszédpozíciók. 1827 májusában a Mester újra hangoztatja, ő szereti az Aurorát és „lelkes” kiadóját, ám nem szereti, hogy csak „Auróránk” van.¹⁶³ Októberben Toldy aggodalmára, hogy neheztel rá, mivel műveit az Aurorához juttatta, válaszol: dehogy neheztel, ő „örök életet” kíván az Aurorának, Kisfaludynak pedig „örök dicsőséget” és minden jót.¹⁶⁴ 1828 januárjában fennhangon morfondírozik Toldynak, hogy nem tudja, írjon-e az 1827-es lapszámról, mert fél, hogy Toldyék megint elégedetlenek lesznek vele, pedig ő az Aurorának „örök állandóságot” óhajt.¹⁶⁵ Később, ez év őszén küld egy epigrammát az almanachba Toldy által, „talán még nem későn”¹⁶⁶ – de Toldy nemsokára visszaír neki, hogy bizony elkésett.¹⁶⁷ Egy szöveg kihullatása az Aurora rostáján a korabeli költői pofonok legfájdalmasabbika. Hogy Kazinczy-szövegek miért hullanak ki, nagy kérdés lehet adott esetben, mondhatni gyanús, habár a küldemény a mindenkori lapszámlézáráshoz képest tényleg elég későn érkezik. Mindenesetre az 1828-as évre szóló előzetes Aurorában több Kazinczy-költemény is megjelenik, 1829-ből pedig a Mester egy olyan okfejtését olvashatjuk, melyben, bár egy kis oldalvágással, egyértelműen az Aurorának nyújtja a pálmát az egykori Hébével szemben, ráadásul a levelet még csak nem is közvetlenül Kisfaludynak vagy Toldynak írja.¹⁶⁸ Utolsó fennmaradt kapcsolódó levelében 1830. december 3-án tudatja Toldyval, hogy nagyon örvend, mert az Aurorát Bajza viszi tovább,¹⁶⁹ majd az új szerkesztő meglehetősen távolságtartó tiszteletköre zárja az illető szövegcsoportot. Bajza nem kér írásokat az almanachba Kazinczytól.¹⁷⁰

162 „Igenis, K-nak szabad ég alatt állítani emléket, sok, ha az emlék Pestnek valamely piacán fogna emeltetni. De miért ne állhatna az szabad ég alatt kertben, a' város erdejében. Azt sem tagadom hogy K. K. nem csak a' fő pontot, de még a' maga fő pontját is épen nem érte el[.]” KazLev. XXI, 599. (Bártfay Lászlónak, 1831. júl. 23.) Fenyő egyértelműen úgy gondolja, hogy Kazinczy azért pártolja a számára is egyértelműen problematikus Aspasiát, mert egyre kevésbé tetszik neki az Aurora iránya. *I. m.*, 58.

163 KazLev. XX, 266. (Kiss Sámuelnek, 1827. máj. 11.)

164 *Uo.*, 370. (1827. okt. 5.)

165 *Uo.*, 451.

166 *Uo.*, 544.

167 *Uo.*, 550.

168 „[N]ekünk csak az szokott kedves lenni, a' mi új bár nem jó 's a' jó nem kell ha nem új. Ezt látánk Igaz Sámuelnek Zsebkönyvében, mellyet midőn megjelent, három hét alatt újra kelle nyomtatni, mert minden példányai el valának kapva: Auróránkat pedig csak lelkes kiadójának áldozatai 's nyelvünk némely pártfogójának buzgóságok tartja fenn.” KazLev. XXI, 52. (Guzmics Izidornak, 1829. ápr. 27.)

169 *Uo.*, 418.

170 *Uo.*, 438. (1830. dec. 30.)

Spekulálni, elemezgetni bizonyára lehetne még, mint Kazinczy „sértődött” válszának ügyében is, ám a források soha nem fogják végérvényesen kizárni a téves riasztásokat, túlinterpretálásokat vagy hiányos kontextualizálásokat, mert nyitottabbak annál. A kommunikáció mindazonáltal jórészt inkognuens, áttételes szándékoltságú, már csak a Kazinczy-féle Aurora-leveleket tekintve is. Gyulai Pál arra jut, hogy „noha [Kazinczy] szent körnek nevezte az Aurora-kört, Kisfaludy viszont őt mesterének vallotta, de nem szövődött köztök valami benső viszony”.¹⁷¹ Valóban így látszik.

Toldy Kisfaludy halálhírének megüzenésekor tudtára adja Kazinczynak, hogy a pestiek egyetlen vigasza e nehéz időkből, hogy a széphalmi „Tek. Úr” azért él még.¹⁷² Ugyanakkor zsoltáros nyelvezettel siratja a Krisztussá növesztett elhunytat, „vezérünknek”, „tanítónknak” titulálva, az elmúlt tizenkét évet a literatúrában pedig (valószínűleg Károly 1818-as Pestre költözésétől számítva) Kisfaludy-korszaknak aposztrofálja – éppen Kazinczyhoz beszélve.¹⁷³ Az öreg Széphalmi pedig mintha az Aurora-vezér halálában is a saját pozíció helyreállításának lehetőségét látná a személyes, követésre felszólító teátrális példaadáson keresztül:¹⁷⁴ kalapjára tűzött gyászfátyola ezáltal nemcsak a gyász jele. De az is lehet, hogy tényleg ennyire megviselik a történetek, hogy tényleg ilyen szeretetteljes tisztelettel búcsúztatja a távozót.

A kör és a cimborá

Toldy már legalább 1826 nyara óta mást mond Kazinczynak, mint amit gondol; ekkor tudatja ugyanis Bajzával, hogy második Aurora-recenziója után az Öreg teljesen elvesztette szeretetét, s bizony meg fogja még érezni „ostorát”, de már 1822-ben elintézik lényegében a Mestert egymás között.¹⁷⁵ Az ún. Pyrker-pörrel mindez meg is történik, melyet meggyőző levezetés tart jól kimódolt és totális letámadásnak Toldyék részéről.¹⁷⁶ Az ügy kirobbanásával (a tán már amúgy is csak formálisan fenntartott) barát-

171 GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 88.

172 Évekkel későbbi emlékezésében már máshogy fogalmaz a tekintetben, hogy kiben is látták a gyász perceiben a vigasztalást, s Kazinczy ekkor már nincs a képen: „A mi keblünket elfogta, határos volt a kétségbeeséssel! *Ki lép ürült nyomába?* [...] Hetek múlva tért csak vissza eszméletünk, csak akkor találtuk meg kérdésünkre a feleletet, hogy: *Mi.*” TOLDY, *Irodalmi társas köreink...*, 228.

173 Vö. „Árvaságra jutottunk! pásztor nélkül való nyáj lettünk! Oda van tanítónk, vezérünk, s a legjobb, leghívebb barát! És a literatúra! Az ő hatásainak a múlt tizenkét év előszava volt csak: *most kezdődött volna maga a nagy könyv.*” KazLev. XXI, 410–411. (1830. nov. 26.)

174 „Nemzetiség és Nemzetünk örök fényöket vesztek el testvéredben, Károlyban, 's öröm látni, hogy az ő kidöltét minden jók kesérgik. Én utána feltettem a' gyászfátyolt, 's bár az példa légyen Pesti barátimnak is, kiknek hogy azt tevé, megírtam.” *Uo.*, 413. (Kisfaludy Sándornak, 1830. nov. 30.); „Felkötém a' fátyolt a' mi kedves Kisfaludy Károlyunk után, mihelyt leveledből megértettem halálát. Oh barátom, mit vesztenék!” *Uo.*, 416. (Toldynak, 1830. nov. 30.); „Kisfaludy Károly után én feltettem a' gyászfátyolt 's hordani fogom sok ideig. Vesztesége kipótolhatatlan.” *Uo.*, 419. (Szalay Lászlónak, 1830. dec. 3.)

175 „Kazinczy már hanyatlani látszatik, ki tudja a Hebe mit fog tőle vélünk láttatni?” BAJZA–TOLDY, 52. (1822. okt. 26.); „Ugy van barátom, Kazinczy hanyatlik. Ősze hozá a szőlőgerézd; a tél nemtelen gyümölcsöt szűl.” *Uo.* (1822. okt. 28.)

176 T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*, ItK, 100(1996), 630–648.

ság véget ér, Kazinczy pedig megírja Toldynak magázódó búcsúlevelét: „Én az Urat szerettem minden társai közt leginkább [...] Ellenkezést, 's illy ellenkezést, én az Ur' gondolkozásában, characterében képzelni nem tudok, 's inkább hiszem hogy holmit a' kör tétet az Urral mint maga. [...] Én czimborák' játéka lenni nem akarok.”¹⁷⁷ Az idézet a *kör* és a *cimbora* két fontos fogalmát mozgatja egyszerre.

„Rettenetes cimbora van ellenem, 's azt Túladuna csinálja”¹⁷⁸ – írja Kazinczy még 1815-ben, a *Himfy*-recenzió és a nyelvújítási harcok hullámveréseiben. Hogy szótárában mit is jelent a *cimbora*, leveleiből jól körvonalazható. A *cimbora* 'pártszövés', társak gyűjtése mások alattomos lejáratására személyes okokból, de álságosan valamilyen fentebb célra hivatkozva.¹⁷⁹ Kazinczy minden ilyesmitől elhatárolódik,¹⁸⁰ mert recenziók és nyomtatott munkák által kell „támadni” szerinte.¹⁸¹ A *cimbora* 'mocskos cselekedet', 'galádás', 'alku', 'szedett voks', 'erőszak', 'fortély', 'ravaszkodás', 'rútság', 'gazság' – amit becsületes ember nem tesz.¹⁸² Vagyis a *cimbora* a totális immoralitás, az a fajta szövetező csoportképzés, ami nem áll meg Kazinczy előtt, sőt főben járó bűnnek tartva undorodik tőle, már a „túladunaiság” éveitől.

Kazinczy cimborát feltételez a Pyrker-féle megtámadtatásban, melyet nem annyira Toldyhoz utal, hanem egy Toldyt is mozgató társasághoz, a klikkesedés minden negatív jelentésárnyalatával: „Ezek a' fiatal emberek elhitték magokat erejekben 's tanúltságokban, 's egygy clubba állottak, 's össze akarának tiporni mindent, a' mi az ő értelmekre nem tér. [...] Czimboráskodás, undok fertelmes czimboráskodás az ő dolgok.”¹⁸³ Egyik leghűbb bizalmasának, Kis Jánosnak írt, 1831. májusi kifakadása előtt a következőképpen szól az aurorás Zádorhoz: „Nem jó dolog arra szoktatni magunkat, hogy a' jókat is kicsinyeknek nézzük, mert az oda visz, hogy egyedül magunkat és társainkat nézzük valamiknek. 'S ki felel arról, hogy az a' tiszteletet érdemlő kis kör, melly most maga akar lenni minden mindenben, örökre fog tartani?”¹⁸⁴

Zádor a hozzá intézett levelet Toldynak és Bajzának is megmutatja, s mindketten elhatározzák, hogy válaszolnak Kazinczynak, az előbbi a *Kritikai Lapok*ban, utóbbi pedig vagy személyesen (Kazinczy ekkor éppen Pesten van az Akadémia alakuló ülései miatt), vagy levélben. Bajza válaszol is március 11-én, miután több ízben hiába keresi Kazinczyt pesti lakásán:¹⁸⁵ „Mellyik az a' tiszteletre méltó *kis kör*, mellyet a' Tekintetes Úr említ, 's melly maga akar minden lenni mindenben, én nem tudom. [...] Egy másik kör, mellyet a' Tekintetes Úr ismer, ezt a' kis kört egykét év előtt *club*nak nevezgette [...]

177 KazLev. XXI, 575. (1831. jún. 12.)

178 KazLev. XIII, 18. (Sárközy Istvánnak, 1815. júl. 9.)

179 Vö. KazLev. XXI, 599. (Bártfay Lászlónak, 1831. júl. 23.); *Uo.*, 324–325. (Szalay Lászlónak, 1830. jún. 29.)

180 „Én czimborában soha sem leszek” KazLev. XV, 494. (Kis Jánosnak, 1818. márc. 1.) Vö. még: KazLev. XX, 501. (Ponori Thewrewk Józsefnek, 1828. ápr. 17.)

181 KazLev. XXIII, 244. (Szentmiklóssy Alajosnak, 1815. júl. 9.)

182 *Uo.*; KazLev. XII, 561. (Kölcseynek, 1815. jún. 2.); KazLev. XVII, 363. (Horvát Istvánnak, 1821. jan. 18.); KazLev. XXI, 324–325. (Szalay Lászlónak, 1830. jún. 29.)

183 KazLev. XXI, 537–538. (Kis Jánosnak, 1831. máj. 4.)

184 *Uo.*, 473. (1831. márc. 8.)

185 BLEYER Jakab, *Kazinczy Ferencz polemiája az Aurora-körrel 1830-ban*, EPhK, 20(1896), 790. Jó kérdés lehet, Bleyer honnan tud minderről.

az úgy nevezett kis kört – melyly nincs, csak egy másik kör által gondoltatik lenni”.¹⁸⁶ Láthatóan olyan érdekszövetségek feszülnek itt egymásnak, melyek nincsenek, de azért mégis vannak, s ezt mindketten nagyon jól tudják. Kazinczy pár nappal később a szép társalkodás tónusának jegyében ad végüzenetet: „Látom én hogy én az Urat úgy nem fogom az én gondolkozásomra vonhatni mint az Úr engem a’ magáéra nem [...]. A’ kis kör nekem mind egészben, mind tagjaiban, tiszteletes marad, mint eddig volt az; ’s még tiszteletesebb, ha jók és gonoszok ’s barát és nem barát közt lesz különbség.”¹⁸⁷

Az Aurora-kör forráskritikai lehetőségeinek végpontjait jelentik ezek a replikák a Kazinczy-levelezésben. A Széphalmi – e „lángoló fejű magyarok”¹⁸⁸ cimborája ellenére – mintha utoljára szerelmet vallana, mondhatnánk. Vagy éppen azt, hogy hideg fölényében mindig is gyilkosan elegáns tudott maradni. Hiszen csak saját Kazinczy-képünk, korismeretünk nyomán artikulált hipotéziseink lehetnek arról, mekkora e levelek őszinteségének, hitelességének valószínűségi faktora, diszkurzív helyi értéke.

A nyelv és a képek beszéde

A Kisfaludy-kultusz megképződése tulajdonképpen már annak életében megindul. Gyulai rögzíti a történetet Kisfaludy és Virág Benedek egyik állítólagos találkozásáról, melynek végén, a távozó ifjút nézegetve az öreg mester így sóhajt fel: „Milyen szép magas ember ez a Kisfaludy, egész heros”.¹⁸⁹ Hívei azonban nemcsak a *habitus corporis* attribúciója miatt nézik félistennek Kisfaludyt. Bajza és Toldy számtalanszor nevezik Károlyuknak, a Dávidházi Péter nagymonográfiája óta oly fontos – és kisajátító – birtokos személyragokkal.¹⁹⁰ A Kisfaludy-hagyaték gondnoka, Fáy András a neki megítélt 250 forintot is jótékony célra fordítja, sőt még „emléktárgyat” sem fogad el, a sokat emlegetett cserép tintatartót is több tárggyal együtt az árverésen veszi meg a hagyatékából.¹⁹¹ Ereklék (saját szantálfa tolltartóban őrzött kézfejsont!) és dicsőítő jelzők övezik Kisfaludy örökségét, s persze a Kisfaludy Társaság intézményesült emlékezete, melyek által még Vörösmarty temetése is kicsit róla szól.¹⁹² A források azonban „Károlyunkhoz” való alternatív hozzáállásokról is tanúskodnak, nagyban árnyalva a szép összképet.

Toldy már 1825-ben elmondja véleményét Bajzának Kisfaludyról, meglehetősen ki-merítően:

186 KazLev. XXI, 488–489.

187 *Uo.*, 493.

188 *Uo.*, 507. (Pyrker Lászlónak, 1831. márc. 30.)

189 GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 89.

190 „Irt e Barátom Uram Károlyom’ számára valamit az Aurórába?” (KölcsLev. 202. [1827. júl 1.]); „Harminczhárom ballada a Kisfaludy-társaság jutalmára. Az én Károlyom él, hatásában kétszeresen.” *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*, i. m., 115. [1839. jan. 21.]

191 KISFALUDY Sándor, i. m., 30. Kazinczy, Fáy és Helmecey is vásárolt Kisfaludy hagyatékából, Kazinczy viszont, érdekes módon, csak ruhadarabokat. Vö. KölsLev. II, 753. jegyzet.

192 „Temetése nov. 21-én ment véghez, Kisfaludy Károly halála napján és órájában, délután három órakor.” GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 305.

[T]udod neki akarhatja mellett nincsen-meg azon energiája is, mely az akarat mellé szükséges.[...] Ő megbocsáthatatlanul vétkezik hazánk ellen, mert ha legjobb elméink nyúgyszanak, ideje sajátágunknak önnönségünknek válét mondjunk. Én erre nézve olly igen haragszom rá, hogy még álnevesen igen érzékenyül meg fogom támadni. Egész nap ül és fest, tíz képhez egyszerre fog, egyet sem végez el tökéletesen. A hiba természetesen abban fekszik, hogy nem nyert solidus művelődést [...]. Ő azért még sem olvas semmit sem: és mernék fogadni, hogy a mit ő olvas, egy esztendőben nem tesz 12 nyomtatott ívet. Hiszen az Aurórát sem olvassa-el egészen. Ez majd nem hihetetlen. [...] De felhagyok evvel, mert ez a dolog igen elkedvetlenít, s annyira elkedvetlenített már, hogy szeretetem iránta igen igen fogy. Nincs is most viseletében semmi a mi hozzá vonzana, az az átkozott örök festés minden barátjai iránt elhidegíti. Én csak ritkán járok hozzá.¹⁹³

Toldy ekkor láthatóan dühös Kisfaludyra, ám amit mond, nem pillanatnyi értékítélet eredménye. Mindenesetre összes további vonatkozó nyilatkozatát árnyalja az, ami itt elhangzik. Hogy őszinteséget problematikus feltételezni az Aurora-kör felfelé irányuló diskurzusaiban, Bajza-levelek is igazolják.¹⁹⁴ Waldapfel a beszédrendeknek ezt a rejtett dimenzióját egészen kiterjeszti: „a fiatalok egymás közt még Kisfaludy műveletlenségét is suttozták”.¹⁹⁵ A Toldy-féle emlékbeszéd Kisfaludyja és a levelek Kisfaludyja a nyitott ünnepi retorézisek és a zárt magándiskurálás eltérő világában markánsan különválnak, mindazonáltal a szakmai utóélet nyertesei a publikumnak szánt verziók lesznek.

Az Aurora legbensőbb köreihez tartozó elválaszthatatlan Castor és Pollux¹⁹⁶ olykor egymásnak is oda-odaszól,¹⁹⁷ a két ifjú barát az intimitás biztonságos terében ugyanakkor nem csupán az Aurora szerkesztőjéről fejt ki véleményét. Miként Kisfaludy azt mondja Szemeréről 1828-ban annak háta mögött, hogy „igaz kurvája a Literátoroknak”,¹⁹⁸ úgy sokszor ők sem válogatnak hosszasan stílusregisztereket a különböző beszédtemákban,¹⁹⁹ sőt néha egészen kíméletlenül fogalmaznak.²⁰⁰ Mentegetni persze ugyanúgy lehetne a fiatalos hevületet, mint elítélni, ez azonban olyasféle pszichológizáláshoz, rosszabb esetben moralizáláshoz vezetne, amelybe a legjobb elemzések is

193 BAJZA-TOLDY, 265–266. (1825. nov. 20.) *Vö. uo.*, 269. (Toldy, 1825. dec. 14.)

194 „Én Kisfaludynak írtam az Auróráról, mert kívánta. Hogy egészen őszintén nem írtam azt te, ki Kisfaludyt ismered, s tudod, hogy rosszálás könnyen elveszi kedvét, érthetéd vala, miért tettem.” *Uo.*, 386. (1827. márc. 9.)

195 WALDAFFEL, *i. m.*, 330.

196 *Vö.* „Helmecki bennünk Castor és Polluxnak nevezett-el.” BAJZA-TOLDY, 241. (Toldy, 1825. júl. 22.)

197 „Minek kellett megmondanod Kisfaludynak, hogy nekem nincs Aurorám?” *Uo.*, 242. (Bajza, 1825. júl. 26.) „Mi bajod? Megkábultál e? Kisfaludy gondban van, hogy utolsó levelét, mellyet rám bízott, meg nem kaptad? Menjgyakrabban postára!” *Uo.*, 304. (Toldy, 1826. máj. 2.)

198 *Uo.*, 449. (Toldy, 1828. dec. 3.)

199 Pl. „Laurát [friss almanach a piacon] jelenté Kulcsár, de én meg nem érthetem micsoda állat leszen az. Az öreg úr ismét pattog...” *Uo.*, 119. (Bajza, 1824. márc. 8.); „Laurának két darabja van künn; szégyen a M[agyar]. Literaturának. [...] Én ugy hiszem hogy semmi se lesz a Laurából soha. Már azt megb...ták, de ezt is olly szerencsétlenül, hogy elrepszettették nádráját örökre s nem fog többé szaporodni.” *Uo.*, 133. (Toldy, 1824. máj. 12.)

200 „Az Auróra már kijött. Olvastad é, mit ír Kulcsár felőle [...] Már mondhatom, hogy szeretném, s óhajtom is hogy az öreg haljon-meg, ő már nem mi közénk való.” *Uo.*, 256–257. (Toldy, 1825. okt. 2.)

belecsúsznak olykor, de amelyre nincs szakmai-emberi felhatalmazásunk, s bizony-nyal nincs elég korszituatív rálátásunk. Ehelyett azt érdemes hangsúlyozni, hogy néha mintha egyenesen a nyelvi tudattalan beszélne ezekben a korabeli írásokban az ágen-sek helyett. Amikor Bajza sorban levezeti Toldynak, hogy az összes közeli ismerősük közül senki nem alkalmas az irodalmi vezérszerepre, ezzel a mondattal zár: „Ezekkel úgy hiszem elő számláltam mind azokat, kik a magyar literatúrában valamit érhetnek és így végtére senki sincs egyéb, mint *magad* kiből a társaságnak ki kell állania.”²⁰¹ S itt (vállalva a dekonstruktív jellegű túlértelmezés ódiáját) mintha valóban önálló életre kelne a nyelv, s a beszélő, szövegét önkéntelenül auto-aposztrófikusra váltva, már ön-magához intézné szavait, mert hiszen valamiért nincs ott a kívánczozó *Te*, csak a vissza-ható névmás. Vagyis csak magadra számíthatsz, mondja – valakinek – Bajza. Hasonló instabilizáló nyelvműködés pedig azokban a levélrészletekben is megfigyelhető, ame-lyekben valamilyen rejtélyes okból személynevesül az Aurora a névelő elhagyásával, ugyanakkor nem nehéz behelyettesíteni a perszónát: „[Az] Auróra makacs ízlésű”; „ki a’ Zsebkönyvbé dolgozik, annak munkáját [az] Auróra nem fogná felvenni”.²⁰²

Annyit újra leszögezhetünk, hogy a források nem feltétlenül kongruensek, a fenn-maradó nyelvi tranzakciók lépten nyomon „dupla fenekűnek” minősíthetők, az ese-ményszerűen rekonstruálható csoportdinamikák pedig a hatalmi pozícióharc kaotikus jeleit mutatják.

Szimbolikus jelentősége van annak a spekulatív állításnak, mely szerint Bajza azért nem lett katona, mert többször leégett a házuk, s elapadt a család pénze.²⁰³ A szak-irodalom szereti hangoztatni kérlelhetetlenül kikristályosított elveit, hogy például a literatúra „örök respublika s benne önkény hatalmakat nem gyakorolhat”,²⁰⁴ ám a for-rások mátrixában mintha éppen ő maga lenne az önkény. Az ellenfeleket majmoknak nevezni szimpla nyelvi alázás, de ennél azért nagyobb a tét: a két jó barát metafora-készletét elemezve ugyanis itt sincs szó másról, mint háborúról. Bajza nagyon jól tud-ja – hangsúlyozza a kutató –, hogy itt iskolák, frontok állnak egymással szemben:²⁰⁵ „Ezek az egynehány öreg urak kik az idő szellemével előmenni restellenek nem sokára lassanként kidőlnek, és akkor triumph”²⁰⁶ – hangzik az ismert lelkesedés 1824-ben. „Az uj iskolának kell diadalmaskodni, vagy elveszünk. dixi” – kontráz Toldy két év-vel később.²⁰⁷ Hogy ez sikerül nekik olyannyira, hogy a csaták nyomán saját közéleti

201 *Uo.*, 477. Bajza, 1829. nov. 15. (kiemelés tőlem – B. F. M.) A mondat szintén beszédes előzménye: „V[örös-mar]ty és K[isfal]udy egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom sincs benne a tanulásra. Stettner, mint eddig, semmit sem csinált, úgy ezután sem fog semmit sem csinálni; Bártfay, Helmezy hasonlókép. Kazinczynak Szemerének vége, s ezek különben sem voltak soha effélékre valók, Kölcsényt nem fogod eszközölhetni, hogy Pesten lakjék”. *Uo.*

202 *KazLev.* XVIII, 400. (Döbrenteinek, 1823. szept. 5.); *KazLev.* XVII, 578–579. (Igáz Sámuel, 1821. dec. 21.) Kiemelések tőlem – B. F. M.

203 *BADICS, i. m.*, 12.

204 *TÓTH, i. m.*, 13.

205 *Uo.*, 29.

206 *BAJZA–TOLDY*, 103. (Bajza, 1824. febr. 5.)

207 *Uo.*, 277. (1826. jan. 21.)

maszkjukat (*proszópon*) is eredményesen felöltik,²⁰⁸ az újabb kutatások meggyőző eredménye: T. Erdélyi Ilona mondja ki először határozottan, hogy Toldy és Bajza az irodalmi vezéropozíciók megszerzésére tör.²⁰⁹ Egyfajta Kazinczy-hagyomány képviselőjében, ám többek között Kazinczy személye ellenében.

Szilágyi Márton elemzései szintén meggyőzően mutatják be, hogy a Kisfaludy Társaság tudatosan radikalizálja a fikcionalizálás határátlépéseit önkép-formáló történeteiben, a szöveges összetevőkön túl még a vizuális információhordozókra is nagy gondot fordítva. Ennek szellemében áll egy korabeli metszeten Kisfaludy halottas ágya mellett az új triász (Bajza, Toldy és Vörösmarty) akképpen, ahogyan a valóságban soha nem állhatott,²¹⁰ s ezáltal jelenülhet meg az 1828-as pesti Kazinczy-látogatás békés fedelmi hatalomátruházásként Orlai Petrich Soma híressé vált festményén.²¹¹ A képen a Kazinczy és Kisfaludy között álló Toldy Ferenc az, aki nem minden áldó papi gesztus nélkül²¹² rámutat a kézfogásban összezáruló két kézre. A Széphalmira mosolyog, de másik karjával (már) Kisfaludyba kapaszkodik. Az irodalomtörténet szerves folytonosságát sugalló, tehát irodalomtörténeti korszakinterpretációt felkínáló, egyben nemzedéki önértelmezést is hordozó, színpadias 1828-as pesti látogatás e nyelvi és képi tematikájából, jelentőségéből ugyanakkor gyakorlatilag semmi nincs meg a Kazinczy-szöveg univerzum kontrollforrásaiban.²¹³

208 Hogy az ún. *public image, self-branding*, illetve a tudatos közvéleményformálás manipulatív eljárásai mennyire fontosak Bajza számára, előkerül a régebbi Bajza-kommentárokból is: „Vitáinak alapállása a kérdéseknek a közvélemény oldaláról való megfogása, beállításra és így közüggé tétele, vitáinak szerves módszere az »opinio publica« szüntelen tanúul hívása. [...] Tudatosan kereste a legnagyobb nyilvánosságot”. TÓTH, i. m., 26.

209 T. ERDÉLYI, i. m., 630–648. Vö. „Összetartozásuk – talán véletlen, talán tudatos – külső jelére az akkor már világlátott kvietált katonatiszt, Jósika Miklós hívja fel a figyelmet, amikor beszámol arról, hogy a Váci utcában »...egyszerre csak három király vörös nyakra valós férfiú jött szemközt.« Ismerősétől kérdezve megtudta, hogy »...hiszen ez a híres triumvirátus.« [Toldy, Bajza és Vörösmarty.]” Uo., 646.

210 SZILÁGYI Márton, A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (Vörösmarty társadalmi státuszáról), ItK, 119(2015), 64. Beöthy Zsolt elnöki megnyitóbeszédének tanúsága szerint még azt is tudja, hogy Kisfaludy utolsó szava Toldyhoz, Bajzához, Vörösmartyhoz és Zádorhoz, a „szép négyes”-hez (itt éppen négyen vannak a triász helyett) ez: „honvéd.” Vö. BEÖTHY Zsolt, *Irodalmunk és jövőnk*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 52(1918–1920), 9.

211 SZILÁGYI Márton, *Toldy mint középpont (Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről) = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 270–277. Vö. még: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár), 144. Mindennek egyik fontos szöveges másikja például a *Kisfaludy Károly élete* c. munka. Vö. „[Kisfaludy Károly] alapítá-meg ’s hozá életbe, divatba azon iskolát, mellynek első szerzőjét Kazinczyban tiszteli a’ haza[.]” TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly’ élete*, Budán, a’ Magyar Királyi Egyetem’ betűivel, 1832, 34.

212 A szakrális párhuzamok egyébként sem állnak távol Toldytól; *Hogy mit akartam teljes életemben című*, Horváth Mihály felkérésére írt memoárjában ez olvasható: „Így az, ki irodalmunk szeretetét keblébe mint szent vallást befogadta, csak társai szeretetéből, s a kis táborban már tekintélyekké és vezéreké lett jelesek buzdításából merített erőt és örömet [...] Mint az első keresztyének rejtekeikben, úgy a magyar írók a »profanum vulgust« kizáró összejöveteleikben bátorították egymást, erősítették egymást azon büszke önérzetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani addig, míg megjő annak politikai föltámadása[.]” *Toldy Ferenc hátrahagyott...*, i. m., 387–388.

213 Az önéletírások vonatkozó szöveg helyei: „[Február] 19. Szemerének születési napja, mint feleségemé.

Az Aurora-kör további személyközi viszonyai a források tükrében szintén rendkívül kuszáék és zavarba ejtők. Bár Toldy Szemere Pál kapcsán például azt írja, hogy „él még, a dicső kör egyik legérdemesb és utolsó lovagja”,²¹⁴ tudható, hogy Kisfaludyyal sosem volt felhőtlen a viszonya – ahogy még saját közelebbi szövetségeseivel sem²¹⁵ –, 1829-es, kéziratban fennmaradt levelében pedig Kisfaludyy egyenesen ellenfelei között tartja számon.²¹⁶ Toldyy az Élet és Literatúra megindításának idején meglehetősen elragadtatással fedezi fel magának újra Szemerét,²¹⁷ Bajza ugyanakkor mindvégig (féltekenyen) távolságtartó marad, csakúgy, mint Ferenczy János Horvát István és Kazinczy egymásratalálásakor.²¹⁸ Érdekes módon

---

Bártfayné adá Szemerének a' vacsorát. Itt látom először Kisfaludyy Károlyt, itt először Bajzát. – Helmeccy is ott. És Speck Lajos. [...] 20. Kisfaludyy Károlyhoz, Gróf Dezsőffy Józsefhez, ki az Országos Kiküldöttség miatt itt múlt. Prokátoromhoz Zsiday Sándor Úrhoz.” KAZINCZY Ferenc, *Napló. 182–1831. Pesti Útam. 1828.* = *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, kritikai kiadás, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 330. Ennek hatásos (és kultikus) ellenpontja például CSAHHEH narrációja az illető pesti találkozásról, *i. m.*, 111.

- 214 TOLDY Ferenc, *Szemere Pál = Irodalmi arcképek*, vál., gond., bev. LŐKÖS István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 129.
- 215 Bár az *Aspasia* – miképp a Kisfaludyy-fókuszú Kállay fogalmaz – Szemere Pál „bizgatására” indult meg (KÁLLAY, *Bártfay Lászlóné...*, *i. m.*, 320), az mégis így ír szerkesztőjével kapcsolatban: „Kovacsóczy megígérte, hogy kivülem és nélkülüm nem redigáland; ellenkezőt tett. Aspasiát a maga bolondságaival öntötte el, más nevek alatt. Mit tehettem? Leszidtam jól.” SZEMERE, *i. m.*, 221.; „Semmit inkább, mint *Uraniát*, *Nefelejcsét*.” *Uo.*, 254. A megvalósuló Aspasiával szemben, Kovacsóczy mentorálásával együtt, Kazinczynek is komoly kifogásai vannak: „valóságos őrjöngés, a' mit csinálnak”. *KazLev. XIX*, 180. (Guzmics Izidornak, 1824. aug. 27.) *Vö. még: uo.*, 185. (Kiss Sámuelnek, 1824. aug. 29.)
- 216 „Kazinczy még itt van, amint hallom, Szemere, Fay, Vitkovics, Thewrewk erősen összetartanak es clubbot üznek, látják e kivetkezesek? igen kétlem, mert önállás, erő, és lelemény egyikben sincs – 's mindenik inkább fél hogy sem tiszta homlokkal a küzdhelyre lépne. Különbem semmit sem hallok. Mi engemet illet, én nyugott vagyok, se nem kerülöm, se nem keresem őket, se nem ingerlem, de nem is rettegem őket, kardom mindig huzófélben áll, és ha rá kel a dolog főbb éllel birkózom.” Kisfaludyy Károly Bitnitz Lajosnak, Pest, 1829. március 10., OSZK Kt, Levelestár. Közli: BOLDOG-BERNÁD, *i. m.*, 45. jegyzet. Boldog-Bernád tanulmányának végén erre jut: „A források alapján kirajzolódó kapcsolat Szemere Pál és Kisfaludyy Károly között meglehetősen bonyolult, s alapvető eltéréseket mutat a szakirodalom bevett sémáihoz képest. [...] Kisfaludyy viszonya Szemerével állandó változásban volt az idők során.”
- 217 Az Élet és Literatúra kapcsán, mely hasonlít Toldy *Hermész*-tervéhez: „Kölcsei! Szemere! Stettner! Vörösmarty! [...] Károlyunk persze nincs e körbe csatolva. De én mindnyájoknál vagyok »mindég« szüntelen. Csak te hibázol még e körből, s a te helyedet semmi ki nem pótolhatja. [...] Szemere kimondá hogy szeret. [...] Ez az első, valóságosan egy-értelmű, egy-érelmű s hasonló eszközökkel egy célé felé törekedő társaság.” BAJZA-TOLDY, 320. (1826. jún. 22.); „Szemere gyönyörű ember! s én forrón szeretem s nagyra tisztetem. Ezt most először hallok tőlem, mert csak most hiszem végre, hogy ismerem. [...] Volt idő hogy nem tudám mint tudja K[ölcsey] ötet annyira szeretni, s most igen tudom. Nem mondhatom mint örülök hogy egész szívből közelíthetek hozzá; s mint fájlalom hogy Károlyunk és ő, ámbár ollyan nagyon összevalók, soha nem fognak egymáshoz közelíteni; ebben Károly a vétkes”. *Uo.*, 409–410. (1827. máj. 2.)
- 218 „Ne szelesítsétek-el egymást, kérlek; mindennek megvan a maga rende, mellyet felzavarni nem lehet. El vagytok egymás által ragadtatva, s innen a botlás.” *Uo.*, 331. (1826. júl. 24.) Ferenczy ehhez hasonlatosan inti óvatosságra Horvátot Kazinczyval kapcsolatban. Azt gondolja, Kazinczynek először megismernie kéne Horvátot, semmint rögtön barátjának nevezni. *Vö. Horvát István és Ferenczy János...*, *i. m.*, 207. (1810. febr. 20.)

az aurorások törzsgárdája csak 1830-tól kezd tegeződni egymással,²¹⁹ 1838-ban mindazonáltal Szemere is a rituális gesztus részesévé válik: „Bajzaschedel-vörösmartyékkal nem úrszolga és szolgálúr, hanem te-ismerős, te-frigyes vagyok immár. Életem legszebb keresménye!”²²⁰ Ezekben az időkben Kölcseynek azt írja, hogy Bajza, Toldy és Vörösmarty szerinte a literatura „legelsőbbjei”.²²¹ Szemere kapcsolata az Aurora „körének” tagjaival tehát olyasféle, mint magával Kisfaludyval: hektikus, és időben folyton változó, alternatív utakat kereső.²²² De – s az eddigi szakirodalomban is megvoltak már ennek mozaikdarabkái – ilyesféle a reláció a csoport egyik legerősebb emberének számító Toldy esetében is. Kisfaludyról ezt mondja 1828 telén: „[ő] engem is úgy szeret, hogy inkább senkit sem, még H[elmeczy?]-t sem”.²²³ Toldy nagyon határozottan érzi tehát már ekkorra, hogy erős a csoportpozíciója, s tudható, hogy Vörösmarty fellépésével, illetve az Aspasia bukásával – mely versenytárs egyesek szerint ráébreszti Kisfaludyt, hogy csapatot kell építenie, és odafordulni a fiatalokhoz²²⁴ – az Aurora hegemoniája tovább szilárdul, s ő is tisztában van vele, hogy érdemes e körben maradnia. Tartja a kapcsolatot egyfelől Kazinczyval, másfelől Bajzával, tehát több tekintetben kulcspozícióban van.²²⁵ Ugyanakkor, mint az előző lábjegyzetekben olvashattuk, Szemeréékkel szívesen társulna 1826 táján Kisfaludytól függetlenül, akivel kapcsolatban olykor igen éles kirohanásokat tesz. A nyilvános imázsában az idők során a legnagyobb kisfaludyánerré váló Toldy kezdetben, párhuzamosan az Aurorával, több lapalapítási elképzelésbe is belefog, vagyis egyáltalán nem gondolja életét függetleníthetlenné Károlyától. Már 1822-ben tervez egy kéthavi periodikát Magyar Minerva címmel, 1823 őszén az Árpádia privilégiumát szeretné átvenni, de egy Hermész című folyóirat-elképzelése is van. Az év novemberében Kovacsóczy őt szólítja fel először, hogy együtt adjanak ki egy lapot (ekkor még Psyché a címe a majdani Aspasiának), amit Toldy örömmel fogad, de fél az anyagi kockázattól, ezért csak közreműködését ígéri meg.²²⁶

219 DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 234; BADICS, *i. m.*, 56. Toldy olykor nagy elégtétellel él a lehetőséggel levélben Kazinczyval kapcsolatban is; az Igaz Sámuel emlékét ápoló mester által tervezett kiadvány kapcsán kérdezi például: „Hát a Te Anthologiából, Tek. Úr, mi lesz?” *KazLev.* XX, 228. (1827. márc. 22.)

220 *Kölcsey Ferenc levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 277. (1838. jan. 1.)

221 SZEMERE, *i. m.*, 287.

222 „Kisfaludy Károly egy parodizált Osszinaicumot balfaszkodott [bolondoskodott], de az Aurorába Döbrentei miatt félt betenni.” *Kölcsev.* II, 101. (1823. nov. 15.) A szóválasztás nem feltétlenül bántó a korban, de azért nem is teljesen jelzésmentes. „[Kultsár] arra kért, hogy az Aurorát segítsük; de én vállvonítással felelém” – írja az 1820-as évek elején, vö. SZEMERE, *i. m.*, 210. Aztán 1827 októberében Kölcseynek: „A pestieket nem szólomat: egyéberánt is sok borsot törnek orrom alá. Büszkén elégedem meg magammal, – nem a redaktórral tudniillik, hanem az emberrel – valahányszor az Auroristákkal öszve érintésbe jövök.” *Uo.*, 233. Szemere később sem sok jót feltételez az aurorásokról: „Bártfaynál fel szokták bontani leveleinket”. *Uo.*, 234.

223 BAJZA–TOLDY, 453. (Toldy, 1828. dec. 12.)

224 Vö. WALDAPFEL, *i. m.*, 285; HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Bp., Művelt Nép, 1955, 134.

225 „[...] midőn Toldy a Kisfaludy szobájába lépett, hol társait rendesen megtalálta, majd mindig volt zsebében egy-két levél Bajzától”. GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, *i. m.*, 126–127. Nem lényegtelen adalék, hogy Toldyt maga Kazinczy irányítja az Aurora területére, mondván, ne rögtön kötetet adjon ki, hanem előbb nézze meg, milyen verseinek fogadtatása a költői zsebkönyvekben. WALDAPFEL, *i. m.*, 279.

226 *Uo.*, 283.

Bajza, aki sportot úz egyenességéből,²²⁷ s aki Kisfaludyra való tekintettel erre hivatkozva rendre elutasítja például társai kérését, hogy az Aurora adott számát recenzeálja, nyíltan is összetűzésbe kerül alkalomadtán Kisfaludyval. 1826 októberében azt sérelmezi, hogy változtatgatják versei szövegét, és sejti, hogy Helmecey és Toldy áll a háttérben. Kisfaludynál utalgat erre, mire ő azt üzeni, hogy hála istennek maga is tud még almanachot szerkeszteni, mindenféle segédek nélkül. Erre Bajza így ír Toldynak: „Hogy nélkülem tudhat almanachot kiadni, azt tökéletesen hiszem, s nem tudom ki volna balgatatag azt kétségbe venni: de hogy nélkületek ellehetne, azt egy kevésse nehezebben foghatnám hinni. A kifejezés különös figyelemben van előttem; s úgy hiszem hogy emlékezetemben mélyen fenmarad.”²²⁸ Bajza tehát nem felejt, hideg következetessége pedig közhelyként él a szakirodalmi köztudatban, ugyanakkor az új triász szelvény tagjává válik, az Aurora szerkesztését pedig egyenesen ő veszi át Kisfaludytól.

Úgy látszik, a rendelkezésre álló források sokkal inkább adnak számot vágyakról és különféle egyéni célokról valló poétikus és átideologizált koncepciókról, mintsem összefüggő viszonyokról és eseménysorokról. A *res ficta et picta* jelenségkörével, a költés és színezés narratív effektusaival²²⁹ történő szembesülés tehát itt is kutatói alapélménynek tekinthető. Mendemondák, retorikai figurák, kimondatlan szándékok és cimborák uralják a valahogyan megközelíthető hajdani életvilágot, melyek az eddigi irodalomtörténeti paneleket jó eséllyel kezdik ki, sőt tulajdonképpen az egész „Aurora-kör” hagyományos konstrukcióját megkérdőjelezzik.²³⁰ Ez a hajdani életvilág ugyanakkor nem jobb vagy rosszabb a mostaninál, sőt tulajdonképpen nagyon is ismerős, otthonos tud lenni. Nem véletlen, hogy az illető csoportdinamikák alakulása teljességgel alátámasztja az általánosító klasszikus elméleteket, melyek szerint a diadikus és triadikus zártcsoportokat szükségszerűen váltja fel a létszám növekedésével a „csillagalakzat”, mely már egy vezért (vagy működési szabályzatot) feltételez, aki/ami ezentúl alapjaiban határozza meg a csoportfejleményeket. Kisfaludy Károly a vezető alternatíváját teljesíti be, neve márkává változik – lásd az Aurora névelő nélküli használatát –, ugyanakkor időben folyton változó és rizomatikus²³¹ vezetett csoportja ettől még nem válik jólformált, vagy ha úgy tetszik „proto-akadémiai” irodalmi intézménnyé, sőt.²³²

227 Aurora-kritikájára reagálva írja Kölcseynek – már az Aurora szerkesztőjeként –, hogy szereti az egyenes, őszinte, alapos kritikát, amilyen ő maga is. Kölcsev. III, 57. (1832. jún.)

228 BAJZA–TOLDY, 348. (1826. okt. 29.)

229 Bővebben: DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 33–34.

230 Kalla Zsuzsa akkor jut legközelebb mindehhez, amikor nagy kérdésként teszi fel, hogy „Bártfay »valódi« szalont működtetett-e, vagyis otthona része volt-e az irodalmi intézményrendszerek alakuloban lévő hálózatának, vagy inkább egy laza, főként Kisfaludy Károly és az Auróra körül csoportosuló baráti társaságként definiálható.” KALLA, *i. m.*, 511.

231 A koalíció külső tagja, Kölcsey Ferenc például külön bejáratú társas hierarchiát állít fel: Szemerét *csókolja*, Bártfayt *öleli*, Kisfaludyt és Toldyt pedig *köszönti* egyik levelében. Vö. Kölcsev. II, 222. (1827. szept. 17.)

232 Vö. Labádi Gergely fontos distinkciójával: „az irodalmi intézmény fogalmát el kell különíteni azoktól az írói csoportoktól, amelyekben – némiképp leegyszerűsítve – a csoport léte elválaszthatatlan egy-egy meghatározó jelentőségű személytől.” LABÁDI Gergely, *Kézírtatos források az irodalmi intézménytörténeti kutatások tükrében*, ItK, 109(2005), 504–505. A legújabb tipológia tükrében az „Aurora-kör” az ún.

Fontos lehet még a témában ugyanakkor, hogy hangsúlyozzuk a mindenkori csoportképződés *informális* kezdő fázisát. A pozíciókereső „gomolygás” ugyanis a már emlegetett tankönyvi szintű teóriák szerint elengedhetetlen feltétele minden jól működő közösség formalizálódásának és további életképességének. Ez a sajátos *társas informalitás* pedig ott van a Kultsár-, Vitkovics- és Bártfay-házakban, barátságok vagy éppen szövetkező cimborák alakjában, több évtizedes érvénnyel.²³³

Mint a füst

„Az Aurora, minden esetre szép jelenés volt; ’s ha volt is bene valami, a’ mit mi ketten ártalmasnak hittünk, de csak ugyan nagy hatáskörrel bírt mind az olvasók, mind az írók közt”²³⁴ – mereng Kölcsey Szemerének, Kisfaludy halálakor. Az Aurorát a recepciótörténet jóval kevesebb merengés nélkül írja le „szép jelenésként”, az azt fenntartó Aurora-kört pedig koherens és erős, irodalomtörténeti jelentőségű társaságként. A fennmaradó források játékerében azonban úgy tűnik: esetlegesebb, képlékenyebb, változékonyabb ez a csoport annál, mint ahogy Toldynak a hazafias vallásossággal, a szószólói feladatértelmezéssel, a nemzet-képviselési beszédmóddal, vagy éppen a deformált eposzi eszköztárral machináló szövegei óta látni engedik a szakmai kommentárok.²³⁵ Lőkös István úgy véli, Toldy írásainak „adatbősége, előadásmódjának közvetlensége és főleg személyessége, nemegyszer vallomások jellege, filológiai okfejtései, sok esetben ma is helytálló értékítélete egyaránt az újralfedezésre biztat”.²³⁶ Ez biztos, de csupán kellő iróniával és odafigyeléssel. Ugyanakkor, miként Szilágyi figyelmeztet, ahhoz kétségtelenül elegendők az utólag tudatosan módosított információalakzatok, hogy az eredeti formájában hozzáférhetetlen eseményeket az ún. „lehetséges történelem” kifejeződéseként értelmezve eljuthassunk annak megértéséhez, miképpen válhattak ezek az egykorúan különösebb figyelemre nem méltatott helyzetek – mint például az 1828-as „nagy” pesti találkozó – „utólag szimbolikusnak beállított határhelyzetek megjelenítőivé”.²³⁷

---

személyhez kötött intézmény mintapéldája. Vö. HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*, ItK, 119(2015), 674.

233 E ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy Horváth János a Kisfaludy-közösséget az informális „íróbarátok” terminusával írja le, nem egyfajta formális intézménytörténeti, irodalomszervezői kontextusban. (Vö. HORVÁTH, *i. m.* – Köszönöm Szilágyi Márton ezirányú észrevételét!) Hogy aztán a barátság itt mennyire volt barátság, az azért kérdésessé tehető.

234 Kölcsey Lev. II, 310. (1830. december 14.)

235 A megidézett aspektusokhoz: DÁVIDHÁZI, *i. m.* A fenti megállapítás nem jelenti azt, hogy ne lennének tartathatók az efféle állítások: „az Aurora-kör uralkodik az akadémiában, ők intézik a választásokat, tűzik ki a pályakérdéseket, döntenek el a jutalmakat” GYULAI, *Vörösmarty életrajza, i. m.*, 191. Csakhogy az „Aurora-kör” itt két-három embert jelenthet csupán, vagyis ráadásul igen képlékeny e témában a jelölő és jelölt kapcsolata.

236 LŐKÖS, *i. m.*, 12.

237 SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001, 13–14.

Toldy a szónoklattani *quid affectet quisque*, vagyis a külvilágnak alkotott önarckép megformálásának mestere, aki azonban nemcsak saját, illetve nemcsak Kazinczy karakterét építi fel az utókor számára igen tudatosan, hanem Kisfaludyét is.²³⁸ Ezzel mintegy felcseréli egyúttal személyes viszonylatukat is, hasonlatosan ahhoz a Vahot Imréhez, aki így ír Petőfiről: „az én jól megválasztott s magasabb célból felkarolt első hegedősöm”.²³⁹ Ezáltal áll elő egy sohasem volt „Aurora-vezér”, egy sohasem volt „Aurora-törzskarral”. S ez nemcsak azért van így, mert – mint azt a szakirodalom azért nyomokban elcsepegteti – Kisfaludy nem volt módszeres gondolkodó, módszeres alkotó, módszeres szerkesztő és „módszeres” barát,²⁴⁰ hanem mert jórészt mindebből adódóan nem maradtak fenn olyan általa írt releváns szövegek, amelyek Toldy írásaival (és képeivel) szemben kontrollforrásul szolgálhatnának.²⁴¹ Kisfaludy kiadott műveinek utóélete is ezt a bizonyos Toldy-hagyományt követi, illetve jórészt szóbeli, vagy mára visszakövethetetlen írásos beszámolókon alapul²⁴² – a kommunikatív emékezet pedig sokféleképpen alakulhat kulturálissá.²⁴³ Vitatható, hogy Kisfaludy saját (és Széchenyit is megelőző) fontos felismerése lett volna, miszerint a kulturális élet központjának Pest-Budát kell megtenni, és az irodalomszervezés terén is érdemesebb áttérni a levelezésről a személyes kapcsolattartásra,²⁴⁴ hiszen minden médiatörténeti és infrastrukturális átalakulás ebbe az irányba mutat már ekkor. Az azonban kétségtelen, hogy legtöbbször csupán tendenciákat figyelhetünk meg, kikkel tartott kapcsolatot, kikkel volt jóban, hogyan érvényesült a kulturális és a „szalonéletben”, s hogy mindehhez nagyon kevés pontos és hiteles információ áll rendelkezésünkre.²⁴⁵

238 Ehhez az eddigieken túl vö. még: FRIED István, *Kisfaludy Károly „irodalompolitikája”*, Arrabona, 43(2005)/2, 9–20.

239 VAHOT Imre *emlékiratai* = VAHOT Imre *művei*, szerk. ABAFI Lajos, I, Bp., Khór és Wein, 1881 (Nemzeti Könyvtár, 26), 199.

240 Az eddigieken túl vö. még pl.: „Kisfaludy sarkalta barátait, hogy az Aurórába kisebb műveik legjavát adják. De midőn a szerkesztési idő közeledett, senki sem volt készen, maga a szerkesztő legkevésbé, ki örömeztőbb festett, olvasott vagy nagyobb műveinek terveibe mélyedt, mintsem zsebkönyve számára kisebb műveket dolgozzék. Ekkor aztán összeszedte magát az egész kör s megírta a mi eddig csak eszmében élt lelkében vagy töredékben hevert íróasztalán.” GYULAI, *Vörösmarty életrajza*, i. m., 120.

241 A jól megszokott kultikus regiszterbe bújtatott Csahihen-féle jellemzés egyszerre ad számot arról, milyen rossz is az, hogy Kisfaludy oly keveset írt, s egyszerre alapul saját maga is szóbeli információkon: „Kisfaludy Károly sebesbeszédű ember volt, de kitűnően értett a tréfához s a humorhoz. Vitákban is megállta a helyét, győzelmesen »gondolatgazdag« volt mindig. [...] Az eszmeveserelő zsongáson Kisfaludy Károly szavai uralkodtak; ő volt az indulatok megfékezője, a meggyőződések megteremtője s az irányok kijelölője is. Sajnos! gondolataiból csak töredékek, forgácsok maradtak fenn.” CSAHIHEN, i. m., 118–119.

242 Jól láthatjuk ezt pl. Bánóczy kiadásában, aki a Toldy-féle elrendezést veszi át, majd mindössze megjegyzéseket fűz hozzá. Bánóczy – a Kisfaludy Társaság megbízására – még sok élő, kortárs szereplő személyes vagy írásbeli beszámolóját is alapul veszi; BÁNÓCZY, i. m., III–IV. Vö. UJVÁRY Anna, *A kultúraszervező Kisfaludy Károly*, MA szakdolgozat, Piliscsaba, PPKÉ-BTK, 2012.

243 Toldy sajátos módon épp egy „forró” [informális] időszak ünneplő feldolgozása által kívánja egyszersmind „lehűteni” annak emlékeztétét. Lásd Assmann megkülönböztetését ’hideg’ és ’forró’ társadalmakról és emlékezéséről: JAN ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 68–70.

244 Vö. UJVÁRY, i. m., 41.

245 Uo.

„Kisfaludy mindig is nyugtalan vala mint a füst”²⁴⁶ – sóhajt fel Bártfay, szintén a vezér halálakor. Ez a *füst* szóképek pedig esetünkben akár forráskritikai alapmetafora is lehetne, ahogy a füst kategóriája az a jelen írásban többször alkalmazott hermeneutikai művelet is, melynek narratológiai jelentéstulajdonításaiban ’sóhajt’, ’indulatoskodik’, ’révedez’, ’lelkesedik’, vagy éppen ’mereng’ valaki egy-egy idézett kétszáz éves szövegben.

246 Kölcsv. II, 300. (1830. okt. 21.)

LAJTAI L. LÁSZLÓ

Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század középső harmadában

[...] vannak tudományok, melyek minden hazafi-kebelben előjoggal birnak. Ilyen a hazai történelem, – ilyen a haza ismerete. [...] A ki nemzetünkkel átéli ama viszontagságos századokat, melyek fölöttünk elvonultak; több rokonszenvet érzend, mindaz iránt a mi nemzeti, s buzgóbban fogja haladásunkat s nemzetiségünk mindig mélyebb meggyökerezését, szóval mindazt óhajtani, a mi minket a legmiveltebb nemzetek színvonalára emelni képes.

[...] munkánkat ott végezzük, hol honi jeles történészeink tulajdonképi történelmünket kezdik [...] hol történelmünk a legendaszerű hagyományokból kiburkolódva, – komolyabb, indokoltabb, s alaposb szint kezd magára ölni [...].

Hanem ha valaki, [...] nyilatkozatunkból azt akarná következtetni: hogy ezuttal is regényt és nem történelmet írunk – nagy tévedésben volna. Mi soha sem hinnők magunkat feljogosulva arra: hogy Clio templomába lépve, ott könnyelműen gazdálkodjunk a történelmi kincsekből, főleg pedig arra: hogy azokat elferdítsük. [...]

Legigazabban itél az, ki rendszerünkben némi *mnemonikai fogást* lát; mely által a nevezetesebb eseményeket, mintegy be akartuk olvasóink emlékezetébe edzeni. [...]¹

Báró Jósika Miklós brüsszeli emigrációjában 1859 januárjában papírra vetett szavai nem pusztán megfogalmazzuk irodalomtörténeti helye, sőt nem is kifejezetten idézett írásműve témája és műfaji ambivalenciája okán késztetik kései olvasójukat közelebbi figyelemre. Az utókor által a „magyar (történelmi) regényirodalom atyja”-ként aposztrofált Jósika gondolatai egyúttal sűrítve utalnak a modern (pontosabban modernizálódó) nemzetfelfogás és a szaktudományá alakulás küszöbére érő történetírás közötti bonyolult viszonyrendszer csomópontjaira is. A korban egyébként korántsem szokatlan, sőt, ekkorra már kifejezetten tipikusnak értékelhető eljárással ugyanis szoros összefüggést tételeznek a saját *kollektív múltkép* reprezentálása, a *haladás* és a látszólag önelvű, mégis másokhoz mért *nemzeti kiteljesedés* között.

Hogy az idézett gondolatmenetet Jósikától, és nem valamely kortársától vettük, az a tárgyalt korszakból kiindulva szinte magától értetődő. Bár közvetlen kortársai még nemigen észlelték korszakos jelentőségét, a hamarosan kibontakozó magyar nyelvű irodalomtörténet-írás kánona már egyöntetűen Jósika másodikként írt, de 1836-ban előbb megjelentett írásművét, az *Abafit* emelte ki az előzmények és az egykorú kínálat

* A szerző történész.

1 JÓSIKA Miklós, Előszó = J. M., *A magyarok őstörténelme*, I, Pest, Heckenast Gusztáv, 1861, 3–4, 7, 8–10.

sorából. Nyelve, témaválasztása és prózapoétikai teljesítménye okán is az *Abafi* lett a történelmi regény *műfaját* Magyarországon meghonosító alapvetés.² Maga Jósika is ekként értékeli saját, sikeres követésre ösztönző szerepét a regény megjelenésének negyedszázados évfordulóján kiadott, fent idézett írásműve előszavában. Épp ebből a pozícióból, a nyomába lépő, sőt őt túlszárnyaló hazai írók által népszerűvé tett történelmi regény befogadókra gyakorolt hatásához képest határozta meg az *Abafi* műfaját akként, mint ami továbblépve addigi szövegeitől immár hídként vezet át „a regénytől a történelemig”.

Ahogy azt a Jósika-életmű kibontakozását és összetett hatástörténetét behatóan tanulmányozó Hites Sándor meggyőzően feltárta, az utódai által mára jobbra elfeledtetett regényíró kevéssé ismert háromkötetes munkája, *A magyarok őstörténelme* nemcsak előszavában, de főszövege számos pontján is egyensúlyozni látszik „irodalom” és „történelem” határmezsgyéjén.³ Beszédes módon maguk a kortárs olvasók sem tudták egyértelműen eldönteni, hogy a magyar nyelven művelt történelmi regényirodalom meghonosítójának eme kései munkáját irodalmi vagy inkább „történelmi munkának” tekintsék-e. A mű fogadtatástörténete is jól igazolja, hogy Jósika explicitté tett szándéka lényegét tekintve célt ért, hiszen az egykorú befogadók hol regénynek, hol történetírói alkotásnak ítélték, egyúttal általában azt is kiemelve vele kapcsolatban, milyen nehezen eldönthető, hogy melyik regiszterbe sorolandó inkább.⁴ A műfaji és diszciplináris bizonytalanságot még tovább tetézte a szerzői témaválasztás. Jósika a magyarok őstörténelmének – hangsúlyozottan forrásalapú⁵ és poétikailag önkorlátozó

2 HITES Sándor, *Magyarország 1836-ban: a nemzeti regénytörténet kitalálása*, ItK, 109(2005), 139–178.

3 HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században* = H. S., *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör–Ulpius-ház, 2004, 187–206; Uő, *Történetírás és regény „átboltozása”: A magyarok őstörténelme* = H. S., *Még dadogtak, amikor ő megszóllalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 277–289.

4 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időktől a jelen korig*, Rövid előadásban 1864–1865, Bp., Szépirodalmi, 1987, 401; Uő, B. Jósika Miklós: 1794–1865 = T. F., *Magyar költők élete: Toldy Ferencztől*, II, Pest, Ráth Mór, 1871, 364; EÖTVÖS Lajos, *Jósika Miklós élete, s hatása az irodalomra (Díjat nyert pályamű a pápai Pécely-jutalomra.)*, Fővárosi Lapok: Irodalmi Napiközlöny, 3(1866), 1017–1018; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban: A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*, II, Bp., Akadémiai, 1973, 286.

5 Forrásokon nála nagyrészt történetírói feldolgozásokat kell érteni. Maga hívja fel a figyelmet például arra, hogy a legtöbbet Amadée [!] Thierry nagymonográfiájából merített; JÓSIKA, *i. m.*, 10. A francia romantikus történészgeneráció vezéralakjának, Augustin Thierrynek az öccse a francia történelem kezdeteit kutatva vált Attila és a hunok történetének elismert szakértőjévé. A francia tudományos akadémia (Institut) tagja első változatban a *Revue des Deux Mondes* hasábjain adta közre folytatásokban 1852-ben Attila és utódai történetét, amelyet 1856-ban két kötetben, bő 900 oldal terjedelemben önállóan is kiadott. Az első, részleges, magyar fordítás még a folyóiratbeli közlések alapján készült Szabó Károly tollából, aki egy évvel a harmadik francia kiadás megjelenése után fordította le a kibővített monográfiát (az Attila-mondák kivételével, amelyet egy évvel korábban már önállóan megjelentetett). Amadée Thierry munkáját az 1850-es évek magyar tudományossága ovációval fogadta, második kiadása – a szerzői előszó szerint, amelyben név szerint is köszönetet mond több magyar közreműködőjének és fordítójának – a Magyar Tudományos Akadémia szakmai pártfogásával jelent meg (amely 1858-ban tiszteleti tagjává is választotta). A hazai közönség Thierry munkájáról a korban Szabó Károly fordításai mellett Csengery Antalnak a Pesti Naplóban az 1850-es évek közepén közölt kivonatai és Boross Mihály

– megírásával ugyanis „ráadásként” olyasmire vállalkozott, ami a hazai és külföldi történészek körében az 1850-es évekre már bő egy évszázada a legtöbb fejtörést okozta, s heves polémiákat keltett a magyar történelemmel kapcsolatban. Mindezen szempontok jó kiindulópontot látszanak tehát teremteni arra, hogy nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény összetett viszonyát a 19. század közepén legalább néhány aspektusból végiggondoljuk.

Historiográfiai közhely, hogy a professzionális történettudomány a forráskritikai módszertan évszázados eredményeire alapozva egyfelől a 18. században létrejött történetfilozófia, másfelől a kortárs szépirodalom ellenében, azoktól inspirálódva, ugyanakkor magát explicite elhatárolva intézményesült a 19. század folyamán, döntő részt annak második felében. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a mából vagy a közelmúltból szépirodalminak értett fikció és történetírás korábban ne hatottak volna (és sok szempontból ne hatnának ma is) egymásra,⁶ és ne gyakoroltak volna lényegi hatást a nemzeti önazonosság tudatának alakulásaira, folytonosságérzete egyik jelentős generálója- és fenntartójaként.⁷

A legkorábbi hazai példára szorítkozva: a mediavisztikai szakirodalom által műfajilag *regényes* gesztának tekintett, a magát a néhai Béla király jegyzőjeként megnevező (illetve elfedő) szerző *Gesta Hungarorum* alapvető fontosságú már e tekintetben is.⁸ Magyar vonatkozásban ez ugyanis a legrégebb, önálló kéziratban fennmaradt szöveg, mely immár jól kitapintható *kollektív önazonosságtudatra* épít vagy – más megközelítésben – kíván építeni egy jövőben létrehozandó, akkor még arisztokratikus politikai közösség belső szolidaritásának és külső elhatárolásának a megszilárdítása vagy – más felfogásban – megteremtése érdekében. Szempon-

---

összefoglalása alapján tájékozódhatott még. Lásd Amédée THIERRY, *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions*, I–II, Paris, Didier, 1856, 1865³; THIERRY Amadé, *Attila, történelmi kor- és jellemrajz*, ford. SZABÓ Károly, Pest, Geibel Armin, 1855; Uő, *Attila-mondák*, ford. SZABÓ Károly, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1864; Uő, *Attila és fiaí és utódai történelme*, I–II, ford. SZABÓ Károly, Pest, Ráth Mór, 1865; [név nélkül], *Attila a hun király: Történelmi kép az ötödik századból, Francia eredetiből készítette Boross Mihály*, Pest, Lampel Róbert, 1864. Vö. R. VÁRKONYI, *i. m.*, II, 407–408.

6 A történelmi regény révén a történelmi tény és fikció viszonyában felmerülő történetelméleti kérdésekről magyarul lásd mindenekelőtt GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*, Tiszatáj, 58(2004)/4, 78–92; Uő, *A történelmi regény „igazsága”: Tény és fikció kapcsolata = Mesterkönyvek faggatása: Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, szerk. BEDNANICS Gábor, KUSPER Judit, Bp., Ráció, 2015, 15–44. Vö. még *Der historische Roman zwischen Kunst, Ideologie und Wissenschaft*, Hg. Ina Ulrike PAUL, Richard FABER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1971, 2013.

7 A történetírás nemzeti tematikájának és intézményesülésének európai történetéről a középkortól napjainkig összehasonlító perspektívában és összefoglalóan lásd Stefan BERGER (with Christoph CONRAD), *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2015.

8 „Olyan műfajú alkotást hozott létre, ami Angliában és Franciaországban a 12. században jött divatba, és amit ő honosított meg Magyarországon: a regényes geszta (modern szóval élve: a *történelmi regény*) műfaját.” KRISTÓ Gyula, *Az első geszták a 13. század elején* = K. Gy., *Magyar historiográfia*, I, *Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2002, 48–49. (Kiemelés tőlem: L. L. Kristó itt egész pontosan egy még korábbi, kevéssel Anonymus előtt alkotó ismeretlen gestaíróra utal a műfaj hazai meghonosítójaként.)

tunkból az voltaképp lényegtelen, hogy ennek az alapszövegnek már az (egyébként pontosan nem behatárolható) keletkezését követő évtizedekben nyoma veszett, s tőle egy másik, azonos címen elhíresült *Gesta Hungarorum* vette át több mint félezer esztendőre a korai történekekről szóló nemzeti mesternarratíva szerepét. Az immár név szerint ismert szerző, a szintén királyi hivatalnok, Kézai Simon által jegyzett geszta az elődjéhez képest szélesebb társadalmi bázisra épít (azaz kevésbé arisztokratikus), ugyanakkor etnikai tekintetben jóval markánsabban elhatároló. Akár az Anonymus-féle, akár a Kézai nevéhez kötött szöveget tekintjük ugyanis, mindkettőnek lényeges alkotóeleme a politikai közösség kohéziója szempontjából, hogy hivatkozik a saját múltra, nevezetesen az elődök cselekedeteire, legyenek azok Árpád hadi vállalkozásának (több ízben is Attilát felemlegető) társai, vagy a késő antik történetíróktól ismert hun uralkodó, Attila és népe, a magyarok elődeiként szerepeltetett hunok. Nem lehet feladatunk jelen tanulmányban, hogy áttekintsük a 13. században már írásban rögzült, etnikai bázisú politikai közösség értelemben vett nemzeti szempontokat érvényesítő történetírói teljesítmények alakulástörténetét, sem az, hogy számba vegyük a középkori kezdetektől a humanista szintéziseken át a kora újkori felekezeti szempontú átértelmezéseket és a 18. századi, oklevéles források alapján újraíródó kritikai történetírás alapműveit.⁹ Hangsúlyosan rá kell azonban mutatni a nemzettörténetet tematizáló mindenkori történetírás és az előbbire fogékony fikciós irodalom sajátosan produktív kölcsönhatására, amely Anonymustól¹⁰ Bonfini *Rerum Hungaricarum decadesein* át akár az utolsó jezsuita tudós történetíró, a több mint negyvenkötetes latin nyelvű kritikai Magyarország-történetét a 19. század második évtizedéig író Katona Istvánig¹¹ számos esetben kimutatható (utóbbi fiatal tanárként hét történelmi színdarabot írt tanítványainak). E megtermékenyítő kölcsönhatás természetesen ellenkező irányban is jól dokumentálható a hazai történelmi témájú jezsuita drámáktól¹² a kortárs nemzeti mozgalomra közvetlen hatást gyakorló, a nemzeti múltat a jelen perspektívájából aktualizáló és immár magyar nyelven megszólaló *román* („barokk próza-regény”),¹³

9 A kérdésről összefoglalóan lásd LAJTAI L. László, *Nemzet és történelem: A magyar nyelvű nemzeti történetírás kialakulása* = L. L., „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelem-tankönyvek nemzetdiskurzusa*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013 (Eszmetörténeti Könyvtár, 18), 73–127.

10 E vonatkozásban is szimptomatikusnak véljük, hogy ugyan még nem az írott, csak a szóbeliségben továbbhagyományozott, kifejezetten *fiktív*nek bélyegzett történetekhez képest határozta meg saját, hiteles forrásokon nyugvóan deklarált elbeszélését már az első fennmaradt hazai nemzettörténet szerzője is: „Illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete (*nobilissima gens Hungarie*) eredetét, hősi cselekedeteit a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álomképekben ismerje meg. Inkább az Írások biztos híradásából és a történetírás egyértelmű magyarázatából jusson illő módon tudomására a történetek igazsága.” ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László = ANONYMUS, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 2004, 9–10.

11 VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 147), 55.

12 SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., Amfipressz, 1993.

13 Baróti Dezső 1934-es műfaj-meghatározását idézi HITES, *Magyarország 1836-ban, i. m.*, 173.

az *Etelka* különféle kiadásainak¹⁴ hatalmas közönségsikeréig, hogy csak közvetlenül a 18. század kínálatából merítsünk közismert példákat.¹⁵

A 19. század mégis több vonatkozásban alapvető változásokat eredményez e szövevényes viszonyrendszerben. Egyrészt ekkorra érik be az addig írásbeliségben rögzített osztatlan tudományosságfogalomként értett *res litterae* szétágazódása, kiválván belőle az úgynevezett szépirodalom a maga mindinkább műalkotás-centrikus önmeghatározásával, és kezd ugyancsak ez idő tájt történetiségelvű, önálló szaktudományként intézményesülni a történetírás. Sarkítva talán úgy is fogalmazhatunk, hogy történetírás és irodalomfelfogás ekkortájt lényegében lassacskán „helyet cserélnek”: amíg a történeti témájú írásművek a 19. század előtt csak egyetlen, bár fajsúlyos szeletét jelentették a tudásfajták összességét magában foglaló *litterae*-nek, addig a historizmus eluralkodása nyomán mindinkább a történelem hatókörébe vonódott – történetiségük okán – az emberi tudásformák és narratív artikulálódásuk összessége.¹⁶ Másrészt a kortársi érzékelés és önértelmezés szerint is, e korszaktól kezdve beszélhetünk egyáltalán modern értelemben vett nemzetfogalomról. „Modern nemzetfogalmon” ez esetben a nacionalizmus doktrinális magja köré szerveződő normatív diszkurzív jelentéshalmaz értendő, amelynek összetevői nagyjából a 18. század utolsó évtizedére rendeződtek letisztult, egyetemesen alkalmazhatónak vélt sémába,¹⁷ legalábbis Európában. Anélkül, hogy e kérdéskör részletesebb tárgyalásába bonyolódnánk, rögtön világossá kell tennünk, hogy a nemzetre mint sajátos etno/kulturális-politikai közösségre vonatkozó diszkurzív univerzum fogalomtörténeti szempontból térben és időben sokszorta tágabb; esetében, kultúránkként változva akár évezredes előtörténettel is számolhatunk. Térségünknel maradva: az 1750 és 1850 közötti periódusban egy radikálisan újszerű jelenség volt megfigyelhető részben már a kortársak számára is. Az ókor és a közép-

14 PENKE Olga, *Utószó – Az Etelka története és kontextusai* = DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r., jegyz. P. O., Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002 (Csokonai Könyvtár), 409–456. Az 1848 után történetíróvá lett Szalay 1836-ban viszont már hangsúlyozottan többre értékeli retrospektíve Dugonics tudományos jegyzeteit a regény fikciós főszövegénél. „Magyar románirók! Etelkát, tudom, hogy lekaptam a' polczról, Spangár' oldala mellől, ezelőtt vagy tizenkét évvel, de szemeim csak hamar a' glossákra lecsúsztak, mert Landerer azokat gömbölyüebb betűkkel szedette ki, 's mert ott olvasni lehetett a' kún miatyánkot, a' morva szó' eredetét 's több effélet; a' textus, már csak megvallom, nem igen volt inyemre.” SZALAY László, *Jósika Miklós' Regényei. III. Kötet, 1836. – I. II. Abafi III. Zólyomi*, TudGyűjt, 20(1836)/7, 115.

15 Természetesen nem kevés ismert példát lehet ugyanakkor találni a 19. század első felében és derekán a már szépiróként számon tartott szerzők kifejezetten történetinek szánt munkáira is Dugonicstól Virág Benedeken át Jókai Mórig. Vö. DUGONICS András, *Szittyiai történetek*, I–II, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1806–1808; VIRÁG Benedek, *Magyar Századok*, I–II, Buda, Landerer Anna–Királyi Universitas, 1808–1816; JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854.

16 LIONEL GOSSMAN, *History and Literature: Reproduction or Signification* = L. G., *Between History and Literature*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1990, 227–231; SZILI József, *Voltaire és a „belle littérature” korai definíciója* = Sz. L., *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, 132–139.

17 Melynek értelmében 1) a világ saját egyediségű, történetű és sorsú nemzetekre oszlik; 2) minden politikai hatalom forrása a nemzet, az iránta megnyilvánuló lojalitás minden egyéb lojalitásnál előbbre való; 3) minden egyének szükségképp valamely nemzethez kell tartoznia; 4) minden nemzetnek szabadon kell rendelkeznie önmagáról, mivel a világ békéje és az egyetemes igazság megköveteli a nemzetek önrendelkezését. ANTHONY D. SMITH, *National Identity*, London, Penguin Books, 1991, 73–74.

kor folyamán kirajzolódó társadalmi és etnokulturális fogalmi struktúrák folyamatos újratermelődése mellett (amelyek értelmében a mindenkori közösség tagjai egyfelől vezetők és vezetettek, másfelől csoporthoz tartozók és abból kizártak mentén osztódtak kollektív ellentétpárokba) diszkurzív tekintetben nagyjából az említett átmeneti időszak¹⁸ folyamán bekövetkező hatások révén alapvetően megújult a hagyományos nép(tömeg)- és nemzetkonceptió, amelynek folyományaként időközben jövőre irányuló elvárás-fogalommá is alakult.¹⁹ A temporalizálódott (és etnikai vonatkozásokat továbbra is hordozó), egyszerre kulturális és politikai közösségfogalom leírására hazánkban egy ideig például egy sajátos műszó, a Jósikától vett idézetben is megjelenő *nemzetiség* szolgált. El kell tekintenünk attól, hogy a fogalom szemantikai alakulástörténetét például az 1792-es első magyar nyelvű elfordulásától²⁰ Szontagh Gusztáv-féle társadalomfilozófiai átértelmezésén²¹ keresztül az 1868-as úgynevezett nemzetiségi törvényig akár csak vázlatosan is tárgyaljuk. Annyit azonban célszerű leszögezünk, hogy a kortárs megszólalók általában már részben egy olyan, kellő valóságfedezettel még nem rendelkező, potenciálisan ideális közösséget értettek rajta, amely folytonos tökéletesítésre szorul, de adott formájában nem kielégítő minőségű, ezért a jövőbeli kiteljesedésének elősegítése komoly és tartós erőfeszítéseket követel a vele kapcsolatba hozott közösség tagjaitól.

A saját közösség felfogásának elvárás-fogalommá alakulását voltaképp az idő-észlelés mentális átrendeződése tette egyáltalán lehetővé, tehát a korábban elképzelhető tapasztalatok tere és a várakozások közötti viszonyok radikális elmozdulása, amelynek következtében lassan kiformalódott az események egyediségéhez tapadó, folyamatként érzékelt történelemfogalom.²² Ez a folyamat szótörténetileg látványosan dokumentálható magyar kontextusban is: maga a *történelem* szóalak 1848 előtt lényegében ismeretlen a mai jelentésében,²³ 1850 után viszont szinte egyik pillanatról a másikra váltja fel, illetve szorítja ki a vonatkozó szemantikai mezőből a korábban

18 Amelyet – átmenetiségét érzékeltetendő – a társadalomtörténeti fókuszú német fogalomtörténet-írás *Sattel-* vagy *Schwellenzeit*nek nevez. Vö. Reinhart KOSELLECK, *A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe = The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*, eds. Hartmut LEHMANN, Melvin RICHTER, Washington D. C., German Historical Institut, 1996, 69.

19 Reinhart KOSELLECK, *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg: Bevezetés*, ford. VINCZE Ferenc, KLEMENT Judit, Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat, 37(2009. nov.), 5–15.

20 BARÓTI SZABÓ Dávid, *Kisdéd Szó-tár*, Kassa, Ellinger János, 1792², 157.

21 SZONTAGH Gusztáv, *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*, Buda, Emich Gusztáv, 1843, 163–164.

22 Reinhart KOSELLECK, *L'expérience de l'histoire*, trad. Alexandre ESCUDIER, Paris, Gallimard–Seuil, 1997; Uő, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003.

23 Első előfordulása is 1842-ből adatolható; a Magyar Tudós Társaság első titoknokának, Döbrentei Gábornak Berzsenyi „A Magyarokhoz, e' kezdettel: Romlásnak indult hajdan erős magyar” c. ódáját értelmező kommentárjában szerepel. Jelentése, a mellékelt lábjegyzetben kifejtettek szerint, több „apróbb vonás összessége”, amely „kisebb fokozatot” jelöl, mint a „nagyobb fokozatot” jelentő, így Döbrentei által a nemzetre vonatkoztatott „történelem”. BERZSENYI Dániel *Összes művei: Kötelem 's folyóbeszéd*, I, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1842, 241.

(terminusértékkel is) használt *historiát, történetet és történeteket*.²⁴ Szintén csak jelezni tudjuk, de a tágan vett historizmus születését és 19. századi intellektuális-művészeti hegemoniáját megalapozó folyamat részeként a vizsgált korszak elején alapvetően átalakult a történelmi változás és a történelem adekvát tárgyának megítélése is. Amíg a felvilágosult történetírók szerint a múltra vonatkozó elbeszélésekben szereplő entitások lényegében még változásuk során is önazonosak maradtak ontológiai tekintetben, addig a historista történészek szemében a történelmi változás *per definitionem* végtelené vált, így a történelmi narratívák szereplőit nem annyira konkrét entitásoknak tekintették, mint a bennük inherensen meglévő, az arisztotelészi *entelekheia* értelmében felfogott *eszmék* objektívizálódásainak.²⁵

Az úgynevezett romantikus korszak francia történetírását behatóan vizsgáló történész-filozófus, Marcel Gauchet öt pontban összegzi az 1820-as években forradalmi átalakuláson keresztül „új iskola” képviselői által művelt történetírás radikális újszerűségét. A végkimenetét tekintve önálló diszciplínaként megalapozódni tudó módszertani-intellektuális megújulás döntő fejleményei szerint az alábbiak: 1) a fentebb tárgyalt, a múlthoz és a jövőhöz való viszonyulásban végbemenő, alapvetőnek tekinthető szemléletváltás közkeletűvé válása; 2) a történetírás és az *a priori* történetfilozófiák terének világos elhatárolódása; 3) a történelmi elbeszélés főszereplőinek kicserélődése, tehát a „nagy emberek” helyett az anonim tömeg és a *társadalmi dinamika* mint alapvető történelmi szereplők középpontba kerülése; 4) a történetírás *nyelvének* tudománykonstituáló megújítása; 5) a *nemzet mint szimbolikus kollektív történelmi aktor* egyszerre folyamatos változáson keresztülmenő, mégis folytatólagosan jelenlévő szubsztrátumként való fel fogása.²⁶

A történelmi eszme megragadásának cselekményesítéséhez tehát Gauchet értelmezésében a felvilágosodás kori történetírás klasszikus irodalmi szabályokat követő *nyelvé* elégtelennek bizonyult. Az immár évszázadok óta rendelkezésre álló forráskritikai eszköztár és a frissen felfedezett társadalmi dinamika bemutatásának összekapcsolása

24 Vö. LAJTAI L. László, *Historizmus és nemzeti történelem az 1848 előtti magyar történetírásban: Néhány észrevétel Wenzel Gusztáv 1856-os historiográfiai tanulmánya fényében*, Történelmi Tanulmányok, XIX, *A historiográfia műhelyében* (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica, 63; szerk. ERŐS Vilmos, VELKEY Ferenc), 2012, 62.

25 Frank R. ANKERSMIT, *A historizmus. Szintézis-kísérlet*, ford. SZEBERÉNYI Gábor, Aetas, 18(2003/3–4), 189–204; Uő, *Válasz Iggers professzornak*, ford. SZEBERÉNYI Gábor, *uo.*, 210–214. Ahogy azt Humboldt tételszerű tömörséggel megfogalmazta: „A történetíró dolga a maga végső, ám legegyszerűbb megoldásában: egy eszme megvalósulásra törekvését ábrázolni.” Wilhelm von HUMBOLDT, *A történetíró feladatáról*, ford. RAJNAI László = W. v. H. *Válogatott írásai*, Bp., Európa, 1985, 149. A brit és német felvilágosult és historista történetírás objektivitásfogalmának episztemológiai különbségéről vö. Angelika EPPEL, *A Strained Relationship: Epistemology and Historiography in Eighteenth- and Nineteenth-Century Germany and Britain = Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, eds. Stefan BERGER, Chris LORENZ, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010, 86–106.

26 „A változás mint olyan kifejeződéseinek teljességét a nemzet tárgyába integrálva bomlik fel az idősíkok olyan értelmezése, amely korábban a tények megállapítását és az értelemtulajdonítást egymástól elkülönítette, és az egyiket és másikat is a saját szférájára korlátozta.” Marcel GAUCHET, *L'unification de la science historique = Philosophie des sciences historiques: Le moment romantique*, ed. Marcel GAUCHET, Paris, Seuil, 2002, 24.

lása, az általános elemzés és az egyedi sajátosságok maradéktalan, hiteles visszaadása ugyanazon szöveg keretein belül a korabeli történeti elbeszélés gyökeres megújítását feltételezte. Ez állt annak az osztatlan csodálatnak a háttérében, amelyet a romantikus korszak történetírói a Walter Scott által – a 17–18. századi francia előzmények fényében lényegében újra²⁷ – „feltalált” történelmi regény műfaja iránt tanúsítottak.²⁸ Ekkortól vált ugyanis az európai irodalmak történetében modell értékkel lehetségessé, hogy a tömegjeleneteket és a múlt aprólékos részleteinek az objektív „helyreállítását” koherens narratív egységbe szervezzék. A tények részletes és tudományos igényű bemutatására, valamint a társadalmi változások egyetemes horderejének együttes ábrázolására törekvő történetírás számára ezért válhatott a történelmi regény (egy időre legalábbis) követendővé. A történelmi regény par excellence „ágense” ráadásul – a 19. században még mindenképp – bizonyos tekintetben maga a nemzet volt.²⁹ Ahogy Gauchet fogalmaz a megújult történetírás kapcsán: „A nemzet személye lesz végül, ami a harmonikus egyesülés elvét megteremti az önazonosság fejlődése és a változás végtelensége között, azaz – logikailag – a jelen megértésbeli felsőbbrendűségét a múlttal szemben igazoló fejlődésbeli kontinuitás és ugyanezen múltnak a sajátos jellegzetességeit tiszteletben tartó és a maga objektív konkrétságában helyreállító külsődleges diszkontinuitás között.”³⁰ Meglátásunk szerint más nézőpontból, de lényegét tekintve ugyanezt emelte ki Lukács György is, különösen Walter Scott írói teljesítményének értékelésekor, a történelmi regényműfaj kérdésének szentelt 1930-as évek második felében írott monográfiájában, amikor a hegeli esztétika „szükségyszerű anakronizmus”-fogalmával magyarázta Scott írásművészetének eredetiségét. „»Az ábrázolt belső szubsztanciája ugyanaz marad, ámde a kifejtett megformálás a szubsztanciális ábrázolásban és kibontásban a kifejezés és az alak számára átváltozást tesz szükségessé.« [...] Scott »szükségyszerű anakronizmusa« tehát csupán abban rejlik, hogy embereit ellátja a reális történelmi összefüggésekre vonatkozó érzéseknek és gondolatoknak világos kifejezésével, amelyekre azok az emberek ilyen világosan és érthetően akkoriban még semmiképpen sem tehettek szert.”³¹ Ismét más összefüggésből tekintve és az anakronizmus külön-

27 Vö. Richard MAXWELL, *History in Glimpses, or, How Historical Fiction Survived the Eighteenth Century* = Uő, *The Historical Novel in Europe: 1650–1950*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 11–58; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A történelmi regény létezési módja = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 170–173.

28 Az idősebb Thierry, a romantikus korszak új történetgenerációjának, a forradalom utáni nemzeti történetírást Franciaországban megteremtő mozgalomnak a vezéralakja például „a történeti intuíció [divination historique] valaha élt legnagyobb mesterének” nevezte Scottot. Augustin THIERRY, *Préface: Histoire de mes idées et de mes travaux historiques* = A. T., *Dix ans d'études historiques*, Paris, Just Tessier, 1835, XIV. Scott európai befogadás-történetéről lásd *The Reception of Sir Walter Scott in Europe*, ed. Murray PITTOCK, London, Continuum, 2006; művei utóéletének angolszász emlékezetkultúrájáról vö. Ann RIGNEY, *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*, Oxford, Oxford UP, 2012.

29 A „népélet ábrázolását” a történelmi regényt a posztmodern fejlemények fényében újraértelmező Heller Ágnes még mindig a műfaj (kevés számú) alapszerkezeti ismérvei közé sorolja. Vö. HELLER Ágnes, *A mai történelmi regény*, Bp., Múlt és Jövő, 2010, 56–60.

30 GAUCHET, i. m., 32.

31 LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., Magvető, 1977, 79, 81.

böző válfajait megkülönböztetve, de már Kemény Zsigmondnál is hasonló felismerés olvasható a történelmi regény és történetírás kérdéseiről 1852-ben érkező írásában: „a historikus az adathiányok s az elfogultság bő mértéke mellett is gyakran lát oly igazságokat tisztán, melyek iránt egész nemzedékek lángelméi homályban voltak”.³²

A 19. század középső harmadában, a szaktudományá válás küszöbére érkezett történelmi tevékenység még jól érzékelhetően szoros, némely vonatkozásban szimbióziszerű kapcsolatban állt az ekkor fénykorát élő romantikus prózairodalommal. A berlini egyetemalapító fentebb már hivatkozott 1821-es akadémiai felolvasását a történetíró feladatáról is saját bevallása szerint Schiller egyik észrevétele inspirálta, ami a költői és történetírói eljárás hasonlóságára utalt. Humboldt szerint a történelmi mű a kritikus és elfogulatlan tényfeltárás analízisét a művészi alkotáshoz hasonlító intuícióból táplálkozó szintézissel egyesíti, mely utóbbi mindig a tényekből építkezik, az igazságra irányul, és mindenfajta teleológiától mereven elhatárolódik.³³ Walter Scott regényeiről az idős Leopold von Ranke – néhány hónappal a halála előtt, a szcientista-pozitivisták kihívások mentén (is) alakuló történelmi professzionizmus korszakának zenitjén – kétségtelen elutasítással, mégis figyelemre méltó kétértelműséggel nyilatkozott. Egyrészt ezek keltették fel a késő középkor és kora újkor közötti színes átmenet időszaka iránti érdeklődését, másfelől ráébresztették arra, hogy a források maguk gazdagabbak és érdekesebbek, mint a „romantikus fikció”.³⁴ Az 1840-es évek végén a történelmi regényről érkező egyik hazai kritikus mindenestre épp Ranke *írásművészetével* támasztja még alá humboldti ihletettséggel gondolatmenetét valódi történetírás és történelmi tárgyú fikció összefüggéséről, melyben előbbi az általános, utóbbi pedig az egyedi megragadására összpontosít.³⁵ Az 1850-es évek derekán „a történetírás művészi

32 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TóTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 169.

33 „Génuszsa és tanulmányai révén minél mélyebben érti meg a történetíró az emberiséget és ennek tevékenységét, illetve minél emberibb hangolták kedélyét a természet és a körülmények, s minél tisztábban engedi hatni a maga emberségét, annál teljesebben oldja meg a feladatát.” HUMBOLDT, *i. m.*, 123–124.

34 Leopold von RANKE, *Dictat vom November 1885* = L. v. R., *Zur eigenen Lebensgeschichte*, Hg. Alfred DOVE, Leipzig, Duncker & Humblot, 1890 (Sämtliche Werke, 53–54), 61.

35 „[...] a valódi történetnek feladata főleg az emberi nem, a tömegek szellemi fejlődésének tükré lenni, míg a költészet, ha a történettel karöltve jár, e tömegből az egyéneket kiszemeli és azoknak fejlődését és köreikre hatását tárgyalja. Mindkét fejlődésben valamint a benső élet, úgy annak eleven előadása is, a közös pont; ebben a művészileg felfogott történet és költészet rokonulnak, ezen ponton találkoznak a memoire-okkal [!] és nagy emberek életleírásával, mikben részint befolyásaik az emberi nemre, részint egyéni fejlődésük nyújtja az előadási anyagot. [...] A művészet e két nemének [...] ugyanazon fő feladata van, t. i. az életműi, a kényszerű fejlődésnek előadása, mely csak mennyiségére nézve lehet különböző a művészet e két nemében, de minőségében nem, ép azért, mert kényszerű. És vajjon ellenmondhat-e nekünk, ki a legújabb történetírás módját ismeri, ki főleg Ranke »Geschichte der Deutschen im Zeitalter der Reformation« című munkáját olvasta, és ki meggyőződött, mikép a valódi történelmi írásmódnak csak legujabban jöttünk útjába, míg a történettel rokon költészet nemei is csak legujabban, és talán még lassabban kezdenek fejlődni? Nem az-e Rankénál a föllépő személyeknek fő vonásokban adott jellemzete, az ez által jelentett fogékonyság a kor eszméire, az eszmék fejlődése és villanyos kihulálámszerűsége le a tömegbe, ott azoknak módosulása, s az ellenkező eszméknek folytatott csatája, nem az-e mind Rankénál, miből kitetszik, hogyan kell a történetírást művészet gyanánt üzeni?” [HENSZLMANN Imre], *A történelmi regény*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 16(1847), 242–243. A tanulmány szerzőségének

oldaláról” tanulmányok sorát publikáló Csengery Antal pedig az egyetlen olyan német történetírónak tartotta Ranke Leopoldot, aki „művészettel párosítja a tudományt”.³⁶

Az ilyesfajta beállítódás a 19. század közepén korántsem elszigetelt, szűken értett (szép)irodalmi kiindulópontú, hanem a kortárs történetírás *gyakorlati* dilemmáit érintő reflexiókkal egybevágó elvárás volt, melyet a történetíró elbeszélés tárgyával és módjával kapcsolatban fogalmaztak meg. Erre érzékletes példát nyújt a történész és jogtudós Wenzel Gusztáv nagyobb lélegzetű tanulmánya. A humboldti tézisekre explicitté tett módon is hivatkozó Wenzel, miközben magyar nyelven (tudtommal) elsőként értekezik módszertani-historiográfiai írásában a történelem megismerhetőségének és megismeretésének három szintjéről (amelyeken a források feltárását, megértését és az azokra épülő elbeszélés kidolgozását érti), a *történetírás*³⁷ jellemzésekor a tudományossággal egyenértékű metodikai elvárásként fogalmazza meg a tárgy megfelelő (művészi) formába öntésének kívánalmát. Azt is hozzáteszi gondolatmenetéhez, hogy „a tapasztalás azt mutatja, hogy ily előkelő tehetségek nem mindennapiak; miért is hivatásuknak megfelelő jeles történetírók minden mivel nemzeteknél nagy tiszteletben állnak”.³⁸ Olyannyira fontosnak tartotta e vonatkozásban kizárólag az átlag feletti teljesítményekre vonatkoztatni a *történetírás*, vagyis az *ars historica* megnevezés alkalmazhatóságát, hogy egyúttal sietett azt is leszögezni: „természetesen nem szabad megfelejtkezünk arról, hogy nem mindenki, ki valami történeti könyvet irt s azt fekete fehérre kiadta, azért már történetíró is”. Wenzel mindenestre fontosnak tartotta tisztázni a művészet szóval kapcsolatos esetleges félreértéseket. „E tekintetben az »ars« szó senkit tévedésbe ne vezessen; mert ez nem csak művészetet, hanem tudományt is, általában pedig a szellemi képzettséget, mely azok tanulmányozásának eredménye, jelenti [...]”.³⁹ A történetírói produktumot – az uralkodó közfelfogással ellentétben – kifejezetten szembe is állította a szépirodalmat művelőkével: „nálunk [...] fájdalom, még mindig igen el

---

kérdéséről vö. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 180–181.

36 CSENGERY Antal, *Ranke [1855–56]* = Cs. A., *Történetírók és a történetírás*, Bp., Ráth Mór, 1874, 23, 30. Beszédés módon Csengery Ranke műveinek legfőbb hibáját *töredékességükben* látja, amennyiben azokban a „művész történetíró” a *teljességet* a *kerekdedségnek* áldozza fel („könnyeden átoson a már ismert dolgokon, s mindig csak ujat, rejtélyest törekszik adni”), és ilyen értelemben alulmaradt a Csengery számára legkiemelkedőbb („költészet és bölcelem egyesítését” megvalósító) történészekhez képest: „Ritkák a Thierry-k s Macaulay-k, a kik a kettőt egyeztetni tudják”. Uo., 46. Vö. CSENGERY Antal, *Macaulay és Thierry* = uo., 3–6. A rankei életmű irodalmiasságának kérdéséről különösen a történetírói szövegalkotás és forrásidézés ambivalens kontextusában vö. ANTHONY GRAFTON, *How the Historian Found His Muse: Ranke's Path to the Footnote* = Uő, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1999, 68–71.

37 „Ez egészen egyes arra hivatott férfiakon áll, kik nem csak terjedelmes történettudással, hanem annak művészeti formában előterjesztésére is elegendő képességgel bírnak; s kikben azonkívül higgadt kedély és a nemes jellemnek azon tisztasága megvan, mely szükséges arra, hogy emberi dolgokat, elfogultság nélkül a maguk valódi érdeme szerint méltathassuk.” WENZEL Gusztáv, *Magyar történelem vagy is történetkutatás, történettudás és történetírás Magyarországon*, Kelet Népe: Magyar Irodalmi Csarnok és Időszaki Szemle, 1(1856)/2, 241.

38 Uo.

39 Uo., 135.

van terjedve azon vélemény, mintha a történelem nem egyéb volna, mint luxus dolga, melynek nincs más rendeltetése, mint mulattató elbeszéléseket és kedves olvasmányt nyújtani. Ha ez így volna, akkor csakugyan a történelem és a hős- vagy regényköltészet közt nagy különbség nem léteznék, [...]”⁴⁰ Gondolatmenetét tovább bonyolítja, hogy az „ujabb történetírásnak három osztályán” belül az „általános” [!], és a „nemzeti” mellett megkülönböztet még „művészeti történetírást” is: „A művészeti történetírás végre az, mely a bármely tekintetben [!] legfontosabb vagy legnevezetesebb eseményeket, korszakokat és történeti fordulatokat kiemeli, s kútfői nem kevésbé, mint történetművészeti felvilágosításában és irodalmi átdolgozásában fáradozik.”⁴¹ Ennek hazai mintapéldájaként Teleki József főművét⁴² hozza fel, mint amely általános felépítése és egyes részletei mesteri kidolgozását tekintve is kiérdemli „a művelt közönség elismerését”⁴³ Márpedig az idézett munka szerzője főműve előszavában több ízben is kifejezetten hangsúlyozza, hogy az „elbeszélés csinos kerekdedsége”, „az esetek elmés felfogása” lényegében olyan „pipere” és „czifraság”, amely bár mulattat, de egyúttal a múlt valóságát el is fedi. Teleki mindeközben maga is „festendő időszakról”, továbbá „tisztá, könnyen folyó, értelmes, egyszerű, s ez által ékes” előadásról ír,⁴⁴ így a „fölsleges retorikai fogások” kiküszöbölésére irányuló észrevételeit talán nem kizárólag a történelmi regényirodalommal, hanem (a kútfők immanens igazságtartalmából kiinduló historizmus fényében) némiképp a felvilágosodás filozofikus történetírói teljesítményével⁴⁵ szemben megnyilvánuló implicit kritikaként is érthetjük. Hasonló ambivalenciájú gondolatmenetet követett pályatársa, Szalay László is, amikor arra hívta fel a figyelmet műve (1851. augusztus 20-i keltezésű) előszavában, hogy az alábbiakban „majd a’ történetíróval, majd a’ történetvizsgálóval találkozik az olvasó”, aki azonban hiába várja tőle „a’ történeti kutatók’ pólyáiból kibontakozott, ’s az események’ művészeti simasággal lefolyó tükörét”. Az effajta „eszménynek megfelelő mű” előállításához ugyanis idő kell, mely alatt a múlt aknáiból szorgos munkával felszínre kerül a kellő mennyiségű anyag, ezért a feladat, a „munkamegosztás” eljöveteleig továbbra is kettős: „a’ dolgozó felváltva kézműves és művész tartozik lenni”⁴⁶ A magas szintű történetírás kettős, egyszerre *tudományként*

40 Uo., 136. A kettő (nem befogadhatóságuk, hanem ismeretelméleti státuszuk alapján álló) megkülönböztetésére ugyanakkor fél évszázaddal korábbról is találhatunk hazai példát. Vö. „Tsak az Etymológiája is tehát egészen megkülönbözteti a’ *Históriát*, a’ *Mesétől* és *Romántól*; úgy hogy abban tsak az igazán megtörtént, tudva lévő, és vizsgálódás után bizonyosnak, vagy legalább igen hihetőnek talált dolgok mehetnek belé.” BUDAI Éσαιás, *Bévezetés* = B. É., *Közönséges história*, I, Debrecen, Szigethy Mihály, 1800, 4.

41 WENZEL, *i. m.*, 243.

42 TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, I–V, X–XII, Pest, Emich Gusztáv, 1852–1857.

43 Wenzel vélhetően széles körben osztott kortársi véleménynek adott hangot a torzóban maradt Teleki-opus jelentőségének kiemelésekor. Érdemes e tekintetben összevetni Kemény Zsigmond 1852-ben papírra vetett gondolataival: „Mutassatok a forradalom előtti korszakból oly nagy történelmi művet, mely a gróf Teleki Józsefével versenyezni tud [...]” KEMÉNY, *i. m.*, 152.

44 TELEKI József, *Előszó* = *i. m.*, I, III–IV, XIV–XV.

45 ANKERSMIT, *Válasz*, *i. m.*, 212–213. Ide sorolhatónak véljük Wenzel elejtett megjegyzését is: „[...] nagyobb közönségünk túlnyomólag történeti művekben [...] nem annyiban az alaposságot, mint egyedül az u. n. szelleműs modort kívánja és szereti”. *I. m.*, 242.

46 SZALAY László, *Előszó* = Sz. L., *Magyarország’ története*, I, Lipcse, Geibel Károly, 1852, V–VI.

(forráskutatásra, valamint külső és belső kritikára) és művészetként⁴⁷ való felfogása a következő évtizedben még mindig olyannyira bevett normatív elgondolásnak számított, hogy Toldy Ferenc 1861/62-es és 1862/63-as egyetemi előadásáiban (szinte szó szerint) újraolvashatjuk, hogy „a történetírás tudomány, és magasabb kifejlésében művészet egyszersmind”⁴⁸

Az idővel mind sikeresebben intézményesülő, immár kiforrott magyar nyelvű szakterminológiára is támaszkodó történettudomány a későbbiek folyamán igyekezett elhatárolni magát a történelmi regényirodalomtól. Egyfelől alacsonyabb, pedagógiai célokra azonban jól használható, tudománynépszerűsítő regiszterbe sorolta,⁴⁹ másfelől a saját kompetenciája mögé szorította.⁵⁰ Az 1860-as évek végétől látszanak a korábban a történetírás és szépliteratúra művelőinek összetett kapcsolatrendszerében uralkodó erőviszonyok mindinkább a visszájukra fordulni. Horváth Mihály 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat első közgyűlésén tartott markánsan történetiségelvű logikára építő⁵¹ megnyitójában egyrészt úgy fogalmazott, hogy „a nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját”,⁵² másrészt pedig, a következő esztendőben, a Kisfaludy Társaság tagjává választásakor előadott és szcientista-pozitivistá etosztól áthatott székfoglalójában a történetírást az ész, a művészetet viszont a kedély diszciplínájaként aposztrofálva tette kétségtelenné, jóllehet udvarias modorban

47 Szabó Károly sem mulasztja el e vonatkozásban is méltatni az Attila-monográfia szerzőjének kvalitásait: „Nem lehet még ki nem emelnünk a művészi előadás szépségét, mely kellemes folyékony, mintha csak költői művet olvasnánk, e mellett eszmegazdag s olly élethűen eleven, hogy a korszak azon nagyszerű jelenetei, mellyek középpontját a világhódító Attila személye képezi, mintegy szemeknk elé varázsolva látszanak. Ez Thierry előadásának legerősebb oldala, mi őt a művész történetírók, egy Gibbon és Maculay [!] mellé emeli.” SZABÓ Károly, *A fordító előszava* = THIERRY, *Attila*, i. m., IV.

48 „Tudomány, amennyiben a tényeket kibúvárolván, azokat megállapítja, okaikat, összefüggéseket kifürkészi, s polit[ikai] v[agy] erkölcsi v[agy] mindkét szempontból megbírálja; művészet amennyiben kellő elrendelés s előadás által nem csak az értelmet meggyőzi, az észet kielégíti, hanem a képzelemre és kedélyre, tehát a széppérezekre is hat, s így öszves lelki tehetségeinket öszhangzó működésbe hozza.” Idézi: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és az irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai-Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 359.

49 A történelmi regény első hazai művelői persze jellemzően maguk is eleve ilyen céllal tekintettek saját szerepükre, jóllehet ekkor még nem alá-fölrendeltségi viszonyként értelmezve azt. „A’ történeti regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket ha az író szemei előtt nem tart, minden regény puszta időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelessége jutott, ’s ez: népszerűsíteni a’ történetet.” B. EÖTVÖS József, *Előszó* = B. E. J., *Magyarország 1514^{ben}: Regény*, I, Pest, Hartleben K. Adolf, 1847, V.

50 HITES, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus*, i. m., 205–206; Uő, „Legkedvenczebb képzeleteink se tarthatják fenn magokat”: *Kísérletek a történelem társadalmisítására a 19. század második felében = A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg*, szerk. JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Balassi, 2006, 98–132. A professzionális és népszerű(sítő) történetírás viszonyának alakulásáról napjainkig összefoglalóan vö. STEFAN BERGER, *Professional and Popular Historians: 1800 – 1900 – 2000 = Popular History Now and Then: International Perspectives*, eds. BARBARA KORTE, SYLVIA PALETSCHEK, [transcript], Bielefeld, 2012, 13–29.

51 „A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják [...]. Mert vajjon nem az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye-e a mi összes állapotunk a jelenben? [...] S van-e bármi is jelenünkben, minek gyökérszála nem a letűnt nemzedékek rétegeiben fogamzottak és nőttek nagygyá, hogy örökségünké váljanak?” HORVÁTH Mihály *Beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-ki május 15-kén*, Száz, 1(1867), 5.

52 Uo.

és történeti perspektívából ítélve az előbbi kortárs felsőbbrendűségét.⁵³ A „történetírás művészi oldaláról” értekező, fentebb idézett Csengery Antal viszont még 1874-ben is úgy látta, hogy „a tudomány, s mindenek fölött a történeti tudomány, csak művészi alakban válik valóban nemzeti közkinccsé”.⁵⁴ Mindenesetre bő három évtizeddel az első hazai történészszakmai egyesület létrejötte előtt még látványosan eltérő intézményes és intellektuális képlettel szembesülhetünk történettudomány és írásművészet viszonyrendszerének kapcsán. Ezúttal csak a hazai példánál maradva megállapítható, hogy a programszerű magyar nyelvű tudományos tevékenység létrehozásán fáradozó, frissen létrehozott Tudós Társaság történeti osztályának alapító tagjai között lényegében nem volt történeti szakkérdésekkel foglalkozó tudós. Pontosabban egy lett volna: a tisztéről azonnal lemondó Horvát István, akit viszont részben épp a székében őt követő Bajza József nevezetes 1834-es kritikája⁵⁵ „írt ki” hamarosan a történelmi kérdésekben komolyan vehető hazai tudósok sorából. Horvát intézményes pozícióit persze nem lehetett ekkor már megingatni,⁵⁶ ahogy a kulturális nemzetébredtő (más felfogásban: nemzet-építő) pedagógiai és tudománypolitikai tevékenysége érdemeit sem próbálták életében elvitatni. A magyarság eredetének feltárására irányuló, egyre követhetlenebbé váló munkássága azonban utólag tartósan elfedte még az egyéb területeken tartósan helytállóknak bizonyuló, körültekintően megalapozott forráskritikai eredményeit⁵⁷ is.

53 „Korunkban, a tudomány, politika és ipar e kiváló korában, még a képzelet is megtagadta szolgálatát a művészettől: nem mintha csökkent volna erejében; hanem mivel szintén a tudomány és ipar szolgálatába szegődött, s a világegyetemre vonatkozó, színtoly bámulatos mint termékeny elméleteket s géptani csodákat teremtett, melyek képesek átalakítani bolygónkat, belenyulni a teremtés körébe s egy társadalomba fűzni össze a föld minden népét. [...] A művészet saját magunk képmásává, lapossá, polgáriassá lett. [...] a történelem megszűnt halmaza lenni az egymással össze nem függő tényeknek: mert minden jelentékenyebb történetíró tisztének tartja immár nem csak az események okait, hanem a népek szelleme és sorsa fölött uralkodó törvényeket is felkutatni. Nem pusztá történetet írunk immár, hanem az eseményekkel párhuzamosan tanulmányozzuk a történelem bölcséletét is. A tények s események előadása mellett igyekszünk behatolni azok titkos nyomaiba [...] kibetűzni még azon titokteljes törvények működését is, melyek az erkölcsi világ folyamatát vezérlik.” HORVÁTH Mihály, *Miért meddő korunkban a művészet? s a történetírás miért termékenyebb remek művekben?*, A Kisfaludy-társaság Évlapjai, ú. f. (1867/68–1868/69), 1870/4, 482–483, 488. (Kiemelések tőlem: L. L.)

54 CSENGERY Antal, *Előszó = i. m.*, VII.

55 „Horvát’ számos értekezései csaknem mind töredékek ’s készületek, tele nagy ígérekkel ’s tudományos fenyegetődésekkel; [...] Mi egyéb a’ Rajzolatok című munka, ez a’ hypothesisek’ etymologicohistoricus codexe [...] ígérektek’ táránál? Mi van ott bebizonyítva? Nem csupán és egyedül azt foglalja e’ munka magában Horvát mit hiszen? ’S kit fog az okokra nem épített pusztá hit meggyőzni? [...] Ha Horvát Istvánnak oly nagy antipathiája vagyon a’ mostani kor’ embereivel, minek szerkezet Tudományos Gyűjteményt, minek áll-ki világ’ piaczára?” BAJZA [József], *Emlékeztető Horvát István’ számára*, *Kritikai Lapok*, 4(1834), 125–126, 133.

56 Horvát 1816-tól lesz múzeumi könyvtárór (majd 1837–1843 között a Magyar Nemzeti Múzeum helyettes igazgatója és – javadalmazás nélküli – tényleges vezetője), miközben 1823-tól haláláig egyetemi oktató (az oklevél-, nemzetség-, pecsét- és címtudomány mellett 1830-tól a magyar nyelv és irodalom, valamint a tollvezetés [*stylus curialis*] helyettes, 1837-től pedig rendes tanára), továbbá 1833–1837 között az első magyar nyelvű, közel negyed évszázadon keresztül fennálló tudományos havilap, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője.

57 Soós István, *Horvát István és a történeti segédtudományok* (Kandidátusi értekezés, kézirat), Bp., 1994, passim.

Meglátásunk szerint Horvát István diszkreditálódása, illetve Horváth Mihály osztatlan szakmai apoteózisa háttérében a témánkhoz szorosan kapcsolható aspektusok, így az általuk használt *nyelv, időbeliség-felfogás* és a választott *tematika cselekményesítése* szintén nem elhanyagolható szerepet játszott, ekként – ha érintőlegesen is – összefüggésbe hozható történelmi regény és nemzeti tárgyú történetírás 19. század közepi kapcsolatával. Ahogy arra irodalomtörténészek felhívták már a figyelmet, Horvát István sohasem volt képes *egységes* narratívába rendezni széttartó adatait, bár ez – etimologizáló módszertanának buktatóitól függetlenül – a téma forrásadottságaiból is következett.⁵⁸ Horváth Mihály, vele szemben és egyelőre bármiféle hivatalos intézményes pozíciótól távol, már legelső munkáiban is nem kis részben *írásmóddal*⁵⁹ nyerte meg az akkor meghonosodó, zömmel még kifejezetten irodalmárok által művelt magyar *nyelvű* kritika rokonszenvét.⁶⁰ Talán Horvát István példájából okulva, talán saját érdeklődéséből fakadóan, elődjével szemben lényegében sohasem merészkedett a nemzeti eredetkérdések, az úgynevezett „őstörténet” ingoványos terepére. E témával kapcsolatban általában szűkszavúan vagy kitérően nyilatkozott, a hagyományos, több mint fél évezredes nemzeti mesternarratívát nyíltan nem kérdőjelezte meg, ha pedig – pályázati kiírás miatt – történetesen bővebben kellett értekeznie a korai magyar történelemről,⁶¹ akkor a művelődés-, társadalom- és gazdaságtörténet

- 58 BORBÉLY Szilárd, *Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs-Bp., Művészetek Háza, 2001, 122; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 247.
- 59 Magyarország-történeti összefoglalójának legelső, iskolai tankönyvnek készült változatát rendkívül kedvező kritika fogadta. „Tanító és nevelő jobb könyvet nem adhat kezdő növendék kezébe. Nem száraz káté ez; hanem színes, lelkes, kisedd kép.” 18' [BAJZA József], *A' magyarok' története, Európába költözésöktől mostanig: A' tanuló ifjuság' számára*, Athenæum: Tudományos, criticaí és szépművészeti folyóirat, 17(1841)/1, 262–263. „Mind a tartalom, mind az írásmód olyan, millyent körülményeink közt csak kívánhatni. [...] bátran ajánlom mind azoknak, kik historiánknak rövid és velős kivonatát olvasni, vagy tanulni, vagy tanítani ohtajták.” STANCSICS [TÁNCICS Mihály], *A magyarok története Európába költözésöktől mostanig*, Literatukai Lapok, 19(1841), 84.
- 60 A Jósika Miklós regényeiről értekező egyik író társ még 1843-ban is úgy látta, hogy sem színvonalas magyar nyelvű történetírásról, sem arra fogékony közönségről nem lehet egyelőre beszélni. „[...] sem történetírók' számával nem dicsekedhetünk, sem vérünknek ollyas érdes fogékonyágával, melly historiai tanulmányokhoz vonzana. Történetíróink nem tudták-e érdekelni e népet, avvagy, mellyet elfoglal, az értelmiség' alanti fokozata hozza-e ezt magával? megmondani nem tudnók; [...]” PETRICHEVICH-HORVÁTH Lázár, *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában*, Honderü: Szép-irodalmi és Divatlap, 11(1843)/2, 333. Az irodalomkritikusból az 1860-as évektől történész lett Salamon Ferenc szintén azt emelte ki Jósika egyik fő érdeméeként a Pesti Naplóban 1865 márciusában leközölt retrospektív méltatásában, hogy „A történelmi regények az ő fellépte óta divatossá lettek, s nemcsak a regény emelkedett magasabb fokra általok, hanem maga történetírásunk, mely épen ezen időben meddő volt, midőn a latin nyelv kiment a használatból, s a magyar történetírás csak keveset mutathatott fel. [...] A múlt iránti érzék és érdekeltség fölkeltségéért mindig hálával fog tartozni a tudomány a költészetnek, bármí sokban különbözék is.” SALAMON Ferenc, *Báró Jósika Miklós (Nekrológ) = S. F., Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin-társulat, 1907, II, 494–495.
- 61 HORVÁTH Mihály, *Párhuzam az Európába költözöködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. A Magyar Akademia által MDCCCLVI-ban Marczibányi-intézetbeli jutalommal koszorúzott MDCCCXXXV-dik évi dolgozat = H. M., Kisebb történelmi munkái*, Pest, 1868, Ráth Mór, I, 1–146.

szempontjából és összehasonlító perspektívában vizsgálta a kérdést, gondosan kerül-
ni igyekezvén mindeközben az eredetkérdések szövevényes útvesztőit. Horvátnak
„szerencséje” volt abban is, hogy száműzetésben élve kimaradhatott a vitából, amely
közvetlenül Világos után a hazai tudományos közbeszéd fókuszába került és messzire
gyűrűzött, s amely a magyarok eredetéről folyt a (fél)illegálisba szorult Magyar
Tudományos Akadémia akkori fórumának hasábjain.⁶² Ezzel szoros összefüggésben
áll az a tény, hogy a Horvát István-féle, aprólékos és interdiszciplináris forráskutatá-
sokat igénylő, de nehezen követhető és narratív szempontból töredékes koncepció, a
magyar mint ősnép egyre kevésbé volt képes azonos „hullámhosszra” kerülni a kor-
társi befogadói elvárásokkal. Ennek *statikus* történetiségképével ellentétben Horváth
Mihály a belső kifejlés és külső hatások dialektikus kölcsönviszonya mentén időben
egyre tökéletesül, ezáltal a jövőre messzemenően nyitott magyar nemzet történeti
nagyelbeszélésének⁶³ egyik legfőbb mestereként tudott kanonizálódni. Olyannyira,
hogy a nemzet történelmének szentelt magnum opusát a hazai regényirodalom leg-
főbb prominense, Jókai is a második legfontosabb írásműként tartotta számon még
1893-ban⁶⁴ is. Toldy Ferenc másodelnök pedig kifejezetten „történeti művész” mivoltá-
ban üdvözölte őt a Kisfaludy Társaság nevében és tagjai sorában, mint akinek mű-
vei „a történetek művészi elrendelése, a színezet élénksége s a jellemek tartása által
a képzelmet elfoglalják, a belőlök szóló eszmék a politikai értelmet fejtik, a szívben
az erény és hazafiúi kötelesség érzéseit gerjesztik és hevítik, s ekkép a szépművészet
műveivel rokon hatást közvetítenek: oktatnak, nemesítenek, gyönyörködtetnek”.⁶⁵
Jósika 1859-ben íródott szavait idézve Horváth Mihály történeti oeuvre-jében tehát
ténylegesen összhangba került a „haladás” és „a nemzetiség mindig mélyebb meg-

62 Itt csak utalni tudunk rá, hogy a lap szerkesztői között kirobbant polémia egy idő után már a humán és reál tudománysszakok egyenrangúsága, valamint az előbbieket vélelmezett káros társadalmi következményei körül forgott, kiindulópontját azonban kifejezetten a magyar etnogenezis kutatásának/kutatathóságának problematikája szolgáltatta. Vö. SZONTAGH Gusztáv, *A magyarok eredete: Tájékoztásul*, Új Magyar Muzeum, 1(1850)/2, 81–93; Uő, *Tudomány, magyar tudós*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/7, 377–390; Uő, *Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/12, 663–695; TOLDY Ferenc, *A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt*, Új Magyar Muzeum, 1(1850)/1, 36–49; Uő, *Tudomány, magyar tudós: Értekező levél Szontagh Gusztávhoz*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/9, 469–486; WENZEL Gusztáv, *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről: Szontagh Gusztáv ebbeli értekezésére vonatkozóan*, Új Magyar Muzeum, 1(1851)/6, 305–329; 1851/8, 431–457; 1851/9, 486–499. A vita tudománytörténeti értékeléséről legújában lásd MESTER Béla, *Vita a magyarok őstörténetéről Világos után = Magyar őstörténet: Tudomány és hagyományörzés*, szerk. SUDÁR Balázs et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 349–358.

63 Megfelelve tehát a magyar nyelvű irodalomkritika által az 1840-es évek elején a történetírással szemben támasztott legfőbb társadalmi elvárásnak: „[...] míg jó krónikáink nem lesznek, míg multakból a jelent s őseinkből magunkat ismerni nem tanultuk: addig hiában minden haladni vágy: a határköveket mellőztük el, melyek szerint kellene tájékozni jövőnket.” PETRICHEVICH-HORVÁTH, *i. m.*, 333.

64 A Hét című folyóirat 168. számának (4[1893]/12, 183–184) azon körkérdésére válaszolva, hogy „Az egyetemes, minden irodalmi ágat magában foglaló világirodalom melyik hét könyve az, mely igen tisztelt urannak mindenekfelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökre megválni volna kénytelen?” – Ipolyi Arnold *Magyar mythológiája* után – a második helyen Horváth Mihály magyar történelmét nevezte meg Jókai akként, mint amit feltétlenül megemlennie „egy esetleges vizözöntől”.

65 HORVÁTH, *Miért meddő...? i. m.*, 472.

gyökerezése”, amelynek köszönhetően kortársai – a reformkor óta legalábbis – a „legmiveltebb nemzetek színvonalára emelkedést” remélték.⁶⁶

Milyen és mekkora szerepe volt az „irálnak és művészi alakításnak” (más szóval a történelmi regényirodalomból átemelt prózapoétikai eljárások történetiségelvű értelemkonstituáló szerepének) és a történelmi intuíciónak (tehát a történelmi eszme kortársak számára befogadhatóvá tett, forrásalapú cselekményesítésének)?⁶⁷ Mindazok, akik a saját hivatásuk nevében nyilvánultak meg 1865 táján a szakmai fórumok előtt és orgánumok lapjain, ezt a felgyorsuló intézményesülés és a történetírást nyilvánvaló kihívások elé állító szcientista elvárások fényében már célszerűnek tartották ha nem is teljességgel tagadni, de legalább nyomatékosan relativizálni.

66 Horváth maga ezt az alábbiképp fogalmazta meg általános érvennyel a fentebb említett szakmai alapítófórum előtt tartott megnyitóbeszédében: „Magában a nemzetiségek különféleségében leghatékonyabb rugója rejlik a haladásnak. Miként az egyéneket, úgy a népeket is a jellem és tulajdonságok különfélesége ösztönzi leghatalmasabban a versenyre, mely a haladásnak multhatatlan feltétele.” HORVÁTH *Beszéde a történelmi...*, i. m., 5.

67 Ahogy azt a műfaj sajátosságáról szólva már Eötvös József is kifejtette „mennyeiben a' regény a' történet körébe vág, azaz vagy mult századok' általános viszonyaival foglalkodik, vagy történelmi személyiségeket léptet fel: az író ne képzelő tehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykoru kutatókból lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett.” B. EÖTVÖS J., i. m., V–VI.

BALÁZS DEBÓRA

Szamosközy István firenzei székely írásos könyvéről

In memoriam André Lima

Szamosközy (Zamosius) István 1593-as *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum* című értekezésének harmadik fejezetében számol be egy „székely írásos” könyvről, amely Firenzében, a Medici-könyvtárban található. Tanulmányomban ezzel, a székely írás szakirodalmában régóta elhanyagolt forrással foglalkozom – különös tekintettel arra, hogy mind ez ideig nem sikerült azonosítani valamely ténylegesen létező példánnyal. Szükségesnek vélem az utoljára Sebestyén Gyula által felvetett kérdéseket ismételten feltenni, és lehetőség szerint azokra új válaszokat adni.

Szamosközy 1591–1593 között Sombory Sándorral, Sombory László erdélyi főúr – az árván maradt Szamosközy gondviselője – fiával együtt itáliai küldetésen vett részt, melynek keretében Firenzébe is ellátogattak.¹ Sebestyén Gyula a következőképp ültette át magyarra Szamosközy *Analectá*ban olvasható megállapításait a könyvről:

Fennmaradt ezeknél [t. i. a székelyeknél] Erdélyben valami hazai írásmód, melyről azt tartják, hogy őseiktől, a szkitháktól már századokkal előbb származott át rájuk, az utódokra és hozatott Keletről Európába. De valamint az ázsiaiak nyelvük másfélesége által is különböznek az európaiaktól, ép úgy írásjeleik és írásmódjuk is teljesen eltér ezekétől. Mert míg az európaiak jobbfelé vezetik az írásjeleket, az ázsiaiak balfelé rajzolják a magukét, rákmódra haladva, χαρχιვიζοτες. E két írásmód közül az egyiket követik származásuk szerint a többiek is az egész világon. Csak a székelyek írása nem akarja ezen rendszereket utánozni. Ez ugyanis sem az egyik, sem a másik oldalról nem kezdődik, mint a görögöké és zsidóké, hanem felülről kezdődve halad lefelé igazodó betűkkel és oly ügyes összevonásokba szövéődve, hogy igen kevéssel sok tartalmat fejez ki. Ennek következtében nem is mindig tintával írják, hanem hosszúkás fadarabkákra és négyszögletesre faragott pálczácskákra késhegygyel Stylus gyanánt róják fel a szorosán sorakozó betűiket. A rovásírásnak – ἐγγλυφογραφία – ez a fajtája, amaz ősi írásjelekkel együtt, napjainkig fennmaradt náluk. Ezen írásmódnak egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyhercegeének könyvtárában. Flórenczben, valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen írásjelekkel; a könyv lapjai nincsenek levélírás szerint mindkét oldalon, hanem csak az egyikben beírva, miért a papír finomsága következtében minden betű annyira át látszik, hogy a hátlaapon éppen olyan jól el lehet olvasni, mint az első lapon. A kötetben

* A szerző ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Európai és magyar reneszánsz programjának abszolutóriumot szerzett hallgatója.

1 SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915, 82.

nem ma is használatban levő lenpapír, hanem nílusi papyrus van, tollal sincs írva, hanem nyomtatva van és benne az összefüggő sorok – στοιχίαι – lefelémenőleg külön vonalakkal vannak az üres közökben egymástól elválasztva. Nemcsak ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is annyira magán viseli a nagy régiség minden jegyét, hogy az európaiak már felhagyhatnak a nem rég feltalált ólombetűs könyvnyomtatás dicséretével, minthogy ez a könyv, melyet századokkal ezelőtt, a mai világ szemében ismeretlen betűkkel nyomattak, kiáltoán hirdeti, hogy ennek a mesterségnek a szkythák voltak feltalálói.²

1596-ban³ Giovanni Antonio Magini (Antonius Maginus) Ptolemaiosz *Geographiájának* kiadásában szintén megemlékezett a könyvről:

Lingua eorum hodie exigua dialecto a Sermone Vngarico differt, quamuis olim peculiari lingua uterentur. Leges ipsorum diuersae, diuersaque iura Heluetiorum instar; quae tamen temporis vicissitudine immutari coepere. [17 n.] Characteres ipsorum cum Abissinis, Hebraicis, Sirisque, affinitatem habent, et a dextra ad sinistram more istorum scribunt. Extat talium characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini.⁴

- 2 „Super est apud hos in Transyluania, genus quoddam vernaculum scribendi, quod ab ἀρχαιογόνους eorum Schythis, iam inde per multa secula posteritati traditum, ac ab Oriente in Europam illatum retinetur. Sicut autem linguarum dissimilitudine Asiatici ab Europeis herciscuntur, ita et literarum notis scribendique; forma per omnia dissident. Nam cum Europaei dextrorsum elementorum figuras ducant, Asiatici sinistrorsus suas pingunt, καρκινίζοντες. Ex his duabus scribendi formis ceterae etiam in toto orbe vt originem habent, ita et motus qualitatem alterutram sequuntur. Sola Sicolorum scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non vltro citroque, uti Graeca et Hebraea, sed initium a summo faciens, horsum se capessit, literis deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluatur sententia. Itaque, non scriptorio semper atramento, sed particulis ob longis fustellisque; in quadrum dolatis, cultelli cuspidem veluti stylo literas conferti haerentes insculpunt. Quod genus ἐγγλυγογραφία cum iisdem priscaurum literarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar perquam vetustum integro volumine in bibliotheca Magni Ducis Heturriae, Florentiae hodie extat, mirandis sane et incognitis Europae literarum notis, charta libri non est opistographa, sed aduersa tantum parte conscripta: verum ita ob subtilitatem papyri tralucent omnes literae, vt auersa quoque parte non minus quam aduersa legi pariter queant. Non e lineis chartis, quales hodie in vsu, sed Nilotica papyro volumen constat, nec calamo est exaratum sed typo impressum, vbi versuum στοιχίαι dependulae, singularibus lineis, per quaelibet interstitia insertis, inter sese distinguuntur. Nec vero ipsi tantum characteres, sed totus etiam codex multam vetustatem omnibus argumentis pre se fert. Vt iam desinant gloriari Europaei de sua cassiterographia nuperrime inuenta, cum hic liber ante multa secula impressus literis huic orbi incognitis. Scythas eius rei autores manifeste proclamet.” SZAMOSKÖZY István, *Analecta lapidum*, Padova, 1593 (RMK III, 835), 14. Reprint: *Analecta lapidum (1593): Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*, s. a. r. BALÁZS Mihály, MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez), 13a–14b; magyar fordítás: SEBESTYÉN, i. m., 83.
- 3 A magyar szakirodalomban többször tévesen 1595-re datálják a kiadást. Ennek az az oka, hogy a szerzők kritika nélkül veszik át Sebestyén Gyula helytelen évszámát. Lásd pl. KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ósi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110(2006), 529–538, itt: 533; UŐ, *Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*, Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008, 39; TUBAY Tiziano, *A székelly írás kutatásának története*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 74.
- 4 *Geographiae Universae tum veteris tum novae absolutissimum opus duobus voluminibus distinctum*, In

Tehát Giovanni Antonio Magini arról tájékoztatja olvasóit, hogy a székelyek és magyarok nyelve kismértékben különbözik egymástól, sőt „betűik [...] rokonságban vannak az abyssiniaiakéval, héberekével és syrekével, valamint jobbról balra is írnak ugyanazok módja szerint. Egy ilyen betűs könyv van a flórenczi herceg könyvtárában.”⁵

Honnan szerezhetette értesüléseit Magini a firenzei székely írásos könyvről? Mindenképp olyan forrást kell keresnünk, ahol meg van említve a székely betűk jobbról balra való haladása. Magini előtt egy ilyen, ismert, latin nyelvű utalást találunk, mégpedig Verancsics Antalét:

Erkölcseik nem éppen bárdolatlanok, hanem kirí belőlük a scythiai nyersesség: csaknem minden szokásukban, törvényükben és életmódjukban, kivéve a vallást, különböznek a magyaroktól: még nyelvükre nézve sem minden részben egyeznek velük, minthogy a régiek módja szerint beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek koczka módjára négyszögletívé faragott botokra s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földieik széltére azt beszélnek, hogy a hunok is ezeket az írásjegyeket használták.⁶

Verancsics és Magini leírásai megegyeznek abban, hogy a székelyeknek a magyarokétól eltérő joggyakorlatot tulajdonítanak, illetve a narratíváik is hasonlóak, összehasonlítják más jobbról balra haladó ábécékkel a székelyekét. Sebestyén azonban arra a következtetésre jut, hogy a könyvet egymástól függetlenül mind Magini, mind Szamosközy látta, hiszen míg Szamosközy fentről lefelé tartó írásról beszél, addig Magini jobbról balra haladóról. Sebestyén, noha nem indokolja, miért, de úgy véli, Magini nem ismerhette Szamosközy *Analectáját*, illetve Verancsics leírását sem, mert az akkor még nem jelent meg nyomtatásban. Sebestyénnek mindkét utóbbi állítását cáfolhatónak tartom. Az 1593-as *Analectát* nem máshol, mint Padovában, Magini szülővárosában, illetve Szamosközy egyetemi tanulmányai helyszínén⁷ adták ki. Nem tartom elképzelhetőnek,

---

quorum priore habentur Cl. Ptolomeai Pelusiensis Geographicae enarrationis Libri octo: Quorum primus, qui praecepta ipsius facultatis omnia complectitur, commentariis uberrimis illustratus est a Io. Antonio Magino Patavino, in secundo volumine insunt Cl. Ptolomei antiquae orbis tabulae XXVII ad praeas historias intelligentias summe necessarie. Et tabulae XXXVII recentiores, quibus universi orbis pictura, Venetiis, 1596, 160v–162r, 17. lábjegyzet.

5 SEBESTYÉN, *i. m.*, 84.

6 „Mores penitus incultos non habent, verum qui Schythicam adhuc praeseferebant crudelitatem, omnique pene consuetudine, legibus, et vitae institutis ab Hungaris, religione excepta, discrepant, ne lingua quidem omni ex parte, quum veterum more loquuntur, similes. Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis excindunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegyptii ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae, punctis quibusdam additis, plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse, apud indigenas tritum est.” VERANCICS Antal *Összes munkái*, I, kiad. SZALAY László, Bp., MTA, 1857, 145–146. Fordítás: SEBESTYÉN, *i. m.*, 33–34.

7 Szamosközy István Padovában Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellár, nagy műveltségű humanista támogatásával tanult, neki dedikálta az *Analectát* is. PETNEHÁZI Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán: Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*, Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

hogy elkerülte volna Magini figyelmét Ptolemaiosz kiadásának alapos előkészületei közben egy, az övével tematikai rokonságban álló kötet.

Verancsics összegyűjtött műveinek nyomtatott kiadását csak 1857-ben kezdték sajtó alá rendezni, ami nem jelenti azt, hogy Magini nem ismerhette Verancsics feljegyzéseit. Verancsics Antal kéziratait unokaöccse, Verancsics Faustus (Fausto Veranzio) gondozta. Faustus 1568–1570 között Padovában tanult. Magini 1555-ben született Padovában, bolognai tanulmányait 1579-ben fejezte be, tehát éppen egy időben tartózkodott az ifjú Faustus és Antonio Padovában. Mindketten sikeres karriert futottak be (Maginire bízták Galilei helyett a matematika katedra vezetését a bolognai egyetemen), lehetséges, hogy a történeti munkába belefogó Magini e tárgyban Faustus tanácsát kérte, akinek unokabátyja történeti témájú kéziratai birtokában voltak.⁸ Más érintkezési pontokat is felfedezhetünk kettőjük között. Verancsics Faustus nyomtatásban megjelent műveit, így az 1595-ös *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarumot* és a *Machinae Novaet* szintén Velencében adták ki, akárcsak Magini több opusát. Mindkettőjükre jellemző volt a természettudományos érdeklődés, s közös barátságokat ápoltak. Magininak közeli barátja volt Tycho Brahe, akivel élénk levelezést folytatott,⁹ sőt verset írtak egymáshoz,¹⁰ az 1592-es *Tabula tetragonica*¹¹ pedig Magini Brahénak ajánlotta. Magini más, II. Rudolf udvarához köthető tudósokkal is levelezést folytatott, köztük Johannes Keplerrel. Az 1604-es *Tabulae primi mobilis*¹² című művét a császárnak dedikálta. Verancsics Faustus, akárcsak Magini, szintén szoros kapcsolatot ápolt II. Rudolf udvarában mind Keplerrel, mind Tycho Brahéval. Faustus itáliai utazásai és prágai barátai révén kapcsolatban állhatott Maginivel. Magini hagyatékának¹³ áttekintésével lehetségesnek vélem, hogy a kettőjük között kapcsolat tárható fel.

Magini *Geográfijába* feltételezésem szerint a következőképp kerülhetett a firenzei könyvre való hivatkozás: mivel Bonfinire többször is hivatkozik – például a könyvről

---

Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2012, 21.

8 RAUSCH Petra, „Igy kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezében”: Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541), Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 14(2009)/2, 145–192, itt: 146.

9 Levelezésüket lásd Antonio FAVARO, *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Keplero e di altri celebri astronomi e matematici dei secoli XVI e XVII con Giovanni Antonio Magini*, Bologna, 1886, 217–223; 394–406; 235–241; 417–419; 224–225; 392–394; 406–408; 409–412; 420–422.

10 Uo., 235.

11 Giovanni Antonio MAGINI, *Tabula tetragonica, seu quadratorum numerorum cum suis radicibus, ex qua cuiuscunque numeri perquam magni, minoris tamen trigintatribus notis, quadrata radix facilè, miraue industria colligitur*, Venetiis, 1592.

12 Giovanni Antonio MAGINI, *Tabulae primi mobilis, quas directionum vulgo dicunt, quibus non solum directiones, tam secundum viam rationalem, quam iuxta Ptolemaei formam; praecipue vero ope duarum generalium positionum tabularum, omnino absoluuntur: sed & vniuersa primi mobilis doctrina adiecto nouo fundamento radiationum planetarum in aequatore, plurimum illustratur. Subnectuntur praeterea compendium calculi triangulorum sphericorum, tum rectangulorum, tum obliquangulorum, per ingressus laterales in tabulas quatuor analogiarum, necnon Apologia ephemeridum eiusdem auctoris contra Dauidem Origanum*, Venetiis, 1604.

13 Magini levelezése, kéziratái megtalálhatók többek között a következő gyűjteményekben: Archivio Storico Gonzaga (Mantova), Archivio di Stato di Bologna, Archivio del Comune di Padova.

szóló lábjegyzetet követő lábjegyzetben is –, volt előzetes ismerete a székelyek írásáról. Magini, Szamosközy *Analectájá*t olvasva, felvette lábjegyzetbe a firenzei könyvről szóló tudósítást legalább érdekességként: a székely írásnak itáliai könyvtárban van emléke. Hogy a székelyek betűi fentről lefelé haladnának, Verancsics feljegyzései alapján kétségbe vonta, és javította azt saját leírásában. Amennyiben Magini mégsem ismerte Verancsics kéziratát, úgy feltételezhetünk egy közös forrást, amelyből mind Verancsics, mind Magini vehették a székelyek írásának jobbról balra való haladásának leírását. Úgy vélem, Magini csak közvetett módon tudhatott a firenzei székely írásos könyvről, ő maga sem állítja azt, hogy látta volna („*Extat talium characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini*”¹⁴), csupán azt, hogy van egy ilyen könyv a Laurenzianában.

Magini Ptolemaiosz *Geographiájához* fűzött kommentárjai hat kiadást értek meg, négy latin és két olasz nyelvűt 1596 és 1621 között. 1621-ig az idézett szövegrész mind latinul, mind olaszul változatlanul jelent meg. E népszerű kiadásnak fel kellett hívnia a figyelmet egyrészt arra, hogy a székelyeknek egy magyarokétól eltérő ábécéje van, másrészt arra, hogy egy ilyen karakterekkel írt könyv megtalálható Firenzében. Ennek ellenére a következő dokumentált kísérlet annak kézbe vételére Töppelt (Toppeltinus) Lőrinchez köthető. 1667-ben megjelent *Origines et occasus Transsylvanorum*ban arról tudósít, hogy ő már hiába kereste a firenzei könyvtárban a könyvet, nem találta.¹⁵ Sajnos a Laurenziana könyvtárnak arról nincs feljegyzése, hogy a 16–17. században kik vették kézbe a gyűjtemény tételeit.

Komáromi Csipkés György 1655-ben, Utrechtben kiadott *Hungaria illustrata* című nyelvtani munkájában elvetette annak a lehetőségét, hogy a székely írásnak lennének olyan emlékei, amelyek felülről lefelé való sorvezetéssel haladnának, tehát más betűkkel szerzett nyomtatványt kell keresnünk.¹⁶ Sebestyén arra a végkövetkeztetésre jut, hogy

14 *Geographiae Universae...*, i. m., 160v–162r, 17. lábjegyzet. (Kiemelés tőlem: B. D.)

15 „De Szek-heliis nihil addam, quam illud Magini, in Geogr. sub Trans. vbi assertit in Bibliotheca Florentina superesse librum Scythicis literis conscriptum. Ego vero Florentiis in conclavi Publicae Bibliothecae Magni Ducis Heturriae sollicite omnes libros versitau mei tamen desiderio frustratus discessi.” Laurentius TOPPELTINUS de Medgyes, *Origines et occasus Transsylvanorum, seu erutae nationes Transsylvaniae earumque ultimi temporis Revolutiones, Historica narratione breviter comprehensae*, Lugduni, 1667, 70–71.

16 „Dicit quidem Cl. D. Marcus Zuerius Boxhornius, celebris in Academia Leydensi Historicus, Historiae Universalis pag. 181. ad annum Christi 103. vetustam Ungarorum scripturam, deorsum tendere; (non secus ad Chinensium, quam et ego ipse olim Ultrajecti vidi) et librum quendam, typis istiusmodi exaratum, Florentiae, in Bibliotheca magni Ducis Heturriae, asservari; sed labitur. Extat etenim et apud nos liber, literis vetustis Ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus, quamvis scripturam istam vetustam, legere intelligere, praeterea etiamnum hodiè, scribere eadem possumus. Librum Florentiae asservatum, non literis Ungaricis, sed literis linguae alicujus alterius, scriptum eousque asseremus, donec quis Florentinâ ingressus Bibliothecam, vel partem quam exiguam, exinde verè descriptam, ad nos transmiserit, vel, si quis Hungarus istius scripturae gnarus, viderit, legerit, et nobis bonâ conscientia testatus de eâ fuerit. Sanè credibile est, scripturam aliquam literis linguae alicujus orientalis, conscriptam esse.” KOMÁROMI Csipkés György, *Hungaria illustrata (1655)*, ford., bev., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, szerk. ZSILINSZKY Éva, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 228), 64–67. [Az eredetiben: 20–21.]

ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy nem rongypapírra, hanem nilusi papyrusra nyomott könyvről van szó, akkor csakugyan számolnunk kell nekünk is azzal az eshetőséggel, hogy Szamosközy valamely régi keleti kéziratot vagy xylographot (nem betűvel, hanem kimetszett lapokkal készített nyomtatványt) nézhetett tévedésből magyar rovásírásos nyomtatványnak. E számvetésben először is a nilusi papyrusra vonatkozó megjegyzést kell tévedésnek minősítenünk. A mit Szamosközy nem rongypapírnak, hanem papyrusnak látott, csakugyan az a jól ismert fényes keleti papír volt, amelyet növényi rostok finom pépjéből gyártanak s színével, vékonyságával, erezésével a barnás régi papyrusokat utánozzák. A mi pedig a sorvezetést illeti, annyira relatív jelenséggel állunk szemben, hogy Szamosközy állítását akár a székely rovásírás jobbról balra irányuló sorvezetésére is vonatkoztathatjuk. Ha ugyanis a látott xylograph-lenyomat durva sorai egy defterformájú könyv hosszúka lapjain, nem keresztben, hanem hosszában helyezkedtek el, akkor e lapokat hosszában fordítva kellett volna szemlélni s az ímént még függőlegesen álló sorokat jobbról balra kellett volna elolvasni. Ezért tartom természetes jelenségnek, hogy Maginus ugyane könyv sorvezetését már nem felülről lefelé, hanem jobbról balra irányulónak látta.¹⁷

A firenzei könyvről Töppelt Lőrinc után Rettegi István tudósít. 1740-es *Historia Transylvaniae hungaricae per questiones descripta, accedit vetusto exemplari in Bibliotheca M. Ducis Hebruriae existente norma Litterarum Hunnicarum* című kéziratában Sebestyén Gyula megállapítása szerint „tulajdonképpen Huszti András Ó és Újj Dáciájának kivonata és Telegdi János *Rudimentájának* kivonata van egybemásolva. De a kettőn kívül okvetlenül ismerte Szamosközy *Analectáinak* főntebb idézett s valamely elveszett művében, vagy történeti följegyzésében már meg is toldott érdekes adalékát.”¹⁸ Rettegi kiegészíti Szamosközy megállapításait a nyomtatványról a könyv indexében található bejegyzéssel, mely szerint azt X. Leó pápának küldte a caurinoi szkíták fejedelme, Tanjo.¹⁹ Sebestyén Rettegi hozzátoldását hiteltelennek tartja mivel „X. Leó 1521-től 1528-ig ült a pápai trónon, a vele érintkező közép-ázsiai hun-szkitha *tanjók* pedig a III–IV. században uralkodtak: ezt a szövegpótlást komolyan venni nem szabad. Pray főntebb idézett műve nyomán valamely fogyatékos ítéletű rajongó eszelhette ki.”²⁰

Sebestyén Szamosközyt „gyakorlott szemű epigráfusnak” vélte,²¹ aki elődjeivel ellentétben tényleg láthatott székely írást, sőt azt tollal gyakorolta is, már itáliai útja előtt. Ellenkező álláspontot képvisel az *Analecta* 1992-es kiadásában Mihai Bărbulescu, aki Mommsent idézve megjegyzi, hogy az „*Analectában* közzétett hatvanegy dáciai feliratot két csoportra osztotta: harminckettőt eredetinek, huszonkilencet pedig hamisnak minősített. Az utóbbiak közül négyről később bebizonyosodott, hogy mégis eredeti.”²² Többször bebizonyosodott az is, hogy ugyan jóhiszeműen, de Szamosközy

17 SEBESTYÉN, *i. m.*, 86–87.

18 *Uo.*, 84–85.

19 *Uo.*, 85.

20 *Uo.*, 86.

21 *Uo.*, 87.

22 Mihai BĂRBULESCU, *Az „Inscriptiones Romanae” felirattani vonatkozásai*, ford. Kovács András = *Analecta...*, *i. m.*, 9–23, 10.

több feliratot is tévesen ítelt ókorinak. Bărbulescu Mommsennél mérsékeltbben az összesen nyolcvannégy dáciai feliratos emlék közül huszonötöt tekint hiteltelennek, részben vagy egészben hamisnak.²³

Szabó Károly első *Régi hún-székely írásról* szóló közleményében 1866-ban szintén kevésbé volt megengedő Szamosközyvel, mint Sebestyén. Szerinte Szamosközynek

bár volt is tudomása a székelyek sajátos rovási írásmódjáról, a székely betűket s azok használati módját, hogy tudniillik a székelyek a sorokat jobbról balra rótták, teljességgel nem ismerte; mert különben lehetetlen lett volna a fölülről lefelé terjedő sorokkal nyomtatott régi könyvet – melyet kétségtelenül régi kelet-ázsiai nyomtatványnak kell tartanunk – a székely írással ily kézzelfoghatólag összezavarnia.²⁴

Komlóssy Gyöngyi 2006-ban az ItK-ban publikált *Ósi betűk – mitikus történelem* című tanulmányában ismét Szamosközy hozzáértését bizonygatta: „Maga Szamosközy kiválóan ismerte a rovásírást, amire bizonyíték az a vers, amelyet Rudolf császár ellen ezekkel a karakterekkel írt, mintegy titkosírásként használva a rovást. Így tehát nehéz valószínűsíteni, hogy más karaktereket, mondjuk a kínaiak jeleit keverte volna össze a magyar rovásírással.”²⁵ Komlóssy szerint a könyvet utoljára Töppelt Lőrinc kísérelte meg keresni, de eredménytelenül, s „azóta se látta senki”²⁶.

Noha, ahogy arról Tubay Tiziano *A székely írás kutatásának története* című hiánypótló, összefoglaló monográfiáját²⁷ fellapozva megbizonyosodhatunk, a székely írás szakirodalma, illetve kutatóinak száma bőséges, ennek ellenére utoljára Töppelt Lőrinc, közel négyszáz évvel ezelőtt tett kísérletet arra, hogy a firenzei könyv nyomába eredjen. A mű keresése jelenleg egyszerű, hiszen a Laurenziana katalógusának nagy része online is hozzáférhető, sőt a könyvek egy része digitalizálva elérhető.

Az idősebb Cosimo Medici alapította családi könyvtárat 1571-ben nyitották meg a nyilvánosság számára a Michelangelo tervezte olvasóteremmel. Szamosközy 1591–1593 között járt Itáliában, így az általa láthatott műnek az első gyűjteményekben kellett lennie, tehát az úgynevezett *Plutei* katalógusában kell keresni. Ennek fő korpuszát azok a művek képezik, melyek az 1571-es átadáskor a könyvtárban voltak.

Mik a fizikai és tartalmi jellemzői a Szamosközy által leírt könyvnek? Biztos, hogy a székely írás jegyeit kell keresnünk? Szamosközy leírása csupán nagy vonalakban ismerteti a firenzei könyvet, a jelzetét sem adja meg, arról sem szerzünk tudomást, hogy mi lehetett a tárgya. A könyvnek jóformán kizárólag a fizikai kvalitásai alapján tájékozódhatunk: a lapoknak csak az egyik oldalán található írás, mert a vékony lapon átütnek a betűk; nem az európai mozgóbetűs nyomtatásra emlékeztet, hanem egy teljesen más technikával készült nyomtatvány, noha leírásában „codex”-ként is hivatkozik rá. A betűk formáiról semmit nem tudunk meg, csupán annyit, hogy a lejegyzett ázsiai,

23 Uo., 11.

24 SZABÓ Károly, *A régi hún-székely írásról 1*, Budapesti Szemle, 5(1866), 114–143, itt: 122.

25 KOMLÓSSY, *Ósi betűk...*, i. m., 531.

26 Uo., 533.

27 Lásd a 3. lábjegyzetet.

szkíta karakterek botokra történő rovásra is alkalmasak. Szamosközy követhetetlen gondolatmenetét indokolhatja, hogy emlékezetéből igyekezett visszanyerni a keresett könyv jellemzőit, jegyzeteket sem készített róla, így bizonytalan, hogy helyesen idézte-e fel a korábban látottakat.

A *Plutei* gyűjteményben egy olyan kötetet találunk, amelynek jellemzői nagyrészt egyeznek a Szamosközy által leírtakkal, ez a Plut. 44. 24. jelzetű kézirat.²⁸ A kódex címe *Alphabeta diversarum linguarum*, 1545-re keltezhető. A szerző a következőket árulja el magáról: „Ez a mű Frater Dominico de’ Fossi, firenzei festő munkája, készült életének hatvanhatodik évében, immár negyvennyolc esztendeje tartva be Szent Ferenc előírását. Urunk 1545-ik esztendejében.”²⁹ A szerző személyének nehéz utána eredni, mert éppen abban az időszakban élt, amikor a ferences rendnek még nem volt stabil, dokumentált struktúrája, sőt mi több, egyáltalán nincsenek az 1400-as évek végéről és az 1500-as évek első feléből olyan fennmaradt feljegyzések, amelyek érdemi információval szolgálnának.³⁰ A firenzei ferences minorita fráter, Domenico de’ Fossi munkáiról Anna Pontani, Laura Galoppini és Gigetta Dalli Regoli tanulmányaiból tudhatunk meg többet.³¹

A 16. század első felében élt toszkán Domenico nemcsak kalligráfiai könyvek elkészítésében jeleskedett, hanem mozaikpadlók tervezéséről is értekezett.³² Két, tervezéssel kapcsolatos munkája a *Mirabilia Centum* és a *Libro de’ Pavimenti*. A *Mirabilia* – amely geometriai rajzok gyűjteménye – dedikációjából megtudjuk, hogy azt Domenico 1547-ben, I. Cosimo de’ Medicinek mutatta be.³³ A könyvet jelenleg az Uffizi Gabinetto Disegni e Stampe gyűjteményében találjuk. A La Guardaroba Mediceaban 1553. november 20-án készült feljegyzés a könyvről.³⁴ Mivel az előszóban Domenico azt írja 1547. május 1-jén, hogy hatvannyolcadik életévében jár, minden bizonnyal 1479-ben született, illetve – mivel állítása szerint ötven éve a rend tagja – tizennyolc évesen léphetett be a ferencesek közé. A *Mirabiliát* Cosimo gyűjteményéből Giorgio Vasari vette kölcsön, ahogy arra egy 1556-os bejegyzésből következtethetünk.³⁵ Utána a könyv sorsáról 1777-ig nincs tudomásunk, amikor is végre az Uffizibe került Vasari unokafivéré-

28 Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 44. 24., *Alphabeta diversarum linguarum*, hálózati elérés: <http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AVSVHZmkkUprGCn5XWHK&c=Alphabeta%20diversarum%20linguarum#/book> [2017. 05. 28.]

29 „Questa Opera é di Fratre Dominico de’ Fossi Fiorentino Depinthore negli anni della sua ethá sessantesi, havendo perseverato nella osservanza di Sancto Franchesco anni quarantoocto, & negli anni del Signore MDXLV.” Plut. 44. 24, 1v.

30 Laura GALOPPINI, *Fra’ Domenico: from Design to Calligraphy*, Accademia Leonardi Vinci: Journal of Leonardo Studies and Bibliography of Vinciana, 1(1988), 16–20, itt: 19.

31 Anna PONTANI, *Le maiuscole greche antiquarie di Giano Lascaris: Per la storia dell’alfabeto greco in Italia nel’400 = Scrittura e civiltá*, XVI, 1992, 77–227; GALOPPINI, *i. m.*; Gigetta Dalli REGOLI, *Order and Fantasy: Fra’ Domenico de’ Fossi and Leonardo*, Accademia Leonardi Vinci: Journal of Leonardo Studies and Bibliography of Vinciana, 1(1988), 11–16.

32 *Uo.*, 11.

33 *Uo.*

34 GALOPPINI, *i. m.*, 16.

35 *Uo.*, 17.

től.³⁶ Az 1553. november 20-ai leltár nemcsak a *Mirabiliát*, de a mi kéziratunkat is jelöli, majd ismételtelen 1554-ben.³⁷ Laura Galoppini Domenicóról *Regestum antiquum...* című kéziratban talált említést. Az 1533. május 9-ei feljegyzés szerint Fra' Domenicus pictor de Florentia a felügyelője Empoli kolostorának.

1546-ban Domenico egy újabb kalligráfiai művet készített, *Alfabeti di varie lingue* címmel³⁸. Az egy évvel korábbi műnél ez jóval rövidebb, elején egy epigrammát olvashatunk. A vers felidézi a Sevillai Szent Izidor *Etimológiáiban* is olvasható elméletet, mely szerint a „héberek betűit Mózes közvetítette a törvények könyvével, a szíriai és kaldeus betűket pedig Ábrahám”.³⁹ Az 1545-ös és 1546-os művek rendszerezési elve nagyon hasonló, Galoppini szerint lehetséges, hogy a három, (1545 és 1547 közötti) egymást követő, kalligráfia és formatervezés témájú művek Cosimo Medici kérésére készültek, az ő érdeklődésének tetsző témákat választva.⁴⁰

Az *Alphabeta diversarum linguarum* kézirat, 98 lap terjedelmű, papírra készült. Az eredeti vörös bőrkötésen még mindig díszlik a Medici-címer. A tartalmát tekintve különböző nyelvek ábécéjét veszi sorba, mégpedig a címzések szerint a következőket: héber, kaldeus, görög, babilóniai, szamaritánus, egyiptomi, perzsa, török, afrikai, tatár, asszír, indiai, szaracén, örmény, grúz, gót, vandál, longobárd, etruszk, római, germán, gall, arab, szerb, szláv, amerikai stb. A mű valószínűleg kalligráfiai célt szolgált, a korszakban nagy népszerűségnek örvendtek az ilyen jellegű összeállítások.⁴¹ Az összes betű nagyon szépen kivitelezett, nincs benne rontás. Az összeállítás naprakész, még az új világ nyelvének betűire is reflektál. Az ábécék megnevezésében továbbra sem következetes, a névadás sok esetben téves, például a szaracénként bemutatott jelsor valójában rúnairás. Domenico fráter az etruszk, a héber, a görög és a latin ábécét illusztrálja a legbővebben. Minden bizonnyal nagy műveltséggel rendelkezett a szerző, alapos kutatás előzte meg a könyv írását. A mű egyaránt készülhetett kalligráfiai érdeklődésből, más munka illusztrációjaként vagy akár oktatási célokra. A didaktikai lehetőséget Laura Galoppini is felveti.⁴² Pontani – legalábbis a görög ábécék esetében – nem ért egyet az elképzeléssel.⁴³

Az ábécék válogatása igencsak esetlegesnek tűnik, nem lehet leszűkíteni azokat a kizárólag európaiakra, így a szerző vagy a megrendelő érdeklődése lehetett az irányadó. Az ábécéknél vannak olyanok, amelyek fentről lefelé, vannak, amelyek jobbról balra és balról jobbra haladnak, nem mindegyik ábécé neve van rögzítve. A könyv a Szamosközy leírásában olvasható művel egyezik abban, hogy a lapokon átlátszanak a

36 *Uo.*

37 *Uo.*, 18.

38 Új jelzete: Nazionale II.I.1, korábbi: II, I, 1. (Magl. Cl. I, num. 1); Giuseppe MAZZATINTI, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, VII, Forlì, 1897, 14.

39 „Hebraeorum litteras a Lege coepisse per Moysen: Syrorum autem et Chaldaeorum per Abraham.” (Ford. tőlem: B. D.) ISIDORUS HISPALENSIS, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, <http://thelatinlibrary.com/isidore/1.shtml>.

40 GALOPPINI, *i. m.*, 20.

41 A. Michele PIEMONTESE, *Leggere e scrivere "orientalia" in Italia*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, Vol. 23, No. 2 (1993), 427–453, 430–431.

42 GALOPPINI, *i. m.*, 20.

43 PONTANI, *i. m.*, 194.

betűk, mindig csak az egyik oldalon található írás. Hangsúlyozandó, hogy Szamosközy nem említi, hogy összefüggő szöveget kellene keresnünk, lehetett ábécés mutató is. Lehetséges, hogy valamely más nemzet írását vélte a székelyekének.

Szamosközy az *Analectában* Bonfini és Oláh Miklós leírásaira hivatkozik a székely írásról szóló tudósításában, de az ő műveikben nem találjuk meg az ábécé lejegyzését. Szamosközy tájékozottsága a székely írásról pontosan megegyezik azzal, amit Oláh *Hungariájában* olvashatunk: „Gondolataik és közlendő akaratuk kifejezésére a papíron, tintán és a más nyelveken használatos betűkön kívül fapálcikákra vésnek bizonyos, számukra érthető jeleket, és ezeket a rovátkolt pálcikákat a barátok és szomszédok üzenet vagy levél gyanánt használják.”⁴⁴ Korábban Bonfininél a következőképp találjuk meg a jellemzést: „Ezek idegenekkel ma sem kötnek házasságot, hogy vérüket ne korcsosítsák el. Kemény szokásaikat máig megtartották, és erősen különböznek a többi magyaroktól. Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcákba rónak, és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki.”⁴⁵ Ha csupán annyi tudomása volt Szamosközynek a székely írásról, hogy fába vésték, tehát egyes vonalából álló betűket kell keresnie, a kódexben található etruszk ábécék megfelelői kívánalmainak.

Szamosközy titkosírásos lejegyzései 1587 és 1612, illetve 1604 és 1612 között keletkeztek.⁴⁶ Sebestyén számára egyértelmű, hogy mivel az első székely írásos feljegyzés az 1587-es évre vonatkozik, ezért szükségszerűen valóban abban az évben kellett keletkeznie.⁴⁷ Szamosközy székely írást titkosírásként használó jegyzetei a firenzei könyvvel kapcsolatban inkább a kérdések, semmint a válaszok számát gyarapítják. A kutatók egyetértenek abban, hogy Szamosközy alapos ismerője volt a székely írásnak, hiszen azt használta titkosírásos kulcsként. Az 1587-es Gálfi Jánosra vonatkozó feljegyzés jobbról balra, míg a Rudolf császárt gúnyoló vers balról jobbra olvasandó. Véleményem szerint nem állítható teljes biztonsággal, hogy Szamosközy valaha látott összefüggő székely írásos feljegyzést, magát az ábécét egy titkosírástáblázatban vagy ábécégyűjteményben is találhatta. Sőt lehetségesnek tartom azt is, hogy a ma ismert székely írást

44 „Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam praeter usum papyri et atramenti aut characteris aliarum linguarum notas quasdam bacillis ligneis incidunt aliquid inter se significantes, quibus ita incisus apud amicos ac vicinos vice nuncii epistolaeve utuntur.” Nicolaus OLÁHUS, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Bp., K. M. Egyetemi Nyomda, 1938 (Bibliotheca Scriptorum Recentisque Aevorum: Saeculum XVI, 4), 71.; fordítás: OLÁH Miklós, *Hungária. Athila*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Osiris, 2000 (Milleniumi Magyar Történelem: Források), 98.

45 „Hi adhuc sua matrimonia externis non communicant, ne proprium sanguinem inficiant. Severiores adhuc mores retinent multumque a ceteris Ungaris differunt. Litteras Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt.” Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I, ed. Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia, B. G. Teubner, 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 146; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 154.

46 HORVÁTH Iván, HARANGOZÓ Ádám, NÉMETH Nikolett, TUBAY Tiziano, *A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: Előzetes közlemény = Szöveg – Emlék – Kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK-Gondolat, 2011 (Bibliotheca Scientiae et Artis), 76–90, 78.

47 SEBESTYÉN, i. m., 89.

a 15–16. században egy titkosírástáblán találták a használók, erre bizonyíték, hogy a korszakra agályok nélkül datálható, rendelkezésünkre álló, ismert emlékek mind titkosított üzenetek vagy csak maga az ábécé.⁴⁸ Annál is biztosabb, hogy Szamosközynek is csak általános, Bonfinitől és Oláh Miklós leírásaiból származó információi voltak a székely írásról, hogy bizonytalan volt az írás irányában, a három általa ismert(etett) emléken háromféleképpen halad az írás. Fontos azt is kiemelni, hogy a leírásban nem kizárólag a székelyekéről, hanem a szkíták írásáról is értekezik Szamosközy. Nemcsak a magyarok történetében merült fel a szkíta eredet, hanem más népekében is; az *Alphabeta diversarum linguarum*ban pedig több olyan ábécét találunk (például tatár, szaracén, örmény, gót, germán), amelyeknek a története kapcsolódik a szkítákéhoz. Ez utóbbi alátámasztja azt, hogy Szamosközy könyvében nem feltétlenül kell a székely írást keresnünk, sokkal inkább csak egyet a több szkíta írás közül.

Végezetül az *Alphabeta diversarum linguarum*nak meg kell említeni még egy, eddig a szakirodalomban azonosítatlan említését. Olaus Wormius (1588–1654), széles érdeklődésű dán fizikus és antikvárius 1636-os [RUNK,] *seu, Danica literatura antiqvissima* című művében tárgyal egy firenzei, Laurenzianában található ábécéskönyvet, amely megegyezik az általam vizsgált könyvvel. Wormius a gót ábécével kapcsolatban tárgyalja a kéziratot. „E codice M. S. Bibliotheca Florentinae D. Laurentium, qui Alphabeta diversarum linguarum sexaginta sex continet, sub titulo Alphabeti Gothici, quodam ex Italia transmisit vir eruditissimus Johannes Rhodius Hafniensis, quod capite praecedenti sub titulo Ulphilae delineavimus.”⁴⁹

Összegzés

A primer és szekunder szövegek ismeretében a következő összegző megállapításokat tehetjük a firenzei Medici-könyvtárban őrzött könyvről. A székely írásos kötetről elsőként 1593-ban Szamosközy István, majd 1596-ban Antonio Magini tudósított. Az eddigi szakirodalom egyértelműnek vette, hogy a két szerző egymástól függetlenül ismerhette a kéziratot, de ezt a jelen tanulmány cáfolja. Feltételezésem szerint Magini ismerte Szamosközy *Analectáját*, további, az írás irányára vonatkozó megfigyeléseit Verancsics Antal kéziratából vette, Verancsics Faustus közreműködésével. Amennyiben Faustus és Magini között nem tárható fel kapcsolat, úgy feltételezhető egy közös forrás, amely megemlíti a székely írás jobbról balra való haladását.

A firenzei könyv utolsó, dokumentált kereséséről való tudósítás 1667-es, Töppelt Lőrinchez köthető. Azóta nem kísérelte meg senki felkutatni az opust. Szamosközy leírása egy olyan könyvre illik, amely már a 16. század végén is a gyűjtemény ré-

48 A legutóbb Förrköli Gábor és Tubay Tiziano publikálta székely írásos emlék, Ágost braunschweig-wolfenbütteli herceg feljegyzései ugyanebbe a tendenciába illenek be. Lásd FÖRRKÖLI GÁBOR, TUBAY TIZIANO, *Székely írásos verskompiláció magyar nyelven Ágost wolfenbütteli herceg florilegiumából*, MKSz, 131(2015), 443–459.

49 OLAUS WORMIUS, [RUNK] *Seu Danica Literatura Antiqvissima: Vulgò Gothica dicta luci reddita*, Editio secunda, Kopenhagen, Hafniae Holst, 1651, 51–52.

szé volt. A kötet a könyvtár Plut. 44. 24. jelzetű kéziratával azonosítható, melynek digitalizált változata online is hozzáférhető. Ebben a kódexben nem található székely írásmutatvány, de Szamosközy jóhiszeműen az etruszk vagy más karaktereket a székelyek rótt betűinek vélhette, vagy esetleg nem is székely, hanem szkíta betűket keresett. Szamosközy személyének, illetve a székely írásról való ismeretének bemutatása a szakirodalomban változatos; nem állíthatjuk biztonsággal, hogy megbízható tudással rendelkezett az ábécéről. Hogyan is rendelkezhetett volna, hiszen a korszakban sehol sem találunk szilárd ismertetést arról. Akárhogy is, a kutatóknak sürgős feladata⁵⁰ a székely írás korai szakirodalmának revideálása és tévedéseinek korrigálása, a megoldatlannak tűnő kérdések újbóli felvetése.

50 Tubay Tiziano is szorgalmazta, hogy a Vásáry István, Benkő Elek és Sándor Klára szerkesztette székely írás korpuszának új kiadása előtt érdemes lenne a megválaszolatlan kérdéseket újból feltenni, a bizonytalan eredményekhez új módszerekkel közelíteni. Vö. TUBAY Tiziano, *Titokzatos örökség: A székely írás kutatásának nehézségei = Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., Reciti, 2015. 183–197; itt: 195.

KOVÁCS ESZTER

Madame de Sévigné, Bussy-Rabutin és Mikes Kelemen

Hatástörténeti adalékok¹

A Mikes-kutatásban sem Mme de Sévigné, sem Roger de Bussy-Rabutin neve nem ismeretlen. A *Leveleskönyv* műfaji mintáit keresve az irodalomtörténészek már a 20. század elején felvetették annak lehetőségét, hogy a leveleiről híres francia unokatestvérpár hatást gyakorolhatott Mikesre. Bár erre egyértelmű és támadhatatlan bizonyítékot még senki nem talált, és talán nem is fog, a hipotézist a Mikes-kutatás elfogadta; a kérdést azonban nem árt időről időre újra megvizsgálni. Erre remek alkalmat adott egy olyan rendezvény, melyen a *Törökországi leveleket* francia kutatók számára mutattuk be.

Érdeemes röviden kitérnünk a francia szerzők életének néhány érdekes elemére, a hosszas és szükségtelen életrajzi részleteket természetesen kerülve. Marie de Rabutin-Chantal (1626–1696) és Roger de Rabutin, Bussy grófja (1618–1693) a Rabutin-ágon másodunokatestvérek voltak.² Marie korán árvaságra jutott, ám nagybátyjától, Philippe de Coulanges-tól kitűnő neveltetést kapott. Udvarlói közé tartozott nyolc évvel idősebb rokona is, ám a család választotta Henri de Sévigné márkii lett. Marie azonban, egy lány- és egy fiúgyermek születése után már huszonöt évesen megözvegyült, miután férje meghalt egy párbajban. Lánya Françoise de Sévigné, a későbbi Mme de Grignan, hozzá írott levelei külön korpuszt alkotnak fennmaradt levelezésében. Bár életútjuk már fiatalon elvált egymástól, Mme de Sévigné és Bussy gróf levelezése évtizedekig tart, hol félbeszakad, hol újrakezdődik, soha nem csupán rokoni, hanem érzelmi kötelékről tanúskodik.

Életrajzi szempontból megmosolyogtató lenne, ha párhuzamot keresnénk Mikes és Bussy között. Szintén szükségtelen részletesen kitérnünk a történet ezen oldalára: Bussy vérbeli botrányhős volt, s ezt a hírért talán saját maga is kultiválta, több ízben töltötte büntetését a Bastille-ban katonatiszti kihágásai és magánéleti botrányai miatt, felvállaltan libertinus viselkedése még az udvarban is meghökkenést váltott ki. Emlékiratain és levelein kívül az *Histoire amoureuse des Gaules* című, a királyi udvart kipellengérező szatirikus mű szerzője (1665), amely miatt, s talán sok más okból is, élete végéig burgundiai birtokára száműzték.

- 1 A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar–francia Felvilágosodás Kutatócsoportjának munkatársa. A tanulmány a *Bussy-Rabutin : « Horizons littéraires »* c. szimpozionon (Château de Bussy-Rabutin, 2016. szept. 24.) elhangzott *Mme de Sévigné et Bussy-Rabutin. L'invention de la correspondante dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes* c. előadás alapján készült.
- 2 A *cousins germains* és *cousins issus de germains* francia kifejezések könnyen összetéveszthetők, valószínűleg ezért szerepel a két francia szerző a magyar nyelvű szakirodalomban unokatestvérként.

A hipotézist, mely szerint Mikesre ösztönzően hathattak M^m de Sévigné és Bussy-Rabutin levelei, akkor tarthatjuk meg, ha abból indulunk ki, hogy Mikes valamilyen előzetes elképzelés, koncepció, terv alapján kezdett a *Leveleskönyv* megírásába. Ha ugyanis ezt nem fogadjuk el, aligha lenne értelme párhuzamokat keresnünk a két francia szerző levélváltásából fennmaradt 310 levél és a *Törökországi levelek* 207 darabja között, nem lenne miért bizonygatnunk, hogy M^m de Sévigné és Bussy valós levélváltása ötletet adhatott, modellként szolgálhatott egy elképzelt levélírói helyzethez, egy női levelezőtárs kitalálásához, megalkotásához. Természetesen továbbra sem zárható ki, hogy P. E. grófné (esetleg álnéven) valós személy volt: diplomáciai levelezések feldolgozása nemrég újabb részleteket fedett fel a Rákóczi-emigráció életéről, így a további kutatás elvezethet egy olyan Perában élő, magyar anyanyelvű, emigráns vagy diplomáciai körökhöz tartozó hölgy azonosításához, akiben Mikes levelezőtársát találjuk meg.³ Ám egy ilyen eredmény alapján sem kellene (és nem is szabadna) elvetnünk az irodalmi minta alapján megalkotott, tudatos szépirodalmi tevékenységre épülő *Leveleskönyv* alaptézisét.

Az említett feltételhez egy másik is társul. M^m de Sévigné fennmaradt levelein belül határozottan el kell különítenünk két korpuszt, mivel ez az egyszerű s szinte magától értetődő különbségtétel eddig a Mikes-kutatáson belül nem mindig valósult meg. Az egyik csoportot a Bussyvel váltott levelek alkotják, a másikba a leányához, M^m de Grignanhoz írott levelei tartoznak 1671-től. A különbségtétel oka nemcsak a levelek tartalmi és stiliztikai eltéréseiben keresendő, hanem a kiadások történetében is. Az utókor M^m de Sévigné levélírói eredetiségét, klasszikussá váló írónői szerepét, lélektani elemzéseinek kifinomultságát, stílusformáló erejét az utóbbi csoportban, vagyis lányához írott leveleiben fedezte fel. Ám – talán éppen ezért sajnálatos módon – ez az a korpusz, melyet a Mikes-kutatásból részben ki kell vennünk. E leveleket a közönség ugyanis egy kisebb válogatás formájában csak 1725-ben ismerhette meg, újabb leveleket az 1726-os második kiadás tartalmazott.⁴ Természetesen rengeteg érv szól amellett, hogy Mikes az 1720-as években sem volt teljesen elszigetelve a francia irodalmi újdonságoktól, ezeket az érveket nem is szükséges megismételnünk. Ám ha abból indulunk ki, hogy *Leveleskönyv*éről már 1717-ben valamiféle elképzelése, terve volt, az 1720-as évek második felében Konstantinápolyba jutó irodalmi újdonságok ezen már alapjában nem változtathattak. A bennünket érdeklő korpusz tehát Bussy leveleinek 1697-es, Bouhours atya által készített kiadása vagy ennek valamelyik újrakiadása a 17. század elején. Azt kell megvizsgálnunk, hogy ebben a változatban hogyan láthatta és olvashatta Mikes a leveleket.

A franciás műveltségű Mikes-kutatók számára nem véletlenül tűnt valószínűnek M^m de Sévigné és Bussy hatása. Hiszen éppen az alapséma válik érdekessé: egy férfi szeretett nőrokonának ír, csodálja annak tudását, szellemét, érzékenységét, stílusát.

3 A Mikes-kézirat hazakerüléséről újabb eredményeket TÓTH Ferenc közöl: *Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirat-történetéhez*, ItK, 120(2016), 631–641. A szerző véleménye szerint a diplomáciai levelezések további feldolgozása Mikes személyes kapcsolatairól, ismeretségeiről is újabb adalékokkal szolgálhat.

4 *Lettres de Marie Rabutin-Chantal, Marquise de S., à Madame la Comtesse de Gri, sa fille*, Rouen, 1726.

Csalódott, ha nem kap tőle levelet, vagy ha csak röviden válaszolt neki. A rokoni-baráti hang ugyanakkor szinte szerelmes vagy nyíltan szerelmes hangvétellel keveredik, évődéssel, udvarlással, sőt csipkelődéssel, civakodással. Nem hiányoznak a diszkrét erotikus utalások sem, bár az úgynevezett *gáláns levél* műfaji követelményeinek megfelelően mindig burkolt vagy metaforikus formában jelennek meg.

Az első ezzel kapcsolatos kutatások során még nem tudták, hogy M^m de Sévigné levelei 1725–1726 előtt is ismertek voltak. Király György ugyan felveti annak lehetőségét, hogy szalonokban, irodalmi körökben már olvastak egyes M^m de Sévigné-leveleket korábban is, ám szinte kizártnak tartja, hogy Mikes ilyen körökben megfordulhatott volna franciaországi tartózkodása alatt.⁵ Nem sokkal később Zolnai Béla mutatott rá arra, hogy lehetséges forrás volt Bussy leveleinek Bouhours-ata fele kiadása (1697), amely az általa kapott levelek egy részét is tartalmazta, vagy annak egy korai újrakiadása.⁶ Zolnai Béla tanulmánya révén a M^m de Sévigné-Bussy páros bekerült Mikes lehetséges és feltételezhető forrásai közé, és ezt a helyét mindmáig megőrizte. Hopp Lajos a kritikai kiadás munkálatai során, a jegyzetanyag összeállításakor már több konkrét adattal szolgál. Az általános összevetésen kívül (a levelek hangneme, tónusa, a nőrokonhoz írt levél párhuzama, a megszokottnál gyengédebb hangnem, egymás leveleinek dicsérése, évődés) Hopp Lajos szövegpárhuzamokat is keres, és megvizsgálja, hogy a betéttörténetek közül valamelyik forrása lehetett-e Bussy vagy M^m de Sévigné. Érdekes felvetése, hogy Mikes talán túlzónak találja Bussy ostromló udvarlását, és a kevésbé szenvedélyes érzésekről tett megjegyzése burkolt Bussy-kritika.⁷ Szintén az ő érdeme, hogy – Zolnai Béla felvetését követve – az 58. levél követnéről szóló anekdotájának forrását is vizsgálja, bár Bussynek az a levele, melyben szerepel ez a történet, nem M^m de Sévigné-hez íródott.⁸ A két francia szerzővel kapcsolatban ezeket az eredményeket találjuk meg Hopp Lajos francia nyelven írt publikációiban is.⁹ Figyelmet érdemel, hogy felvetéseit mindig megfontoltan fogalmazza meg, hangsúlyozza, hogy a francia szerzőpáros hatása inkább csak feltételezhető, mintsem konkrétumokkal bizonyítható. Nem esik túlzásokba a kérdés vizsgálatakor, és nem kíván túllépni az olyan hatások elemzésén, melyek mellett még érvelni lehet.

Újabb adatokról csak részben beszélhetünk. A teljes francia nyelvű fordítás elkészítése során felmerült érdekes adalék, hogy az 55. levélben szereplő „szerencsétlenül” járt mennyasszony François Mignot, akit M^m de Sévigné is említ *la maréchale de l’Hospital* néven.¹⁰ Mikes levele azonban 1724-es dátumú, M^m de Sévigné pedig lányának ír a

5 KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, It, 2(1913), 260–271.

6 ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, Egyetemes Filológiai Közlöny, 46(1922), 25–32.

7 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1; a továbbiakban: ÖM, I), 401–402, 494, 541.

8 *Uo.*, 97–98, 578–579.

9 Lajos HOPP, *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières : Kelemen Mikes*, sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, publié par Anna TÜSKÉS et Imre VÖRÖS, revu et préparé par Béatrice DUMICHE et Krisztina KALÓ, Szeged, JATEPress, 2014 (Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung, 3).

10 Kelemen MIKES, *Lettres de Turquie*, sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, trad. par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, Paris, Honoré Champion, 2011 (Bibliothèque d’Études d’Europe Centrale, 7), 122, a fordítók jegyzete.

francia nemesi körök e különös alakjáról, vagyis beszámolóját a közönség 1726 előtt nem ismerhette, s nem is írja le, hogy az alacsony sorból származó lány végül hogyan lett II. János Kázmér, egykori lengyel király felesége.¹¹ Sikertelen azonban rákaldnom a történet lehetséges forrására, melyet más betéttörténetek forrásainak kíséretében a későbbiekben ismertetek.

A továbbiakban két kérdésre irányítom a figyelmemet. Egyrészt Hopp Lajos szövegparhuzamait szeretném újabb példákkal kiegészíteni, másrészt Bussy és Mme de Sévigné leveleinek korai francia fogadtatásában keresek lehetséges válaszokat arra, hogy Mikes mikor és hogyan figyelgetett fel a szerzőpáros leveleire. Ismerhette-e még 1717 előtt azokat a vélekedéseket, melyek Mme de Sévigné kivételes levélírói tehetségét hangsúlyozták?

Bár egy mai kiadásban lehetséges lenne összegyűjteni és párba állítani a Mme de Sévigné–Bussy levelezés fennmaradt 310 darabját – tudtommal ilyen kiadás mindmáig nem készült –, ám Mikes, ha olvasta, nem így olvashatta e leveleket. A korabeli olvasó figyelmét szinte azonnal felkelthette, hogy Mme de Sévigné már az első kötet első levelei között feltűnik, kitüntetett figyelmet és érzelmeket kap. Ez a benyomás maradandó lehetett Bussy leveleinek első olvasóiban, mint ahogy az is, hogy a szellemességéről és jó tolláról híres gróf elismeri, hogy fiatalabb unokatestvére felülmúlja az írásban. A ma ismert levelek csupán egyharmada szerepel a korai kiadásokban (tehát mintegy száz levél), és a levelek még akkor is közel vannak egymáshoz, főképp az első kötetben, ha megírásukat több év választja el egymástól. Figyelmet érdemel az 1709-es újrakiadás, amely a korábbiakhoz képest újabb leveleket is közöl, ugyanis ez vagy 1716-os újrakiadása kerülhetett legkönnyebben Mikes kezébe.¹²

A *Leveleskönyv*ben Mikes gyakran panaszkodik, hogy hiába várja nénye válaszát. A késlekedésen kívül a rövid leveleket is látszólag csalódottan fogadja, többször megismétli, hogy – ha egészsége megengedi, – nénye írhatna neki hosszabban. Az efféle bevezetések gyakoriak a Mme de Sévigné–Bussy párosnál is. A fennmaradt első levél erre az egyik legjobb példa. Mme de Sévigné fia születését jelenti be unokatestvérenek, de csak miután alaposan megfedte, hogy hónapok óta nem hallott felőle, unokatestvérét *faiseur de filles*-nek, vagyis csak lányokat nemző férfinak minősítve. A csúfondáros hangnem némi sértettségéről tanúskodhat, ez pedig – engeszteléssel és békülékenységgel váltakozva – visszatérő elem lesz leveleikben. Bussy olykor visszavág, ha ilyen szemrehányást kap: leveleik igazán nem az ő hibájából ritkák – írja évekkal később: „Nem is tudom, szép kuzinom, miféle elképzelése lehet az én rendszerességemről, ám azok, akik nem vétettek ellenem e téren, mindig csak dicsérhették rendszerességemet.”¹³

Mme de Sévigné és Bussy valódi érzelmi párbajhoz hasonló levélváltását bizonyos esetekben túlzás lenne Mikes leveleihez hasonlítani. Nem szabad elfelejtenünk, hogy

11 1676. júl. 29. Madame DE SÉVIGNÉ, *Correspondance*, éd. par Roger DUCHÊNE, Paris, Gallimard, 1972 (La Pléiade; a továbbiakban *Correspondance*), II, 351.

12 *Nouvelles Lettres de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy... Avec les Réponses*, Paris, chez Florentin Delaulné, 1709 (3 kötet).

13 Bussy-Rabutin, Chaseu, 1670. jún. 25. = *Correspondance*, I, 124. Bussy leveleit is Mme de Sévigné levelezésének kritikai kiadása alapján idézem, a részleteket saját fordításomban közlöm.

Bussy unokatestvérét hol *petite brutale*-nak, vagyis 'kis fenevad'-nak nevezi, hol kegyelmet kér tőle. Egy másik levelében M^m de Sévigné bocsánatkérését fogadja azzal, hogy – ha ilyen őszinte engeszteléssel ismeri be tévedését – a győzelem öröméért máskor is szívesen elfogad tőle sértéseket.¹⁴ Ilyen érzelmi kilengéseket hiába keresnénk Mikesnél, bár a 41. levél felidézi a levelezőtársak összeveszésének és kibékülésének lehetőségét: „már egynehány levelemre nem vehetek választ, mégis kéd panaszolkodik, a' rendes dolog. Ennekem kellene kígyót, békát kiáltanom kédre, mégis kéd ír olyan haragos és tüzes levelet nekem, hogy ugyan szikrázott, amidőn olvastam.”¹⁵ M^m de Sévigné haragja – bár unokatestére őt sem kímélte *Histoire amoureuse des Gaules* című szatirikus írásában, és 1671-es összeveszésüknek konkrét pénzügyi oka is volt – éppígy hamar elpárolog. Kibékülése Bussyval a gáláns levél szófordulatainak ékes példája: „Álljon fel, gróf, nem kívánom életét venni, ha már a földre küldtem, vagy vegye kardját, és küzdjünk meg újra. De inkább visszaadnám életét, hogy békességben éljünk egymással.”¹⁶

A hatástörténeti elemzések során Hopp Lajos két legmeggyőzőbb példája a rokonok közötti szerelmes hangvétel és egymás leveleinek kölcsönös méltatása volt. A kritikai kiadás vonatkozó idézetei közé azonban nem került be egy szövegrészlet, amely a kettőt egyesíti: „Istenemre, hogy Önben mennyi szellem van, kuzinom! Milyen jól ír! S mily szerethető! Be kell vallanom, hogy igazán lekötelezek egy oly szemérmes hölgyet, mint Ön, ha nem szeretem ennél jobban. Hitemre mondom, nem kis szenvedés számomra, hogy meg kell tartoztatnom magamat.”¹⁷ Mikes vallomása, mint tudjuk, sokkal visszafogottabb. Bussy elismeri M^m de Sévigné kifinomult tehetségét, természetességét, találó megfogalmazásait.¹⁸ Mikes is ezt teszi 96. levelében, igen szerényen: „Édes nénékám, a kéd bölcs és okos levelire hogy lehetne megfelelnem? Nekem oly okos levelet nem kell írni, az én eszem nem hasogatja az áert, mint a kédé, hanem csak a földön jár.”¹⁹

Míg Mikes igen gyakran felteszi a kérdést, hogy édes néje szereti-e még, Bussy gróf levelei több önbizalomról tanúskodnak. A viszonzott szeretet-szerelem témája azonban nála is visszatér, sőt a szenvedélyek kölcsönös szeretetté szelídülését is felidézi mint az érzések megőrzésének lehetőségét.

Úgy vélem hát, szép kuzinom, hogy szeret engem, és biztosíthatom, hogy én sem érzek másként, vagyis a legteljesebb mértékben boldoggá tesz Ön s barátsága. [...]

Önön kívül aligha akad más e királyságban, aki szeretőit arra ítélheti, hogy barátságával érzék be; nem nagyon látunk példát arra, hogy a félrevezetett szerető ne váljon ellenséggé, s meggyőződésem, hogy rendkívüli érdemmel bíró hölgy érheti csak el, hogy megbántott szeretőjéből ne törjön ki hevesen csalódottsága.²⁰

14 Bussy-Rabutin, Chausey, 1670. júl. 10. = *uo.*, 128.

15 *ÖM*, I, 64. Az idézetek modernizálásához felhasználok a *Törökországi levelek* alábbi kiadását: MIKES Kelemen *művei*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók).

16 M^m de Sévigné, Paris, 1668. szept. 4. = *Correspondance*, I, 103.

17 Bussy-Rabutin, Figuières, 1654. júl. 30. = *uo.*, 25.

18 Bussy-Rabutin, Autun, 1678. márc. 22. = *uo.*, II, 604.

19 *ÖM*, I, 175.

20 Bussy-Rabutin, Au Camp de Vergès, 1654. aug. 16. = *Correspondance*, I, 26.

Mikes diszkrét „vallomása” a *Törökországi levelek* méltán ismert és gyakran idézett részlete:

A kéd méznél édesebb levelét igen kedvesen vettem. Édes néném, ha valamely idegen olvasná a kéd levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk, mert rendszerént az atyafiak levele hidegebb ténálval vagyon írva. Hogy pediglen mi egymást szeretjük, arra mind az atyafiság, mind a hajlandóság kötelez minket, de még többet mondok

mert kevésse kédet ha inkább szeretném,
nénémséget néha el is felejténém

De azt valljuk meg, édes néném, hogy mi jók vagyunk azért, hogy úgy szeretjük egymást. Annál is inkább, hogy a mi szeretetünk nekünk semmit nem alkalmatlankodik, mi azért jól alhatunk, jól ehetünk, és semmi nyughatatlanságot nem okoz a mi szívünk; mindenkor frissen és hívesen vagyon és nem peshed úgy, mint a füstölt hús a nyárson. És ne legyünk olyanok, mint akiknek a szíveket a lángon vagy a rostélyon égetik, amelynek is régen hamuvá kellett volna lenni, ha az igaz volna, amit mondanak.²¹

Bár Mikes sorsát aligha lehetne Bussyéhez hasonlítani, a gróf kegyvesztettségéhez és száműzetéséhez kapcsolódóan is fellelhetők a beletörődő, lemondó, a sorsszerűséget hangsúlyozó megjegyzések.

Mint ahogy a minap is mondtam Önnek, az ily csapások a tisztességtelen becsületére válnak, és elhitetik velük, hogy ugyanaz a szeszély, amely egyeseknek messés vagyont hoz, másokat ok nélkül súlyos kegyvesztettségre ítél. A szükségyszerűség nyomában járó ilyen és efféle gondolatok arra az elhatározásra vezettek, hogy többé nem bánkódom semmin. Azt javasolom, drága kuzinom, hogy Ön is tegyen így [...]. Igaz, kedves kuzinom, hogy eléggé egymásnak teremtett az Ég bennünket, ám még nem vesztettem el reményemet abban, hogy életünk jó részét együtt élhetjük le.²²

Tegyük fel újra a kérdést: Mikes, ha ismerte, hogyan ismerhette meg ezt a levelezést? Mme de Sévigné leveleinek egyik első csodálója maga Bussy volt,²³ e téren tett elismerései igencsak hevesek, olykor a hihetőség határát súrolóan: ha együtt élnének, időnként szívesen elhagyná drága kuzinját, csak hogy levelet kaphasson tőle, aranyban fizetné ki néhány elveszett levelének súlyát annak, aki visszahozná neki ezeket. A levélíró tehetőségét azonban már az 1697-es kiadás megjelenése után mások is elismerik, egyesek számára stílusa akár szebb, érdekesebb, mint Bussyé. Említést tehetünk két olyan, nem csekély érdemű kritikusról, mint Jean-Baptiste Dubos és Pierre Bayle. Elismerő

21 ÖM, I, 122.

22 Bussy-Rabutin, Chausey, 1670. dec. 23. = *Correspondance*, I, 143.

23 Bernard BRAY, *Premier lecteur, premier admirateur, le cousin Rabutin*, RHLF, 1996/3, 367–368.

megjegyzéseik azonban magánlevelezésükben maradtak fenn, így Mikes nem ismerhette véleményüket.²⁴

Érdekesebb lehet Claude-Hervé Montaigu jezsuita atya latin verse a levélírás művészetéről, amely *Ratio conscribendæ epistolæ* címen önálló kiadásban éppen 1713-ban, Mikes Párizsba érkezése idején jelent meg.²⁵ A vers Bussy-Rabutin és Mme de Sévigné is név szerinti említi, az írónőt külön részletben méltatja. Montaigu atya éppen arra hozza példaként Mme de Sévigné, hogy a levél műfajában a nők élen járhatnak könnyed és természetes írásmódjuk révén. Mme de Sévigné látszólag egyszerű és keresetlen stílusa tökéletes kellemről, kifinomultságról árulkodik, szellemének ékes bizonyítéka, leveleit mintha nem is komponálná, hanem tolla nyomán maguktól születnének.²⁶

Konklúzióként érdemes visszatérnünk ahhoz az érvhez, hogy Mikes 1717 után is hozzájuthatott francia nyelven megjelent könyvekhez, értesülhetett irodalmi újdonságokról a Rákóczi-emigráció diplomáciai kapcsolatai révén vagy a konstantinápolyi jezsuiták közvetítésével. Ha valóban eljutott hozzá az 1726-ban önálló kötetként megjelent Mme de Sévigné-levelek híre, kritikai fogadtatása – köztük a jezsuita *Mémoires de Trévoux* részletes értékelése²⁷ –, akkor örömmel láthatta, hogy a franciaországi tartózkodása alatt megismert levélíró híre csak tovább növekedett. De mindaddig, amíg erről nem kerülnek elő újabb dokumentumok, fogadjuk el, hogy mindez nem bizonyosság, csupán valószínűsíthető feltételezés.

24 Dubos abbé levele Bayle-nek, 1697. jún. 14. és Bayle levele Dubos abbénak, 1698. dec. 5. Lásd Catherine MONTFORT HOWARD, *Les Fortunes de Madame de Sévigné au XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris-Tübingen, Éditions Jean-Michel Place-Gunter Narr Verlag, 1982, 32–35.

25 Uo., 33. Lásd https://books.google.hu/books?id=6E53t8GZj4oC&dq=ratio+conscribendae+epistolae&hl=hu&source=gbs_navlinks_s.

26 Claudio Hervæo DE MONTAIGU, *Ratio conscribendæ epistolæ*, Paris, Joannes Barbou, 1713, 6–7. A költeményt Walckenaer báró fedezi fel újra, és életrajza biztosítja a filológiai adatok átvitelét a 20. századi recepciótörténeti kutatásokhoz. Lásd Athanase WALCKENAER, *Mémoires touchant la vie et les écrits de Mme de Sévigné*, III, Paris, Firmin Didot Frères, 1845, 107.

27 *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*, Septembre 1726, LXXXIII, 1680–1705.

SÁRKÖZI ÉVA

Ahogy azt a nagy Móricz – Hegedűs, Négyesy és József Attila – elképzeli

Egy 1931-es Móricz-vita háttere

Móricz Zsigmond vitathatatlanul egyike azoknak a magyar íróknak, akik szépirodalmi munkásságát szociálisan érzékenynek lehet tekinteni. Pályája kezdetétől jellemzi az is, hogy gyakran nyilvánul meg aktuális társadalmi kérdésekben közíróként, és aktívan részt vesz közéleti és sajtóvitákban is, jellemzően nagy figyelmet keltve. Azonban a problémák megjelenítésére reflektáló közvélemény ideológiai és politikai kategorizálási kísérleteinek mind maga Móricz, mind életműve ellenáll. (Különösen azokat a bírálóit hozza zavarba, akik feltétlenül egyetlen eszmei-politikai osztályba akarják beleeleltetni.) Az 1931-es vita tárgyalása előtt, úgy vélem, tanulsággal szolgálhat néhány korábbi helyzet felidézése, melyek bizonyos részleteikben analógiát mutatnak.

Szakács Andor 1911-ben – Ady Endre és Oláh Gábor mellett felsorolva – mint „fiatal irodalmi forradalmár”-t emlegeti Móriczot, aki „minden nyugatimádása” ellenére egyértelműen „keleti temperamentumú”.¹ Nem sokkal később kezdődik a Nyugat „irodalompolitika-vitája”, azaz Hatvany és Osvát Nyugat irányítása feletti háborúja, melyben Móricz Hatvanyt támogatja Osvát ellenében.² Ekkor Kemény Simon – valójában Hatvanyt támadva – így fogalmaz róla: „Móricz Zsigmond kiváló író, de tőle is távol áll minden forradalmi szándék és gondolat, mert az, hogy írásaiban szokatlan nagy szerepe van az erotikának, még nem revolúció”.³ Horváth János pedig azt állítja, hogy az író Móricz nem is sorolható a Nyugat alkotói közé, „csak a *politikus* – mert az – író Móricz egy elkésett naturalista, akit politikai vágyai közössége dekadens írókkal hajtott egy táborba; az író Móricz nyelve népies (olykor igen durván az), és tősgyökeres, jól ismert magyar: az övék ellenben ujmagyar. Közös csak a politika, az meg nem irodalom.”⁴ 1913-ban részt vesz a Szabó Dezső indukálta protestantizmus-vitában.⁵ A Nyugatban heteken át foglalkoznak

* A szerző az ELTE BTK Toldy Ferenc Könyvtárának munkatársa. A tanulmány a *Költők és korok* sorozatban a József Attila Társaság, a Móricz Zsigmond Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum szervezésében 2015. szept. 24–26. között megrendezett „Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli” című konferencián elhangzott előadás bővített változata.

1 SZAKÁCS Andor, *Magyar egység*, Budapesti Hirlap, 1911/90 (ápr. 16.), 34–36, itt: 35.

2 Lásd HATVANY Lajos vezércikkét: *Irodalompolitika*, Nyugat, 1911/15 (aug. 1.), 169–176. Móricz hozzászólása a Világ című folyóirat *Irodalompolitika* című anketjában jelent meg: 1911/309 (dec. 30.), 9–10. A Hatvany–Osvát konfliktus összefoglalását lásd pl. BUDA Attila, *Ki volt Magyar Mór?*, Iris, 1999/2, 155–164.

3 KEMÉNY Simon, *Irodalom-politika*, Magyar Figyelő, 1912/1 (jan.–márc.), 190–193, itt: 193.

4 HORVÁTH János, *Forradalom után: Vörösmarty és a mai stilromantikusok*, Magyar Figyelő, 1912/3 (júl.–szept.), 207–227, itt: 218.

5 SZABÓ Dezső, *A magyar protestantizmus problémája*, Nyugat, 1913/14 (júl. 16.), 118–121; MÓRICZ

a kérdéssel, ellenpontjuk pedig elsősorban a Protestáns Szemle. Ez utóbbi fórum cikkírói főképp Szabó Dezső álláspontját bírálják, de kap oldalgátást Móricz is, például így: „Azt meg már éppen nem értjük, miért kell Móricz Zsigmondnak minden társaságba beletaposni a sáros bocskorával!”⁶ 1918 végén néhány napig az alföldi falvakat járja és az ott tapasztalt hatására írja meg földreformot sürgető írását,⁷ melynek különnyomatát már februártól röpiratként is terjesztik, így hirdetve: „Megjelent az ország legégetőbb kérdéséről a leghozzáértőbb író tollából egy füzet”.⁸ (Minden bizonnyal e röpiratot is számba veszik a Tanácsköztársaság bukása után ellene hozott szankciók idején.)⁹ Nagyon hasonló az 1931-es bírálatokat kiváltó írásának előzménye is, annyi különbséggel, hogy nem néhány nap, hanem néhány év élményanyaga áll mögötte: szlovenszkói, kárpátaljai, partiumi, erdélyi és vajdasági látogatások sora 1926-tól 1931-ig.

Tanulmányom címében a Móriczcal vitázó József Attilát idézem. Az *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* 1931. március 31-én jelent meg A Tollban. A vita elsődleges indukálója – hasonlóképp, mint a bevezetőben felidézett polémiáknál – ez esetben sem Móricz Zsigmond. Hegedűs Lóránt, politikus és pénzügyes 1931. február 10-én, kedden este 7 órakor a Magyar Kereskedelmi Csarnok Szabadság tér 13. szám alatti előadótermében szabadelőadást tartott *A magyar irodalom igazi ábrázata* címmel a Magyar Cobden Szövetség szemináriumsorozatában. Az előadásról számos újságcikk jelenik meg, széles körű vitát generálva, eleinte még csak irodalmi berkekben. A vitához hozzászól Négyesy László, Móricz Zsigmond és később József Attila is. Elsősorban korabeli források és kortársak visszaemlékezései, hagyatéka alapján kísérlem meg bemutatni az eseményeket és jellemezni a szereplőket, a József Attila értekező prózájának új kritikai kiadásához kapcsolódó kutatás munkabeszámolójaként, az utókorai recepcióban eddig nem, vagy alig feltárt forrásokat ismertetve.

A forráskutatás kiindulópontja természetesen a József Attila- és Móricz-szakirodalom, mely számos megállapítását és következtetését kiegészíti, esetenként felülírja a korabeli források vizsgálata. Az 1958-as József Attila kritikai kiadás jegyzete¹⁰ a sajtópolémiának csak kis részére tér ki, meglehetősen hiányos adatokkal hivatkozva.¹¹

Zsigmond, *A magyar protestántizmus problémája*, Nyugat, 1913/16 (aug. 16.), 209–207 [vezércikk]. A vita összefoglalását lásd pl. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Protestantizmusértelmezések: Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései*, Protestáns Szemle, 1994/1, 33–41.

6 A. m., *Apró kritikák: Athenaeum Könyvtár*, Protestáns Szemle, 1914/4, 272–274, itt: 273.

7 MÓRICZ Zsigmond, *Népszavazás, Esztendő*, 1919/1 (jan.), 5–49.

8 MÓRICZ Zsigmond, *Népszavazás a földreformról*, Budapest, Pallas, 1919. A hirdetést lásd pl. Corvina, 1919/4 (febr. 10.), 22.

9 1919 novemberében letartóztatják, és napokig fogva tartják, decemberben pedig őt és Alexander Bernátot kizárja tagjai közül a Kisfaludy Társaság, ezzel az indoklással: „a kommunizmus alatt oly cikkeket irtak, amelyek nem egyeztethetők össze azzal a nemzeti iránnyal, amelyet a Kisfaludy-társaság tagjainak képviselniük kell.” – Lásd pl. [Szerző nélkül], *Internálják a kommunistákat*, Friss Ujság, 1911/158 (nov. 19.), 3; [Szerző nélkül], *Alexander Bernátot és Móricz Zsigmondot kizárták a Kisfaludy-társaságból*, Pesti Napló, 1919/177. sz. (dec. 11.), 3.

10 JÓZSEF Attila, *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, s. a. r. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958 (József Attila Összes Művei, 3), 328–344.

11 Legtöbbször csak a neveket sorolja fel, néhány esetben címmel vagy a publikáció helyével. Jegyzeteimben az adatokat kiegészítem.

Bár Szabolcsi Miklós kommentárja a Móricz-cikkek hatására bekövetkező jelentős sajtóvisszhangról és „a konzervatív jobboldal által szervezett társadalmi hajsza”-ról ír,¹² a korabeli vitacikkekről és társadalmi visszhangról csak kevés tájékoztatást nyújt, a vita kiindulópontjáról, azaz Hegedűs Lóránt előadásáról pedig szinte semmit. Teljes terjedelmében Móricz két¹³ és Négyesy egy¹⁴ cikkét közli, amelyekre József Attila a saját írásában hivatkozik. Hegedűs Lóránt előadásának megadja címét és helyszínét, és homályos utalást tesz egy későbbi megnyilatkozásra.¹⁵ Megemlíti Szász Károly,¹⁶ Négyesy László,¹⁷ Kozma Andor,¹⁸ Domanovszky Sándor,¹⁹ Pekár Gyula²⁰ és Milotay István²¹ egy-egy cikkét, egy további Móricz-írást és egy nyilatkozatot,²² majd a József Attila- és Móricz-szakirodalomhoz (Horváth Márton,²³ Nagy Péter,²⁴ Móricz Virág,²⁵ Gellért Oszkár²⁶ és Vargha Kálmán²⁷ műveihez) utalja az olvasót.

A vita későbbi recepciójában Kubinyi András 1957-es,²⁸ Tasi József 1998-as,²⁹ Valachi Anna 2003-as³⁰ írása és Szilágyi Zsófia Móricz-monográfiájának *Mint egy modern Julianus barát* című fejezete³¹ a legrészletesebb és a leginformatívabb. Pesti Ernő 1979-ben megjelent Móricz-bibliográfiája³² az író művei mellett a róla szóló irodalmat is számba veszi. Gyűjtése nem teljes körű ugyan, de 69, a vitához kapcsolódó cikk azonosítható be benne, s további 9-nek megadja a megjelenési helyét, ami tekintve azt, hogy az 1931-es

12 I. m., 343.

13 MÓRICZ Zsigmond, *Az irodalom és a „faji jelleg”*, Nyugat, 1931/5 (márc. 1.), 285–287; MÓRICZ Zsigmond, *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége*, Nyugat, 1931/6 (márc. 16.), 357–365.

14 NÉGYESY László, *Szellemi életünk torzképe: Válasz Móricz Zsigmondnak*, Budapesti Hirlap, 1931. 55. sz. (március 8.), 9–10.

15 A jegyzet szerint: „majd Hegedűs Lóránt bizonyos fokig visszavonja állításait”.

16 Szász Károly, „A magyar irodalom igazi ábrázata”: *Hegedűs Loránt előadásáról*, Budapesti Hirlap, 1931. 37. sz. (február 15.), 5–6.

17 NÉGYESY László, *Nemzeti jelleg és irodalom*, Budapesti Hirlap, 1931. 43. sz. (február 22.), 1–2.

18 KOZMA Andor, *Nemzeti irodalom*, Budapesti Hirlap, 1931. 45. sz. (február 25.), 1.

19 DOMANOVSKY Sándor, *A berlini Collegium Hungaricum*, Nyugat, 1931. 8. sz. (április 16.), 563–564.

20 Itt Szabolcsi Pekárnak a Petőfi Társaság 1931. március 15-ei nagygyűlésén elmondott és a Budapesti Hirlapban megjelent beszédére utal: PEKÁR Gyula, *Hazaifiság és nemzetköziség*, Budapesti Hirlap, 1931. 62. sz. (március 17.), 1–2. – Pekár egy nyílt levelet is közzétett: *Hogyan fogadta Pekár Gyula kultuszállamtitkár korában Móricz Zsigmondot: Levél a szerkesztőhöz*, 8 Órai Ujság, 1931. 63. sz. (március 18.), 5.

21 Szabolcsi csak a nevet adja meg. Milotay több cikket is írt: MILOTAY István, *Az emberség és az okosság: Levél Móricz Zsigmondhoz*, Magyarország, 1931. 61. sz. (március 15.), 1–2.; [MILOTAY István] (M. I.), *A Móricz-ügy*, Magyarország, 1931. 96. sz. (április 29.), 1.

22 [Szerző nélkül], *Önértetében és lojalitásában egyaránt nemes nyilatkozattal fordult a magyar nemzethez Móricz Zsigmond*, Magyarország, 1931. 95. sz. (április 28.), 5. (Szerkesztői bevezetővel.)

23 HORVÁTH Márton, *A munkásosztály költője*, Társadalmi Szemle, 1955. 4. sz. (április), 131–152.

24 NAGY Péter, *Móricz Zsigmond*, Bp., Művelt Nép, 1953 (Nagy Magyar Írók), 228–230.

25 MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1953, 369–374.

26 GELLÉRT Oszkár, *A reakció hajsza Móricz ellen 1931-ben*, Népszabadság, 1957/53 (márc. 3.), 13.

27 VARGHA Kálmán, *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz*, It, 1957/3, 313–330.

28 KUBINYI András, *A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben*, It, 1957/3, 337–342.

29 TASI József, *Az irodalom és a „faji jelleg”: Vita egy Nyugat-cikk körül*, Új Forrás, 1998/8 (aug.), 66–77.

30 VALACHI Anna, *„Elejtem képzelt fegyverem”: Móricz Zsigmond és József Attila*, Forrás, 2003/12 (dec.), 37–49.

31 SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 415–440.

32 PESTI Ernő, *Móricz Zsigmond bibliográfia*, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1979.

évre összesen 84 tételt vesz fel a Móricz-irodalomba, rámutat arra, hogy a vita milyen nagy jelentőségű volt Móricz életében.

A forráskutatás során felleltem az OSZK Kézirattárában egy lapkivágat-gyűjteményt (jelzete: Analekta 2092), mely a *Hegedűs Loránt vitája Négyesy Lászlóval 1931.* címet viseli. 12 kivágatot tartalmaz, melyek közül 7, piros és kék grafitceruza-írásos aláhúzásokkal, megjegyzésekkel, felkiáltójelekkel és kérdőjelekkel van ellátva. Nem derül ki sem a mappából, sem a kéziratkatalógusból, hogy ki gyűjtötte, és látta el autográfokkal a cikkeket. Valószínűleg Pekár Gyula, mert annyi tudható, hogy az anyag a Pekár-hagyaték részeként került be a gyűjteménybe, és raktárrendezés során dolgozták fel 1955-ben. A csak a Kézirattár olvasótermében hozzáférhető, írógéppel és kézírással vezetett fondkatalógus elárulja azt is, hogy a 139. Fond jelzetű *Pekár Gyula* című anyag öt doboza még feldolgozatlan, azaz csak külön engedéllyel és nagyon indokolt esetben kutatható. Érdekes lehet még a 136. Fond jelzetű, *A Petőfi-Társaság irattárának töredéke* címet kapott egydoboznyi anyag részletes vizsgálata, melyet alapszinten 2012-ben már rendeztek. Fondjegyzéke szerint 1969-es szerzeményezés, és ez is a Pekár-hagyaték része, az elnök, azaz Pekár Gyula elnöki levelezését és iratanyagát, továbbá újságkivágatokat tartalmaz, a tárgyalt évből is.

Móricz Zsigmond is gyűjtötte az újságkivágatokat. Nemrég jutott a Petőfi Irodalmi Múzeumba birtokába több ezer darabos lapkivágat-kollekciója, saját és családtagjai gyűjtéséből. Cséve Anna megfogalmazása szerint „Móricz tudatos életműépítésének egyik eleme volt”, hogy igyekezett összegyűjteni és megőrizni minden rá vonatkozó újságcikket. A gyűjtemény alapszintű rendezését – évszám szerinti besorolását – Cséve Anna és munkatársai már elvégezték. Móricz külön mappába helyezte a vitával kapcsolatos legfontosabb cikkeket, s a mappát a Kézirattár is külön kezeli. A fekete szalagos felirat nélkül kartondosszié 11 cikket tartalmaz. Egy kivételével valamennyin piros és kék grafitceruza-írásos aláhúzások, megjegyzések, felkiáltójelek és kérdőjelek láthatók. Az 1931-ből származó anyagban további 81 cikk lapkivágata található meg, némelyik több példányban is.

A vita két szereplőjének – Móricznak és Pekárnak – lapkivágatokra jegyzett autográfjai betekintést nyújthatnak abba, mit tartottak fontosnak, kiemelendőnek vagy éppen kérdésesnek az írásokban. A csaknem négy hónapig – február közepétől május végéig – tartó polémia hatása azonban nemcsak Móricz szempontjából figyelemre méltó. Kutatásaim eredményeképpen a kapcsolódó korabeli írások bibliográfiája jelenleg 154 tételt számlál, de a szám várhatóan gyarapodni fog, mert még számos ígéretes forrást nem vizsgáltam át. Összehasonlításképpen az 1929-es híres, Kosztolányi indukálta Ady-vitához 165 korabeli cikket találtunk.³³ Az összevetés abból a szempontból is indokolt, mert az 1931-es vita szintén Ady értékeléséhez kapcsolódik.

A vita legelső szereplőjének, Hegedűs Lórántnak az előadása azonban nem szerepel a gyűjtésben, ugyanis nem jelent meg. Csak a róla szóló újságcikkek alapján lehet rekonstruálni – legalább részben – a tartalmát. De mielőtt az előadást felidézném, bemutatom a színre lépőt és a díszletet.

33 Lásd VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény, az anyaggyűjtésben közreműk.* SÁRRÖZI Éva, Bp., Balassi, 2012.

Hegedűs Lóránt politikus, közgazdász és pénzügyminiszter volt, nem irodalmár, mégis gyakran megnyilvánult irodalmi kérdésekben. 1920 végén, 48 évesen ő lett a Teleki-, majd a Bethlen-kormány pénzügyminisztere. Már apja, Hegedűs Sándor is miniszter volt, bár a pénzügyminiszterséget, melyre a Szabadelvű Párt többször is jelölte, nem fogadta el, csak a kereskedelmi miniszteri posztot vállalta, Széll Kálmán alatt. Míg apját – saját kora és az utókor is – az egyik legkiválóbb pénzügyi és közgazdasági szakértőként ismerte el,³⁴ a fiú gazdasági és politikai működésének megítélése szélsőségesen ambivalens. Az egyik végletet Bóka László, a másikat Judik József értékelése képviseli. Bóka róla írt arcképvázlatában³⁵ „az egyik legnagyobb pénzügyi blöff” hőseként jellemzi, visszaemlékezve arra, hogy cégjogász apja gyakran elátkozta Hegedűst, eszelős hazárdörnek, fezőrnek nevezve a pénzügyminisztert, felelősnek tartva az 1920-as évek gazdasági problémáiért, vállalatok csődjéért és kisemberek egzisztenciális ellehetetlenüléséért. Judik József, aki a Gazdasági Jog című szaklapban 1943-ban értékeli Hegedűst, mint közgazdászt, „széleslátó körű, a nemzetek gazdasági kooperációjának fontosságát felismerő gazdaságpolitikus”-ként ábrázolja. Alapos, gyakorlati szemléletű, a magyar és a nemzetközi gazdasági, társadalmi és politikai helyzetet is figyelembe vevő, nagy tudású, nemzetközi elismertségű szakembernek írja le, miközben gazdasági reformjának eredményei mellett a hibáit is felsorolja.³⁶

Hegedűs nem sokkal az első világháború vége és a Monarchia felbomlása után foglalja el tárcáját. Kilenc hónapos minisztersége alatt nagyszabású pénzügyi reformokba kezd, a költségvetés egyensúlyának megteremtése és az infláció leszorítása érdekében. A pénzügyi reformok rövid időre sikerül megfékeznie, azonban az elvárt adóbevételek nem folynak be, a kamatemelés visszafogja a befektetéseket, a kormányzat pedig a bevételekből nem az államadósságot, hanem saját kiadásait finanszírozza. Hegedűst nagyon megviseli a kudarc, megromlott egészségi állapotára hivatkozva mond le, és a következő csaknem két évet egy Berlin melletti idegstanatóriumban tölti.³⁷ A közeletbe csak 1925-ben tér vissza, de 1931-re már ismét jelentős szereplője a magyar politikai, gazdasági és társadalmi életnek mint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank számos leányvállalatának igazgatója és igazgatósági tagja, a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke és a Pesti Hírlap vezércikkírója. Gazdasági és politikai működése mellett tudományos tevékenységet is folytat. Államtudományi doktorátust szerez, 1920-ban az MTA levelező taggá választja, tanít a budapesti egyetemen és tanulmányokat is ír. A szociológia és a társadalomtudományok is érdeklik, de legfőképpen az irodalom. Közgazdasági, politikai, társada-

34 Lásd pl. GAÁL György, *Kolozsvár közgazdász-politikus szülöttje: Hegedűs Sándor (1847–1906)*, Közgazdász Fórum, 2012/2, 3–29.

35 BÓKA László, *Hegedűs Lóránt = B. L., Arcképvázlatok és tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1962, 71–73.

36 JUDIK József, *Hegedűs Lóránt, a közgazda*, Gazdasági Jog, 1943/6 (jún.), 3–15.

37 Lásd pl. [Szerző nélkül], *Látogatás Hegedűs Lórántnál: Fellner Frigyes dr. elmondja találkozását a volt pénzügyminiszterrel*, Budapesti Hírlap, 1922/12 (jan. 15.), 5–6; kis hír a Pesti Hírlap 41. számának (1923. febr. 21.) 5. lapján: „Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszter egészségi állapotában, mint értesülünk, öröndetes javulás állott be. A szanatórium kezelő orvosa irt a családnak, amelyben közli a jó hírt és teljes gyógyulást remél.”

lomtudományi tárgyú szakmunkák mellett, regényeket és verseket is ír, melyeket meg is jelentet, és telt házas közönséget vonz Kossuthról írt verses drámája, amit a Nemzeti Színház mutat be 1927-ben. Azonban – ellentétben a hasonló háttérű Fenyő Miksával, a Nyugat egyik alapítójával, kollégájával a Gyáriparosok Országos Szövetségében – Hegedűst az irodalmárok dilettánsnak tartották, gyakran volt paródiák célpontja. Ennek ellenére Schöpflin Aladár szerint Hegedűs „elsősorban írónak érezte magát, szívesen járt írók társaságába”.³⁸ Ez azonban nem meglepő annak ismeretében, hogy édesanyja Jókay Jolán, Jókai Mór unokahúga volt, az író testvérbátyjának, Károlynak a lánya, édesapja pedig Mikszáth Kálmán jóbarátja. Schöpflin szuggesztív és temperamentumos előadóként jellemzi, „akinek a titka abban állt, hogy szakszerű dolgokat mondott, de úgy mondta, mint egy író”.³⁹

A Magyar Cobden Szövetség – mely Hegedűs előadásának helyett adott – nem irodalmi társaság, mégsem volt szokatlan, hogy irodalmi tárgyú szemináriumot vett fel programjára. Móricz többször is fellép náluk, például pár hónap múlva, április 10-én *Nemzeti élet és irodalom* címmel.⁴⁰ József Attila részt vesz néhány évvel később a Cobden folyóirat ankétján,⁴¹ majd 1937-ben Németh Andorral közösen tart vitaestet *A költő és a kritikus a költészetről* címmel.⁴² A Szövetség 1921. november 6-án alakult meg, melyről néhány nap múlva kis hírből számoltak be a lapok. A Budapesti Hírlap ekképpen:

A Magyar Cobden Szövetség vasárnap megalakult. Célja, hogy önálló fiatal kereskedőket tömörítsen a közgazdasági és kulturális célok zászlója alá. A szövetség fiatal tagjai európai világnézetben akarja felnevelni, mélyíteni akarja a gazdasági ágak közötti együttműködést s a szabadkereskedelemnek a kultúra minden eszközével tért kíván hódítani. Horváth István dr.-nak az Omke főtitkárának beszéde után tiszteletbeli elnökké Balkányi Kálmán dr.-t. az Omke igazgatóját, elnökké pedig Fischer Ödönt választották meg.⁴³

A Szövetség működéséről és társadalmi hatásáról minden méltatásnál többet elárul a radikális jobboldali Nemzeti Ujság egy igazán ártatlan téma, egy képzőművészeti ankét kapcsán megjelent – leleplezésnek szánt – vezércikke:⁴⁴ „Amikor a Cobden Szövetség megalakult, ugylátszott és nevéből is arra lehetett volna következtetni, mintha a szabadkereskedelem gondolatát és érdekeit akarnák képviselni [...] azonban fokozatosan, az utolsó időben egyre elevenebben és szinte kétkézzel tolakodva igyekeznek

38 SCHÖPFLIN Aladár, *Hegedűs Loránt*, Magyar Csillag, 1943/2 (febr.), 105–106, itt: 106.

39 *Uo.*

40 Kis hír: „Móricz Zsigmond előadása a Cobden Szövetségben. A Magyar Cobden Szövetség szemináriumában 10-én, pénteken este 7 órakor Móricz Zsigmond »Nemzeti élet és irodalom« címmel előadást tart. (Magyar Kereskedelmi Csarnok, Szabadság tér 13.) – Pesti Napló, 1931/77 (ápr. 5.), 8.

41 JÓZSEF Attila, [Hozzászólás a Cobden című folyóirat „A középosztály és a vajudó világ” című ankétjához]: *A „középosztály” elnevezést [...]*, Cobden, 1935/6–7 (jún.–júl.), 280–282.

42 Erről lásd pl. a *Népszava* kis hírére, 1937/27 (febr. 4.), 8.

43 Cím és szerző nélküli kis hír a *Közgazdaság* rovatban, Budapesti Hírlap, 1921/252 (nov. 9.), 9.

44 [Szerző nélkül], *Minden lében kanál*, Nemzeti Ujság, 1931. 52. sz. (március 5.), 1–2.

megnyilatkozni a legkülönbözőbb kérdésekben és akar beleavatkozni nemcsak a gazdasági élet jelenségeibe, hanem a magyar szellemi élet minden ügyébe és megnyilvánulásába.” Azonban a vezércikkíró legnagyobb sajnálatára nem lehet fogást találni rajtuk, és betiltatni a szövetséget, mert „ügyes taktikával ma is megcselekszi azt, hogy felolvasó asztala elé bocsátja sokszor még a keresztény és nemzeti közvélemény tagjait is”. A tagnévsor sincs a Nemzeti Ujság szerzőjének segítségére, pedig ennek elemzésébe helyezte minden reményét, de „alapos vizsgálat szerint ennek a szövetségnek a tagjai főleg kereskedők és kereskedelmi alkalmazottak”. Bár hozzáteszi kétségeit a tagnyilvántartás valóság tartalmá fölé: „Mindenesetre erénynek látszanék, ha ezek az urak annyira érdeklődnének a magyar szellemi élet problémái iránt”. A leginkább azonban az háborította fel az újságíró, hogy a szövetség anktájain és előadásain ráadásul rendszeresen részt vesznek a kormány és a főváros képviselői is, sőt a főváros anyagilag is támogatja működését. Pedig a „Cobden Szövetség semmi más, mint felújítása annak a szervezetnek, amely a Társadalomtudományi Társaság, valamint a Galilei Kör cégére alatt a háború előtt és a háború alatt a legharciasabb és a legveszedelmesebb szabaddkőműves páholy, az Eötvös-páholy szelleme és törekvései mellett csinált propagandát” – írják.⁴⁵

Hegedűs előadása sem akkor, sem később nem jelent meg nyomtatásban, tartalmával kapcsolatban csak a róla szóló tudósításokra hagyatkozhatunk. Budapesten ekkor 18 napilap működött, s közülük öt tartotta fontosnak, hogy az előadásról hírt adjon. Ez nem volt szokatlan, körülbelül ebben az arányban számoltak be rendszerint a Cobden-felolvasásokról a napilapok, s rendszerint többet nem is foglalkoztak a tárggyal. Ebben az esetben is így történt, a lapok szerdán egy-két hasáb terjedelemben ismertették az előadáson elhangzottakat, s többet nem írtak róla – vasárnapig.

A Pesti Napló szerdai száma így foglalja össze a lényegét és a benyomásait: „Hegedűs Lóránt rapszódikusan, mulatságosan és nagyon szellemesen beszélt Adyról és különböző mai irodalompolitikai problémákról.”⁴⁶ A Magyar Hirlap beszámolója⁴⁷ a legrészletesebb és a legtárgyszerűbb. A tudósító szó szerint lejegyzí az előadást, s hosszú egybefüggő részleteket közöl belőle. „Nagy és előkelő közönség töltötte meg kedden este a Cobden Szövetség szemináriumának termeit” – kezdi tudósítását a riporter, s úgy végzi, hogy a „nagyszámú közönség zajos tapsviharral köszönte meg a mindvégig érdekes és lebilincselő előadást”. Hegedűs előadásának gerincében a magyar szerelmi líráról értekezett, Kisfaludytól és Vörösmartytól kezdve, Aranyon és Petőfin át, Adyig. Azonban a felvezetésben név nélkül, de jól beazonosíthatóan emlegetett egy bizonyos egyetemi tanárt, akivel néhány évvel korábban vitája volt Ady értékelésének kérdésében. Mindezt meglehetősen provokatívan és ironikusan tette, de indoklásul előrebocsátotta, hogy a tanár őt irodalmi valutarontónak nevezte és e címmel röpiratot is megjelentetett ellene. Ezt igen nehezményezte, mint volt pénzügyminiszter. „Ettől kezdve

45 Uo.

46 [„Saját tudósítónktól”], Hegedűs Lóránt a magyar írók „faji jellegéről”, *Ady erotikájáról, egy furcsa irodalomtörténetről és a szerelmi líráról*, Pesti Napló, 1931/33 (febr. 11., szerda), 13.

47 [Szerző nélkül], *A magyar irodalom igazi ábrázata: Hegedűs Lóránt előadása a Cobden Szövetségben*, Magyar Hirlap, 1931/33 (febr. 11.), 2.

– idézi Hegedűst a lap – minden hazai »zöldségtermelő«, aki a konzervatív magyarok vitézségi érdemére pályázott, támadást intézett ellenem felfogásomért.” Meg is nevezte a támadóit, kiknek nevét a Magyar Hirlap nem, de a Pesti Napló közli: „A Werbőczy-ifjak ezután *alig akartak beengedni az egyetemre, s Vargha Gyula azt mondta, hogy én Adyval együtt a sátán lovagja vagyok.*”⁴⁸ (A „zöldségtermelő” kitétel, mely valamennyi tudósításban szerepel, a vitában később sokszor előkerül.) Ezután hasonló hangnemben elmesélte – szerző megjelölése nélkül – hogy egy, az Akadémia kiadásában megjelent könyvet, mely a magyar irodalom nemzeti jellegét tárgyalta, most franciára fordítva külföldön is terjesztenek. E könyvet részletesen bemutatta, majd itt és végül előadása zárlatában is, kifejtette a magyar nemzeti irodalommal kapcsolatos saját – az akadémikus emlegetett könyvének mondanivalójával ellentétes – álláspontját. Hegedűs így kezdte a könyvismertetést:

Hát lássuk csak, mi is az a nemzeti jelleg, ami a magyar irodalmat a többitől megkülönbözteti? Kettőt hoznak föl: az egyik az, hogy úri felfogás uralkodik benne, a másik a faji jellege. Szóval ez a kettő különbözteti meg a külföldi irodalomtól. *Ezek az urak elfelejtik, hogy az irodalomnak faji jellege csak primitív korokban van. Primitívtségét tévesztik össze a fajisággal.* Szerintük a faji jelleg az, hogy a magyar író keveset utazik, mint például Petőfi vagy Arany.⁴⁹ [...]

Másik vesszőparipájuk ezeknek az uraknak, hogy a faji jelleget a hazai tartalom domborítja ki, tehát Schiller nem német drámaíró, mert témáit legtöbbször idegenből merítette. És az a két dráma, amelyet én a magyar drámairodalom legtokéletesebb szindarabjainak tartok: Teleki *Kegyenc*-e és Herczeg Ferenc *Bizánc*-a – nem magyar drámák, mert idegen tárgyat dolgoznak fel. Ilyen felfogással akarják egyesek a saját hazafiságukat másokra kényszeríteni.

Az előadást a Pesti Napló tudósítása szerint ezekkel a szavakkal fejezte be: „*A magyar faj mindenféle vér keveredése és desztillációja és éppen ez adja meg az értékét. Nem engedem ezt az értékes fajt ismét alkatrészeire szétbontani, hanem meg akarom őrizni egységét: én így értelmezem a fajvédelmet.* Mi volna, ha valaki az angol fajt meg akarná bontani és külön akarná választani az angolszász, skandináv, normán stb- elemeket! [...] *Magyar író az, aki lelkéből annyi értéket ad a világnak, hogy azért érdemes magyarnak lenni.*”⁵⁰

Hegedűs az előadás egy pontján ezt mondta: „Többször indítványoztam, hogy hajlandó vagyok az Ady-kérdést valamelyik irodalmi társasággal megvitatni, de azt mondták, hogy félnek a fizikai felsőbbségemtől, holott én igazán nem akartam bokszmeccset rendezni.”⁵¹ Mint később kiderült, a Hegedűs által emlegetett urak nem voltak jelen a Cobden Szövetség előadótermében, sőt nem is érdekelte őket, hogy mi zajlik ott,

48 Uo., kiemelés a forrásban.

49 Uo., kiemelés a forrásban.

50 Uo., Kiemelés a forrásban.

51 Uo.

mert nem olvasták a róla megjelent híradásokat. Pár napba telt, mire valaki felhívta rá a figyelmüket. De akkor sem ők maguk válaszoltak, hanem először bajvívót választottak maguk helyett.

A kihívó fél tehát Hegedűs Lóránt volt, a vita kirobbantója pedig Szász Károly lett, aki – néhány nap hatásszünet után – elfogadta a kihívást és felvette azt a bizonyos emlegetett bokszkesztyűt. Szász Károly (családjában a negyedik generációs közszereplő ezen a néven) politikus, irodalomtörténész és író volt. Politikusként a miniszteri tanácsosi rangig, majd a képviselőház elnökségéig emelkedett, irodalomtörténész-ként pedig az Akadémia rendes tagságáig vitte. Tagja volt a Kisfaludy-, Petőfi- és az Irodalomtörténeti Társaságnak is. Szépiróként – a korabeli lexikon megfogalmazása szerint – „nemesérszerű” költeményeket, továbbá verses regényt, elbeszéléseket és színműveket is írt.

Szász írása az előadást követő vasárnap, a Budapesti Hirlapban jelent meg.⁵² Ő sem volt jelen a Cobden Szövetségben. Fejedelmi többségen kezdte cikkét:

Az előadás, tudunkkal, nem jelent meg egész terjedelmében nyomtatásban, s így – miután nem is voltunk jelen, – hozzászólásunkban a laptudósításokra vagyunk utalva, amiket többfelől szedtünk össze, lehetőleg olyan újságokból is, amelyek világszemlélet tekintetében úgy a Szövetséghez, mint az előadóhoz is eléggé közel állanak. A tudósítások a részletekben több helyen nem azonosak, talán nem is egészen hívek, ámbar, úgy látszik, a riporterek igyekeztek lelkiismeretesen dolgozni, s öt híradást összevetve, – talán mégis – eléggé jól kialakul az előadás képe, s híven tükröződik az egészről az előadónak jól ismert egyénisége.

Ügyes és diplomatikus a cikk, mely a bevezető után a Cobden Szövetség és Hegedűs Lóránt érdemeinek elismerő felsorolásával folytatódik, majd rátér arra, hogy maga Hegedűs is a bírált Kisfaludy-Társaság tagja. Menekülési útvonalat is mutat neki, amikor azzal menteti, hogy erényei, a szellemessége és ötletessége, időnként meggondolatlan kijelentésekre készítetik, azért, hogy hallgatóságának tetszését elnyerje. A nagytekintélyű irodalmárok kigúnyolása viszont felháborító, az különösen, ahogy a már elhunyt Vargha Gyulát emlegette. Felhívja a figyelmet arra, hogy az előadó nem szakmabeli, bár foglalkozik irodalommal, ezúttal azonban előadása strukturálatlan, rendszertelen és minden tudományosságot nélkülöző volt, rombolja a magyar irodalom egységét, s amit a konzervatív irodalomról állított az hamis:

Szóval Hegedűs Lóránt – a politikai harcmezőn egykor a Tisza István táborának katonája, – most irodalmi téren ugyancsak igyekszik radikális harcos lenni, igazi tekintélyeket rombolni, s mikor, ezt teszi, a magyar irodalom igazi ábrázatja festőjének mondja magát! És hadakozik olyan valami ellen is, amit komoly konzervatív részről sohasem állítottak – hogy t. i. magyar író csak magyar tárgyhoz nyúlhat. Pedig hát – mondja – »a legnagyobb magyar tragédiák«: Teleki László *Kegyenc*-e és Herczeg Ferenc *Bizánc*-a – idegen

52 „A magyar irodalom igazi ábrázata”, i. m., vö. 16. jegyzet.

világba visznek. Ugyan ki kifogásolta ezt? Hát nem ismerjük-e el mi, „zöldségtermelő” konzervatívok, hogy habár a *Kegyenc* legszertelenebb romanticizmus hatása alatt készült, alapjában véve drámailag elhibázott mű is – a korrajz ereje és hűsége szempontjából drámairodalmunknak egyik legsikerültebb terméke, legnagyobb büszkesége. S vajon zöldséget árulunk-e akkor mi, szerencsétlen konzervatívok, mikor büszkén valljuk, hogy a *Bizánc*-ből áramló költői erő ellenállhatatlan hatalommal fogja meg szívünket, s hirdetjük, hogy ebből a nagyszerűen festett korszakból mintegy a magyarság lelkiismeretéhez szól a világtörténelmi megrázó tanulság: „Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját...” [...] Bizonyos, hogy nem cikornyában, nem sallangban, nem hűhóban áll a költészet magyar nemzeti volta, s ne higgye Hegedűs Lóránt, hogy ezt mi nem tudjuk. S mi vagyunk olyan elfogulatlanok is, hogy teljesen elismerjük Hegedűs Lórántnak már Rákosi Jenő által is oly sokszor hangoztatott igazát abban, hogy a magyar nemzet több fajtából alakultsága nemzetünknek egyik nagy szerencséje, egyik fő erőssége. Ezt az egységet ő – mint mondotta – nem engedi szétbontani. Nagyon helyes. De hát irodalmunk igazi ábrázatának rajzát ígérő előadásában miért igyekezett igazán jeles magyar férfiak érdemét megtagadni, egy kis zajos derűtség kedvéért csúfondóroisan emlékezni meg róluk? Azt hiszi, ezzel a magyar egységet támogatja? Azt gondolja, hogy az irodalom egységének hön óhajtott ügyét szolgálja? Hiszen ő már eddigi támadásaival és irodalompolitikájával valósággal éket vert olyan irodalmi testületbe is, mint a Kisfaludy-Társaság, ahol vésses szakadékok kezdenek mutatkozni – bizonyára sajnálatára sokaknak és kárára a közérdeknek.⁵³

Egy dologról nem írt Szász: elhallgatta annak a két irodalmárnak a nevét, akit Hegedűs név nélkül emlegetett. Természetesen nem azért, mert nem tudta, kik ők, bár Hegedűs az irodalmi körökön kívül állók számára kissé megnehezítette a dolgot. Meglehetősen pontatlanul hivatkozott rájuk ugyanis, az egyetemi tanár röpiratára *Valutarontás az irodalomban*, míg a kormány által franciára fordítottat könyvre *A magyar irodalom nemzeti jellege* címmel, maguk az írások pedig kis példányszámban több éve megjelent füzetek voltak. Az első szerzője Négyesy László, címe valójában *Irodalmi valutarontás – Reális és túlcsapongó Ady-kultusz, levélváltás Hegedűs Loránttal*, 16 oldalas és 1927-es; a második szerzője Császár Elemér, címe *Irodalmunk nemzeti jellege*, 20 oldalas, 1929-es.

Szász cikke után zárt ülést készült tartani a Kisfaludy Társaság. A 8 Órai Ujságnak – egyedül a budapesti sajtóból – belső informátora lehetett a Társaságban, ugyanis megírta, hogy mi lesz az ülés témája (Hegedűs előadása) mely a tagok közt „kínos feltűnést keltett”, különösen azért, „mert a multban úgyszólván sohasem volt példa rája, hogy a társaság tagjai idegen, nem is irodalmi testületben ilyen »kritikában« részesítették volna a Társaságot, vagy tagtársait”. De a Társaság tagjai zárt ülésben akarják megtárgyalni az ügyet, mert „Szász Károly erélyes és talpraesett választ ad Hegedűs Lórántnak”, mely „nagy feltűnést keltvén ebben a körben: a legnagyobb elismeréssel találkozott.” „A mi információink szerint – fogalmaz a lap – a Kisfaludy-Társaság maga is sérelmezi, hogy két érdemes tagját támadja Hegedűs.” És ezután megírták a két „ér-

demes tag” nevét. A cikk alapján arra lehet következtetni, hogy a Társaság nem kívánta volna nyilvánosság előtt folytatni a vitát, s pláne nem kívánta volna, ezt a két „érdemes tag”, de ezután nem tehetek mást.⁵⁴

A következő vasárnap vezércikként közölte a Budapesti Hirlap Négyesy László írását,⁵⁵ melyre Hegedűs Lóránt válaszolt ugyanazzal a címmel kedden, a Pesti Hirlapban.⁵⁶ Szerdán a másik érintett is megszólalt, Császár Elemér nyílt levelet intézett Hegedűshöz, melyet a Pesti Hirlapnak küldött meg, s a szerdai szám hozta le.⁵⁷ Az események ekkor már felgyorsultak, de a vita még csak lokális társadalmi körben zajlott, a közvetlenül érintettek részvételével és a rezonőrként belépő Nemzeti Ujsággal, melynek – mint a korábban ismertetett cikkből kiderül – valójában a Cobden Szövetséggel volt problémája.

Ezen a szerdán még négy írás foglalkozott a kérdéssel. A Budapesti Hirlap ötödik lapján szerkesztőségi cikk⁵⁸ válaszolt arra, hogy Hegedűs a Pesti Hirlapban „a kormány félhivatalosának” nevezte a lapot: „Hegedűs Lóránt azoknak a fanatikus harci modorát követi, akik még a hajlékot is megbüntetni és fölperzselni akarják, amely az általa üldözötteknek menedéket ad. De téved. A *Budapesti Hirlap* nem félhivatalos újságja a kormánynak. Másodszor: semmi megbélyegezni, vagy kivetnivalót nem találunk azon, ha egy újság az volna, – tudtunkkal a félhivatalos Magyar Nemzet főszerkesztője bizonyos Jókai Mór volt” – utal a cikkíró Hegedűs anyai nagybátyjára. Majd így folytatja: „Egyébként, csakugyan úgy gondolja Hegedűs Lóránt, hogy a magyar kormánynak ma nincs egyéb dolga, mint hogy az ő irodalomkritikai tevékenységét figyelemmel kísérje?”⁵⁹

Ugyanebben a számban Kozma Andor vezércikke⁶⁰ békíteni igyekezett a feleket, ügyelve arra, hogy név szerint ne nevezze meg őket. Úgy járt el, mint a példabeszédbeli rabbi, aki mindkét vitatkozóznak igazat ad, sőt a harmadiknak is, aki azt állítja, hogy nem lehet egyszerre mindkettőnek igaza. Ady megbecsülésének fontosságát hangsúlyozta, és a közszereplőket egymás tiszteletére intette, a két gondolat között pedig így fogalmazott:

Az sem szükséges, hogy az egész mai magyar irodalom egy táborba tömörüljön. Ám legyenek különböző árnyalatok; akár pártok is. Hadd versengjenek és vitázzanak, de mindig tisztességgel és ne csúfondár eszközökkel. Csak nemes küzdelem edzi az erőket. Megállapított irodalmi nagyságaink lekicsinylése visszataszító. Szinte meglopkodása a nemzet szellemi kincstárának.⁶¹

54 [„Saját tudósítónktól”], *A Kisfaludy-Társaság zárt ülése elé kerül „A magyar irodalom igazi ábrázata”*: *Kiket támadott Hegedűs Lóránt*, 8 Órai Ujság, 1930/38 (febr. 17.), 3.

55 *Nemzeti jelleg és irodalom*, i. m., vö. 17. jegyzet.

56 HEGEDŰS LÓRÁNT, *Nemzeti jelleg és irodalom*, Pesti Hirlap, 1931/44 (febr. 24.), 3. – Vö. még: 15. jegyzet.

57 Császár Elemér egyetemi professzor válaszol Hegedűs Lorántnak, Pesti Hirlap, 1931/45 (febr. 25.), 3. (Szerkesztői bevezetővel.)

58 [Szerző nélkül], *Irodalmi valutarontás: Válasz Hegedűs Lorántnak*, Budapesti Hirlap, 1931/45 (febr. 25.), 5.

59 *Uo.*

60 *Nemzeti irodalom*, i. m., vö. 18. jegyzet.

61 *Uo.*

A Nemzeti Ujság is két cikket szentelt a vitának, egy Hegedűst támadó vezércikket⁶² és egy összefoglalót az eddigi eseményekről, kiegészítve azzal, hogy – hasonlóan a Kisfaludy-Társasághoz – a Petőfi-Társaságban is „nagy megütközést keltett Hegedűs Lóránt legújabb keletű irodalmi tevékenysége [...] nem azért tisztelték meg tiszteletbeli tagsággal [...] hogy alelnökét [Császárság Elemért] igaztalanul támadja.”⁶³ Másnap, csütörtökön, újabb Négyesy cikket hozott a Budapesti Hírlap,⁶⁴ válaszul Hegedűs keddi írására. Pénteken ismét a Nemzeti Ujság következett,⁶⁵ szombaton pedig beszállt a másik radikális lap, az Uj Nemzedék is.⁶⁶ Az utolsó Hegedűs Lóránttal foglalkozó cikk, pedig március 1-jén jelent meg, a Magyar Protestánsok Lapjában.⁶⁷ Azért az utolsó, mert ugyanezen a napon jelent meg Móricz Hegedűs mellett írt cikke a Nyugatban.⁶⁸ Ettől a pillanattól fogva Hegedűssel már senki nem foglalkozott, csak Móriczcal. A vita nagyon széles nyilvánosságot kapott és mindenkit érdekelni kezdett. Március közepétől még a megyei közgyűlések is Móricz cikkeivel és nyilatkozataival foglalkoztak. Elsőként Zemplén: „Zemplénnvármegye törvényhatósági bizottsága hazaárulónak nyilvánította Móricz Zsigmond író” közölte címlapján a helyi újság.⁶⁹ Aztán a megye közgyűlése további akcióba lépett, átíratot intézett a többi megyéhez, hogy kövessék a példájukat. Mindenhol meg is tárgyalták a kérdést, és eleinte a közgyűlések Móricz-ellenesek voltak, s néhány ki is hirdette, hogy Móricz hazaáruló. De a borsodi Bottlik József az író mellé állt, és szép lassan meggyőzött mindenkit, hogy legalább vegyék le a napirendekről a zempléni átíratot.

Erre a reakcióra Móricz igazán nem számított:

Ezt jól megcsináltam. Éppen ma egy hónapja... Látom, hogy egy nagytekintélyű professzor fütykösöli egyik barátomat azért, mert ez az eszmék értelmezése körül bátrabb és újabb hangot használ. Közbevetem magam, mint egy toreador s meglobogtatom az eszmék palástját. Erre valahány bika az arénán mind nekibőszül, nekem ront és két hét óta taposnak a hátamon. Még a beleimet is kitaposnák, ha elnöki beszédekkel és vezércikkekkkel lehetne.⁷⁰

Naponta több mint féltucatnyi hír, cikk, hozzászólás, olvasói és nyílt levél követte egymást a legváltozatosabb sajtóorgániumokban, a bulvárlapoktól a fővárosi és vidéki, sőt határon túli politikai napilapokon át a hetilapokig és folyóiratokig – Móricz ellen,

62 [Szerző nélkül], *Orlando furioso*, Nemzeti Ujság, 1931/45 (febr. 25.), 1–2.

63 [Szerző nélkül], *Hegedűs Loránt ellen akcióba lépnek az irodalmi társaságokban*, Nemzeti Ujság, 1931/45 (febr. 25.), 4.

64 NÉGYESY László, *Hegedűs Loránt védekezése*, Budapesti Hírlap, 1931/46 (febr. 26.), 7.

65 [Szerző nélkül], *Hegedűs Loránt és a magyar irodalom főirányai*, Nemzeti Ujság, 1931/47 (febr. 27.), 4.

66 [„Az Uj Nemzedék tudósítójától”], *Felelősségre akarják vonni Hegedűs Lorántot legújabb irodalmi támadásaiért*, Uj Nemzedék, 1931/48 (febr. 28.), 3.

67 –G.–, *Támadják Hegedűs Lorántot*, Magyar Protestánsok Lapja, 1931/9 (márc. 1.), 5.

68 *Az irodalom és a faji jelleg*, i. m., vö. 13. jegyzet.

69 [Szerző nélkül], *Zemplénnvármegye törvényhatósági bizottsága hazaárulónak nyilvánította Móricz Zsigmond író*t, Nyírvidék, 1931/86 (ápr. 17.), 1.

70 MÓRICZ Zsigmond, *Mai napok: Eszmeharc*, Nyugat, 1931/7 (ápr. 1.), 427–430.

de mellette is. Ezek egyike egy olvasói levél volt, mely Makai Ödön aláírásával jelent meg a Vásárhelyi Friss Ujságban.⁷¹ A minden szempontból Móricz mellett érvelő és az ő nézőpontját osztó cikket egy hódmezővásárhelyi helytörténész lelte fel és közölte újra 1977-ben a *Vásárhelyi Tanulmányok* című helytörténeti sorozatban, azzal a kommentárral, hogy „Makait cikkének megírásában József Attila inspirálhatta”.⁷² Valachi Anna József Attila és Móricz kapcsolatával foglalkozó 2003-as tanulmánya idézi ezt a feltételezést, sőt továbbgondolja: „A metaforákban és ironikus fordulatokban gazdag, lendületes publicisztika stílusa kétségkívül arra vall, hogy a szöveget döntő mértékben József Attila írta, illetve stilizálta.” A József Attila-kutatók számára természetesen a legnagyobb öröm egy eddig ismeretlen szöveg felfedezése. Azonban kis esély van rá, hogy a feltételezés megállja a helyét. Eddig nem került elő adat arra vonatkozóan, hogy József Attila ebben az időben Vásárhelyen járt volna, vagy Makaival Pesten találkoztak. Ugyan levélben is elküldhették egymásnak a cikket, de ez oda-vissza több levelet jelent, s ilyen levél nem maradt fenn. Ha a költő mint publicista felől vizsgáljuk a kérdést, figyelembe kell venni, hogy abban az időben is etikátlannak számított álnéven az ellenkezőjét írni annak, amit az újságíró a saját nevében publikált, hacsak nem stílusbravúrra törekedett, de ekkor vélhetőleg a saját stílusától való szignifikáns eltérés volt a cél. Az is csökkenti a szerzőség lehetőségét, hogy a Makai jegyezte cikk előbbi, mint a József Attila aláírásával megjelent. Ha az a véleménye, amit Makai írt, aláírta volna a saját nevét, és az utóbb megjelent cikk lenne álneves, hiszen mi oka lett volna *előbb* álnéven írni. A legfőbb indok pedig az, hogy József Attila akkori világgépével is összegeyztetetetlennek tűnik a Makai-levél.

Visszatérve Móriczhoz, felmerül a kérdés, mi készítette az író cikke megírására és miért a Nyugatban tette közzé; továbbá miért tevődött át a vita központja Móriczra és mi váltotta ki a társadalmi nyilvánosság kiszélesedését. Többféle magyarázat is kínálkozik ezekre a kérdésekre. Móricz Virág az apja impulzivitásával köti össze a cikk születését. Ez időben tartották a Móricz átdolgozásában színre vitt Bornemisza-mű, a *Magyar Elektra* bemutatóját a Nemzeti Színházban. Viszontagságos története volt ennek a bemutatónak, a próbák nehezen folytak, a premier pedig csúszott a főszereplő Tökés Anna meghűlése miatt. Édesapja a bemutató utáni reggel „a fanyalgó, kiállhatatlan kritikákat nézegette a lapokban” – írja Móricz Virág. Eközben akad a kezébe a Budapesti Hírlap vezércikke Négyesy Lászlótól. „Apám azonnal leült, – folytatja az író lánya – és az egész keserűségét válaszcikkbe öntötte, mely a Nyugat-ban pár nap múlva, március 1-én megjelent.”⁷³ Ezt a magyarázatot azonban tények cáfolják: a Négyesy-vezércikk, melyre Móricz a Nyugatban hivatkozik, február 22-én jelent meg, a bemutató pedig március 3-án volt, s 4-én jelentek meg róla az első cikkek, amik közt több volt a dicsérő, mint a fanyalgó. Négyesy következő cikke, ami ugyan nem vezércikk volt, február 26-

71 MAKAI Ödön, *Rovás: Vihar Móricz Zsigmond körül: Levél a szerkesztőhöz*, Vásárhelyi Friss Ujság, 1931/81 (márc. 22.), 3.

72 SZIGETI János, *József Attila Hódmezővásárhelyen = Vásárhelyi Tanulmányok: Helytörténeti dolgozatok*, 8, szerk. SZEMENYEI Sarolta, SZIGETI János, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977, 115–134.

73 MÓRICZ Virág, *Móricz szerkesztő úr*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 285.

án jelent meg. Volt egy főpróbája is a darabnak, amiről szintén írtak a lapok, február 27-én, de mivel a főpróbákra szinte csak a bennfentesek jutottak be akkoriban, kivétel nélkül pozitív híradások voltak, még a Budapesti Hirlapban is.

Maga Móricz is válaszolt a kérdésre, levélben, interjúban és természetesen a vitacikkekben is. A szerzői megnyilatkozás ugyan nem feltétlenül garancia a valóságtartalomra, de ez esetben akár el is fogadható lehetséges magyarázatként. A levelet a Budapesti Hirlap főszerkesztőjének címezte, 1931. március 8-án, mert – második Nyugat-cikke⁷⁴ előtt – mondván ott⁷⁵ is válaszolni akar Négyesy László hozzá intézett írására.⁷⁶ A magyarázat elég lakonikus: „Én azért reflektáltam Négyesy László úrnak Hegedüs Lóránt elleni támadására, mert a magyar irodalom és kultúra szempontjából volt rá mondánivalóm.”⁷⁷

Az interjút a Magyar Írók Sátorában adta egy Pestre fellátogató kisújszállási újságírónak, aki május 23-án közölte a Nagyknuság című hetilapban:

Négyesy cikke felbosszantott. Nem szabad már dirigálni a nagyok (Gyulai Pál, Beöthy Zolt) halála után. A cikkemet politikai fegyverre igyekeztek kovácsolni, holott én nem képzeltem, hogy nagyobb visszhangja lesz, mint a többi cikkemnek, amelyek csak irodalmi vitát indítottak. A közvélemény tévesen ítél, ha kétségbevonja magyarságomat. [...] A politikai hajsza csődöt mondott, hiszen éppen mára vagyunk hivatalosak a Miniszterelnök úrhoz. Remélem, hogy a felvert hullámok hamar lecsendesednek. Most azt keresem, hogy a közönséggel, hogyan találjam meg a kapcsolatot.⁷⁸

Első cikkének bevezetésében így fogalmaz: „Ez a támadás felújítja bennem a húsz év előtti cikkek emlékét, mikor Négyesy László, már akkor is mint rugalmasságát veszített, nem éppen ifjú ember, egy egész írógenerációt ostorozott, mint szerény katonája egy irtóhadjáratnak, amit az akkori Akadémia és Kisfaludy-Társaság indított.”⁷⁹ Második írásában Négyesyhez intézve hasonló választ ad: „Van egy kérdése, aminek helye van, hogy egyáltalán mért avatkoztam bele ebbe a vitába, amely nem ellenem irányult, hanem Hegedüs Loránt ellen. [...] Hát nekem is van irodalmi lelkiismeretem. És ez a lelkiismeret lázadt fel bennem. Igen erős felindulás vett erőt rajtam, mert úgy láttam, az a páncélos és könyörtelen szellem támadt fel, amely annyi harcot vívott húsz év óta velünk.”⁸⁰ És a harmadikban is visszatér ugyanehhez a válaszhoz: „Mért szólaltam meg? Mi közöm volt nekem két kiváló közéleti ember vitájához, akik mindaketten elég legények ahhoz, hogy egymással megvívják a csatájukat? Megmondtam első cikkem-

74 *A magyar lélek válsága...*, i. m., vö. 13. jegyzet. Megjelenés előtt – 1931. márc. 11-én – Móricz felolvasta a Nyugat-Barátok Körében.

75 *Móricz Zsigmond felelete*, Budapesti Hirlap, 1931/56 (márc. 10.), 11. [Szerkesztői bevezetővel.]

76 *Szellemi életünk torzképe...*, i. m., vö. 14. jegyzet.

77 Uo.

78 g., *Néhány perces beszélgetés Móricz Zsigmonddal: Nyilatkozik a Nyugatban megjelent és inkriminált cikkére*, Nagyknuság, 1931/21 (máj. 23.), 2. (Kisújszállási napilap.)

79 *Az irodalom és a „faji jelleg”...*, i. m., 286. Vö. 13. jegyzet.

80 *A magyar lélek válsága...*, i. m., 358. Vö. 13. jegyzet.

ben: azért, mert felújultak bennem a húsz év előtti harcok, mikor pontosan ugyanezen a hangon támadtak bennünket az irodalom és tudomány régi vezetői.” Majd hozzáteszi: „Azért szólaltam meg, mert a Sors iderendelt annak a folyóiratnak a vezetésébe, amelyik ma az egyetlen irodalmi fórum, amely azt tűzte ki feladatául, hogy sem pártra, sem felekezetre, sem életbeli viszonylatokra nem lesz tekintettel, tisztán csak irodalmi értékeket akar termelni s csak a tiszta irodalomnak akar szabad szót és teret biztosítani. Nem politika miatt szólaltam meg, hanem az irodalom miatt.”⁸¹

Móricz készítésének háttérében – a fenti magyarázat mellett – gyakorlatibb ok is állhat, mégpedig a Nyugat rossz anyagi helyzete. 1930-ban a folyóirat és a kiadó mérlege negatív volt, előfizetői és vásárlói csökkentek, s elvesztette legjelentősebb támogatóját, Fenyő Miksát. Joggal remélhette, hogy egy nagy feltűnést keltő cikk (amilyenek a Négyesyt támadó és Hegedűst védő írását szánta) növeli az eladott példányszámot. Hiszen máshol is megjelentethette volna a cikket. Egy nagy példányszámú napilapban többen olvasták volna s erre – a Pesti Napló állandó vezércikkírójaként – fóruma is volt. Másrészről pedig 1930-ban kezdődik baráti levelezése Hegedűs Lóránttal, akitől Móricz először nem pénzt, hanem cikket kér. Júniusban kezdi el Hegedűs anyagilag támogatni a lapot, először 900 pengővel. Októberre Hegedűs hathatós beavatkozására Fenyő visszatér a részvénytársasággá átalakult Nyugat befektetői közé, s ketten együtt keresnek – és hoznak – újabb támogatókat. Az ezután következő ismert levél 1931. januári, de ebben nem esik szó pénzről. Április 10-én azonban Hegedűs a következőket írja: „Kedves Zsigám! Sajnos, úgy dől belőlem a nátha, hogy ma nem tudok elmenni a felolvasásodra. Ellenben örömmel jelentem, hogy a Nyugat II. szanálás megindult, mégpedig” – s ezután sorolja, hogy kitől mennyi pénzt gyűjtött a Nyugat számára.

A másik kérdés, hogy miért figyelt fel Móricz cikkére az egész társadalom, megfeledezve Hegedűsről. A válasz nem csupán abban rejtezik, hogy mit írt Móricz, hiszen Hegedűs cikkében legalább olyan – ha nem még jobban – provokatív állítások és megfogalmazások voltak, mint Móriczéban, hanem abban is, hol írta és mikor. Nem egy efemer napilap hozta a cikket, hanem a legjelentősebb magyar irodalmi folyóirat. A Nyugat és főszerkesztőjének irodalmi kérdésekben fennálló tekintélye különös súlyt adott az ott megjelent gondolatoknak. A hatást erősítette, hogy Móricz szlovenszkói élményeinek lelkes ecsetelése egybeesett a Népszövetség leszerelési konferenciájának előkészítésével és Edvard Beneš csehszlovák elnök egy francia lapban⁸² megjelent, a magyar politikát támadó nyilatkozatával.⁸³ A lapok pedig így kommentálták a híreket: „Beneš úr szeretne a leszerelési értekezlet elnöke lenni azért, hogy a Népszövetség-nél tizenkét év óta tartó szokásos igazságtalansággal és pártoskodással vezesse azt.”⁸⁴ A különösen heves reakciókhoz ezek az események és sajtóban való tálalásuk biztosan

81 *Mai napok: Eszmeharc, i. m.*, 429. Vö. 70. jegyzet. A húsz évvel azelőtti eseményekkel kapcsolatban vö. 9. jegyzet.

82 A Paris Midi interjúja Benešsel február elején jelent meg.

83 Lásd pl. [Szerző nélkül], *Beneš újabb rágalmozó nyilatkozattal szítja az ellentétet Budapest és Prága között*, Budapesti Hirlap, 1931/27 (febr. 4.), 3.

84 [Szerző nélkül], *A béketárgyalásokon csaló, népszámlálási hamisító, fegyverkező Beneš nem lehet a leszerelési konferencia elnöke*, Budapesti Hirlap, 1931/9 (jan. 13.), 2.

nagyban hozzájárult, hiszen Móricz már évek óta hasonló stílusban számolt be írásai-
ban⁸⁵ a határon túli magyarságról párhuzamot vonva a határokon belüli magyarsággal,
de korábban különösebb hatást nem váltott ki velük. A nyilatkozat után viszont egy
ilyen gondolatmenet meglehetősen provokatív lehetett:

Trianon semmit sem változtatott a tanár urak felfogásán, sőt jól jött nekik, mert felhasználhatják dorongnak a saját érdekükben. A megcsonkított Magyarország ténye csak arra való nekik, hogy még jobban megnyírják az önképzőkörök gondolatszabadságát; hogy a cserkészekkel hazafias műdalokat énekeltesse nekik; hogy egy vértelen irredentizmust teremtesse nekik; hogy a népkönyvtárak katalógusát cenzurázzák, hogy a nap-
tárak és a hivatalos kiadványok szellemét kézben tartásuk, és olyan Corviniákat termeljenek, amit a Hivatalos kíván. [...] Nem régen voltam Szlovénországban s még mindig tele vagyok azokkal a mélyes és megdöbbentő benyomásokkal, amiket ott kaptam. A szlovénországi magyarságot két fő típusra lehet bontani. Az öregekre és a fiatalokra. Az öregek még a Négyesiek iskolájában nőttek, tele vannak szegények honfíbuval és honfitúzzal. Az életet úgy látják, mert nem láthatják másképp, csak ifjúságukban magukba szedett világnépe alapján, ahogy a hivatalos népi iskolák nevelték beléjük. A fiatalok másképpen látják. A fiatalok már idegen iskolákban nőttek fel, olyan nyelven tanulták a tudományokat, amelyen szüleik ma sem értenek, nekik tehát szükségszerűen egy új magyarságot kellett kitermelniük magukból. Egy szociálisabb és kultúraltabb magyarságot. Európaibb magyarságot. Ők már semmit sem tudnak az extra Hungariam jelszaváról. Ők már nem mondják, hogy Magyarországon kívül nincsen élet s ha van élet, az nem élet. Ők már úgy látják, hogy a magyar világon kívüli élet okosabb és emberségesebb élet. S ha a magyar meg akar állni ebben a rája kényszerített életben, okosabbnak és emberségesebbnek kell lennie, mint a régi volt.⁸⁶

A József Attila által írt vitacikk egyike azoknak az írásoknak melyen a költő értekező prózai életművének új kritikai kiadását készítő munkacsoport dolgozik. Mivel tanulmányom közvetlenül kapcsolódik e munkához, röviden ismertetem a készülő kritikai kiadás jellemzőit. Az 1958-ban Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett első kritikai kiadás megjelenése óta számos új József Attila-kézirat került elő, eddig nem ismert szövegekkel és szövegváltozatokkal gyarapítva az életművet. Az új kritikai kiadás e szövegek bemutatása mellett a már ismert írások szövegközlését is pontosítja, továbbá az új kutatási eredmények alapján készíti el a tárgyi, szövegmagyarázó és keletkezés-történeti jegyzeteket, kibővítve a jegyzetapparátust részletes kézirat- és forrásleírással, a korábbi közlések jegyzékével és szövegkritikájával, továbbá recepciótörténeti szöveggyűjteménnyel és bibliográfiával.

A korábbi közlések helyesbítésére, pontosítására kisebb-nagyobb mértékben valamennyi írás tekintetében szükség van. Az összehasonlító szövegkritika segítségével pedig követhetők e helyesbítések, melyek gyakran sokat idézett és reflektált szöveg-

85 Lásd pl. a Pesti Naplóban közölt vezércikkeit 1926 és 1930 között.

86 *Az irodalom és a „faji jelleg”, i. m., 285–286. Vö. 13. jegyzet.*

helyeket érintenek. A közlések szövegromlása leggyakrabban félreolvasás eredménye, de előfordulnak értelemzavaró sajtóhibák is. Gyakori, hogy ugyan a szöveg értelme nem változik, de a téves olvasatnak hatása van a stílusra. Példaként egy nagyon ismert szöveghelyet mutatok be *A szocializmus bölcselétéből*. József Attila valójában nem azt írta, hogy Marx „fejéről talpára állította Hegel filozófiáját”, ahogy az 1958-as kiadás alapján mindenki ismeri és idézi, hanem azt, hogy „fejéről a talpára”. Egyes helyeken egyértelműen kimutatható az is, hogy a sajtó alá rendező ideológiai okból, szándékosan változtatott az eredeti szövegen. Példa rá ez a mondat, mely szintén *A szocializmus bölcselétének* 1958-as szövegében szerepel: „a tények azt mutatják, hogy a bolsevizmus azokban az országokban is, ahol szabadon nyilatkozhatik meg, törpe kisebbségben marad a széles jobboldallal szemben.” A sajtó alá rendező egyetlen szót változtatott meg a mondatban, „széles”-t írt, az eredeti – azaz a *Szocializmus* című lapban 1934-ben megjelent – „szélső” helyett. Az ötvenes évek végén ugyanis elfogadhatatlan volt az az álláspont, hogy a bolsevizmus hívei még a szélső jobboldal híveivel szemben is kisebbségben voltak.

A Móriczcal vitatkozó cikk Szabolcsi-féle közlésében nem fedezhető fel tudatos sajtó alá rendezői változtatás, csak néhány sajtóhiba és félreolvasás fordul elő, összesen 5 szöveghelyen. Egyébként valamennyi későbbi közlés Szabolcsi 1958-as kiadásán alapul, a legtöbb esetben átvéve az abban található hibákat is. Szabolcsi 1977-ben népszerű kiadásban is közreadta József Attila tanulmányait a Magyar Remekírók sorozatban, és ebben a kötetben, az említett 5 közül, az egyik hibás szöveghelyet javította. Van még a cikkben egy érdekes sajtóhiba, melyet nem a modern kiadás, hanem A Toll szedője követett el. Így hangzik az a szövegrész, melyben szerepel: „Nos, nem a tényeket akarom kétségbevonni. Dehogy is. Hanem csak elcsodálkozom azon a könnyelműségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékozolja. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvtelenül rotyogó kásába, amely eredményeinek foglatát jelképezi.” A Tollban az *elvtelenül* szó helyett *elvetemült* áll, ami azért nem mindegy. Szabolcsi ezt a sajtóhibát nem javítja a kritikai kiadás főszövegében (így a további kiadások átveszik a hibát), de a jegyzetekben közli a feltételezett helyes szöveget, azzal a megjegyzéssel, hogy Réz Pál közlése szerint Németh Andor visszaemlékezéseinek kéziratában az olvasható, hogy József Attila maga javította ekként a szót A Toll nála lévő példányában. A hivatkozás megfogalmazásából és abból, hogy a hibát a főszövegben nem javította, arra lehet következtetni, hogy az emlékiratokat Szabolcsi nem látta, nem tanulmányozhatta. A visszaemlékezések nem sokkal Németh Andor 1953-ban bekövetkezett halála előtt 1952–1953 között keletkeztek. Réz Pál rendezte őket sajtó alá, és *Emlékiratok* címmel részleteket adott közre belőlük, a Németh Andor válogatott műveiből szerkesztett *Szélén behajtvva* című kötetben, mely 1973-ban jelent meg a Magvetőnél, de a hivatkozott javításra utaló rész nem szerepel benne. Minden bizonnyal ez lehetett az oka annak, hogy Szabolcsi az 1977-es kiadásban ezt a szövegrészt nem módosította. Az emlékiratok egy 637 lapból álló – kéziratos javításokkal ellátott – gépirata 1987-ben bekerült a PIM Kézirattárába. *Az irodalom megújódása* című fejezetben, a gépirat 520. oldalán szerepel A Toll sajtóhibája József Attila általi javításának története. Németh – pontos szöveggel – szinte az egész József Attila-cikket beidézti visszaemlékezésébe és a sajtóhibával érintett szóhoz

a következő lábjegyzetet fűzi: „A szövegben ez a szó áll: elvetemült. Az én példányomban József Attila sajátkezűleg javította ki a bosszantó sajtóhibát elvtelenül-re. N. A.” Németh Andor közlése alapján a szöveg javítása indokolt, bár teljes bizonyosságot természetesen csak a folyóirat e példányának vizsgálata adhat, ami még lappang.

A Németh Andor-émlékirat publikálatlan része a vitacikk keletkezésének körülményeire is kitér. Azt fejtegeti, hogy mennyire aggasztja „József Attilának az az eltöklétsége, hogy ezúttal csak a pártnak él és kizárólag csak a párt szempontjait tartja kötelezőnek magára”⁸⁷ és „teljesen bele akar menekülni a politikába”.⁸⁸ Az emlékiratok publikálatlan kéziratában Németh néhány oldallal később úgy fogalmaz, hogy József Attila „»beöltözött« kommunistának. Szándékosan írtam ezt a szót: beöltözött, mert a kommunizmus úgy lötyögött rajta, mint önkéntes tűzoltón a sisak. Rettenítő szenvedélyes kommunista volt, elszánt és konok, és néha-néha gyermekesen fontoskodó. Nagyon szerette ezt az állapotát, és azt, hogy csekk-könyve van.”⁸⁹

Németh hosszan részletezi annak érdekében tett erőfeszítéseit, hogy a költőt eltántorítsa a „kollektivitáshoz vezető egyenes útról”, de barátja nem hallgat rá. A Móricz-vitacikk idézése ehhez a fejtegetéshez kapcsolódik. József Attila rendíthetetlen kommunista elköteleződésének „kétségbevonhatatlan bizonyítéka” ez a cikk, írja Németh, „azért érdekes, mert különösen gondosan van megírva, mert egészen egyértelmű, menten minden józsefattiláskodástól és kilengéstől. Meg vagyok róla győződve, hogy József Attila ezt a kis írását a párt megbízásából írta, a párt szempontjai szerint s hogy előzőleg bemutatta kommunista barátainak a kéziratát és mindent kitöröltetett velük belőle, ami nem egyezik szorosan a marxista szemlélet követelményeivel.” Az is kiderül a kéziratból, hogy kik voltak a kommunista barátok, s Németh nem túl hízelgően ábrázolja őket: Újvári László, Agárdi Ferenc, Lázár Vilmos, Sándor Pál.⁹⁰

A József Attila-írással foglalkozó valamennyi recepció megemlíti azt a feltételezést, hogy Móricz valószínűleg nem olvasta, nem ismerte a költő vitacikkét. A feltételezés nagy valószínűséggel igaz, hiszen az író sajtókivágat-gyűjteményében, bár 92 cikk szerepel a vitával kapcsolatosan, József Attila írása nem lelhető fel.

Végül József Attila és Móricz személyes kapcsolatához, valamint a költő cikkének motivációihoz néhány adalék. Ismeretes, hogy József Attila halála után Móricz megírja hol és hogyan ismerkedtek meg: Hódmezővásárhelyen, Makai Ödönnél. S bár pontos dátumot nem jelöl meg, a kutatások szerint 1934-ben történt.⁹¹ Azonban valójában már sokkal korábban találkoztak, mégpedig az 1931-es vita előtt. Ismerünk egy 1930-as fényképet, melyen Móricz és József Attila egy társaságban látható.⁹² A fénykép a Móricz Zsigmond és Surányi Miklós tiszteletére a Magyar Írók Egyesülete Otthon Köré-

87 Németh Andor emlékiratai, 1952–1953, gépirat, autográf tintairású javításokkal, Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára V. 5086, 517.

88 *Uo.*, 518.

89 *Uo.*, 537.

90 *Uo.*, 537.

91 Lásd pl. TVERDOTA György, *József Attila Hódmezővásárhelyen: A Rapaport-levelek és az Eszmélet*, It, 2002, 412–440.

92 A fénykép megjelent a Színházi Életben, 1930/5 (jan. 26.–febr. 1.), 34.

ben rendezett díszvacsonya után készült 1930. január 9-én. Móricz középen ül, mellette Schöpflin Aladár, József Attila pedig közvetlenül mögöttük áll. Csupán 18-an szerepelnek a képen. Az eseményről másnap megjelent tudósítás⁹³ szerint az ünnepségen a két író tisztelői vettek részt és a klub dísztermében megterített asztaloknál mintegy háromszáz vendég foglalt helyet. Számos köszöntőbeszéd hangzott el, és a közönség sűrűn tört ki Móriczot és Surányit éltető zúgó tapsviharban. Végül asztalt bontottak és baráti körbe vonultak vissza, tovább folytatni a két illusztris szerző ünneplését. A fénykép ezt a szűk baráti kört örökíti meg. Kis esély van rá, hogy a költő ne mutatkozott volna be az egyik ünnepeltnek ebben a szűk körben. Móricznak lett volna oka arra, hogy felfigyeljen rá, illetve József Attilának is volt oka arra, hogy magára irányítsa Móricz figyelmét. A Nyugat egy hónappal korábban közölte Németh László ironikus és lekezelő hangvételű kritikáját⁹⁴ József Attila *Nincsen apám se anyám* című kötetéről. A vacsonya másnapján pedig – 1930. január 10-én – jelenik meg A Tollban a Babits-pamflet,⁹⁵ amely a Nyugat élére újonnan kinevezett Móricz társszerkesztőjét támadja, s amelyben József Attila pozitív irodalmi példaként említi Móriczot. Viszont abból, hogy Móricz nem emlékezett erre a találkozásra, arra lehet következtetni, hogy nem sokat törődött az ifjú költővel, ami biztos nem esett jól neki. S ha az ember cikket fogalmaz a nagy íróról, óhatatlanul ez is eszébe jut.

93 [Szerző nélkül], *Surányi Miklós és Móricz Zsigmond ünneplése*, Budapesti Hirlap, 1930/7 (jan. 10.), 4.

94 NÉMETH László, *Nincsen anyám, se apám: József Attila versei*, Nyugat, 1929/22–23 (dec. 1.), 649–650.

95 JÓZSEF Attila, *Az Istenek halnak, az Ember él: Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről*, A Toll, 1930/2 (jan. 10.), 10–22.

NAGY IMRE

Katona József útja a lovagdrámától az „első szülött” tragédiáig

A Rondella, *Katona József színházi világa*

Katona József saját korának irodalmi életében – a kortársak megítélése szerint – nem játszott fontos szerepet, mellékeset is alig. A *Bánk bán*ról, amely 1820-ban megjelent, s belépett az irodalmi nyilvánosságba, a terjedelmes Kazinczy-levelezésben csupán egyszer esik szó, igen elmarasztaló módon. Pápay Sámuel (a kor jeles irodalomtörténésze) 1821. július 20-án azt írja Széphalomra, hogy kíváncsiságból elolvasta a Tudományos Gyűjteményben a dramaturgiáról értekező Katona *Bánk bánját*, de, mint írja, „boszszúsággal vetém el”, és vele szemben Kisfaludy Károlyt méltatja, aki szerinte „szerencsésebb lépéseket tesz Dramaturgiánkban”.¹ Kisfaludy egy évvel korábban, 1820. március 14-én, Gaál Györgyhöz írt levelében indulatosan írt *Ilka* című drámájának kezéhez került recenziójáról, illetve annak szerzőjéről (kérdés, tudta-e, hogy az Katona József): „Er ist sehr grob, und weiss nicht, was bei dem Stücke dem Publikum so äusserst gefallen. Den Stil nennt er Asszonyi. – Doch muss ich bekennen, dass es mich sehr freut, dass alle Menschen, die noch dies Manuscript gelesen haben, [es] lachend weggeworfen haben und laut die Indignation geäussert.”² (Nagyon goromba, és nem érti, mi tetszett ebben a darabban annyira a közönségnek. Asszonyinak nevezi a stílust. – Meg kell azonban vallanom, öröömre szolgált, hogy mindazok, akik csak olvasták ezt a kéziratot, nevetve dobták félre és hangosan méltatlankodtak.)³ E szavakból nem nehéz kihallani egy hangadó értelmezői közösség megvetését az általuk preferált evidenciákban nem osztozó kívülálló ellen. Ezt a kitaszító, sőt eleve elhárító gesztust erősíti fel Gaál válasza, ami Kisfaludy haragját még tovább szítja. A Katona–Kisfaludy viszonyhoz tartozik, hogy Katona 1820 novemberében juttatta el Kisfaludynak a *Bánk bán* dedikált példányát, s december 7-én Kecskemétről írt levelében arra kérte őt, hogy ha hírt hall a *Bánk bán*ról, „Barátom Uram írni ne terheltesse”.⁴ Kisfaludy válaszárol nincs tudomásunk, de neheztelését fokozhatta Katona József dramaturgiai tanulmá-

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa; a *Katona József korai (Bánk bán előtti) drámáinak kritikai kiadása I–II* (OTKA K87-791; NKFI K 119580) c. pályázatok témavezetője.

1 KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XVII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1905, 499.

2 Kisfaludi KISFALUDY Károly *Minden Munkái*, Hetedik, bővített kiadás, s. a. r. BÁNÓCZY József, VI, Bp., Franklin Társulat, 1893, 301.

3 KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, Kritikai kiadás, s. a. r. OROSZ László, Bp., Balassi, 2001, 206.

4 *Uo.*, 90.

nyának a nemzeti dicsekedést elmarasztaló részlete, ahol a tanulmányíró burkoltan kettejük viszonyáról is szól. „Viszsa rezzenti ez az egyszerre való erőszakos fellépése Egynek a’ Másikat induló szándékától; mert tellyességgel meglehet győződve, hogy soha el nem tépheti amannak kizáró Privilegiumát”.⁵ (Ennek a „kizáró Privilegium”-nak az ereje érvényesült az *Ilka* bírálatáról szóló diskurzusban.)

Az irodalmi élettől ily módon távol álló, majd onnét kitaszított Katona jogász barátain és kollégáin, táblabírákon, ügyvédeken, jurátusokon kívül a színházi életben talált társakra, legközelebbi barátait a színészek között találjuk. Közülük Benke József, Déry István és Udvarhelyi Miklós állhattak leginkább közel hozzá. A Rondella volt az ő világa. Ez a Déryné által „Bagolyódú”-nak nevezett, és őt régi malomra emlékeztető Duna-parti épület, egykori erődtímeny volt az 1807 és 1815 között Pesten játszó magyar színtársulat legnevezetesebb otthona.⁶

Egy bástyakörönd volt az a pesti Duna-parton. A törökvilágból maradt fenn, mikor még Pest bástyával volt körülvéve; az ókori védművek egy részét képezte. [...] Akkor egyedül állt a parton, sötét mogorva falrakás, durván összerótt kövekből, miket nem ért külső vakolat soha; csak az idők moha fészkelte meg magát rovátkáikban. Teteje fazsindelyes, sűrűn tarkázva újabb foldozásoktól. Esténkint ami denevér a Dunapart felett szállong, az mind a rundella lakója

– mutatja be Jókai az épületet az *És mégis mozog a föld* című regény *A rundellában* című fejezetében.⁷ E „kis színház kis színpada minimális gépesítetttségével nagy látványosságok felidézésére képes. A színpad csekély mélységét fátyolfüggöny ügyes alkalmazása, a hiányos süllyesztő berendezést dobogók és repülőhidak használata feledtette.”⁸ Zsinórpaddás is volt. Katona erre a színpadra képzelte darabjait. A később lebontott Rondelláról kevés dokumentum maradt, de a Katona-művek dramaturgiai szerkezete, jelenetstruktúrája, valamint szerzői instrukciói alapján képzeletünkben felépíthetjük. Katonának a pesti színtársulathoz fűződő legintenzívebb szakasza másfél évre (19 hónapra) korlátozódik. 1812. január 20-án írta alá „delectáns aktor”-i „kötelezését”⁹ és 1813. augusztus 19-én játszott utoljára. Ekkor letett ügyvédi vizsgái után már nem lépett fel színészként, bár szerzőként továbbra is jelen volt. A *Jerú’sálem’ Pusztulása* kecskeméti fogalmazványának¹⁰ 30. lapján olvasható, a drámához nem tartozó betétszöveg

5 Uo., 72.

6 DÉRYNÉ *Naplója*, első teljes kiadás az eredeti kézirat alapján, s. a. r. BAYER József, Bp., Singer és Wolfner, [1900], I, 58, 142.

7 JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld (1872)*, I, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSYNÉ OBERLÄNDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 22–23), II, 111.

8 MÁLYUSZNÉ CsÁSZÁR Edit, *Katona színházi világa*, It, 2(1970)/1, 74–90, itt: 79.

9 Mivel a kötelezés kéziratát Miletz János a Katona-házban találta, lehet, hogy Katona csak megírta, de a társulat akkori igazgatójához, Mérey Sándorhoz nem juttatta el, s talán el sem mondta. Arra sincs adat, hogy a szövegben szereplő Békesi névvel valaha is fellépett volna. Vö. KATONA, *i. m.*, 88, 221–222.

10 Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, XIV. 15. fondszám, Kiv. K. J. 2.

– erre nézve egyetértünk Waldapfellel¹¹ és Kerényivel¹² – minden bizonnyal Katona búcsúbeszéde volt a színésztől, amelyet utolsó fellépésekor mondott el a színpadról:¹³

Az én örök Útmutatóm azon Pályára int engemet, mellynek Környül állásai megtiltyák ezentül e hasonló munkálódást édes nyelvemért. Most utoljára kívántam még háládatosságomat meg mutatni, mellyet a N. Magyarság öt esztendő óta szüntelen nagyobbított szivemben. De – tsak nagyobb adósságba vertem magamat – olly adósságba, mellyet büszke érzéseimből semmi idő ki nem olthat.

Vajha nyelvük elöl vitelére azt az ösztönt önthetném sok Magyarokba, mellyre az én tehetetlenségem el nem érhetett és soha nem is fog el érni. Egy Időnkbéli jeles Irónak szavai szerint tsak abba foglalom utolsó óhajtásomat: Magyar etc.¹⁴

Az említett másfél évben (19 hónapban) Katona rendszeresen fellépett, de csak három szerepét tudjuk dokumentálni. Fellépett Karl Friedrich Hensler vitézi játéknak, a *Ferrandinónak* címszerepében (1812. június 14–21–28-án), Johanna Franul-Weissenthurn *Szmozlenszk ostromlása* című, általa fordított drámájában Urszkoff szerepét játszotta,¹⁵ és *István* című drámájának (Girzik műve átdolgozásának) ő játszotta a címszerepét, amelyet a jelek szerint önmagának írt, ez volt a búcsúfellépése.¹⁶ Szerepeinek listája ennél jóval bővebb volt, különböző híradások több fellépéséről szólnak, de ezekről nincsenek adataink. Valószínűnek látszik – a darab sűgőpéldányának szereposztás-tervezete szerint –, hogy szerepet vállalt Balog István *Cserny Györgyének* ősbemutatóján, továbbá (Komlóssy Ferenc szerint) eljátszotta *A' Lutza Széke* című drámája ifjú grófjának, Lázárnak szerepét. Schiller iránti tisztelete és az erőszak-motívum párhuzama alapján¹⁷ pedig feltételezhető, hogy betanulta Fiesco szövegét, az előadás azonban elmaradt, talán éppen az ő távozása miatt. Színészi habitusát Déryné, akivel néhányszor együtt szerepeltek a színpadon, így jellemzi, a „Rózsa-ügy”¹⁸ miatt valószínűleg nem elfogulatlanul. „Ő szeretett volna színész lenni, de orgánuma nem volt hozzá: igen az orrából beszélt. Alakja elég csinos volt, sugár

11 WALDAFFEL József, *Katona József*, Bp., Franklin Társulat, [1942], 11–12.

12 KERÉNYI Ferenc, *Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)*, ItK, 96(1992), 399–413, itt: 400.

13 Mások ezt a szöveget, mivel a kecskeméti fogalmazvány megjelölt lapján a *Ziska* előszava is olvasható id. Katona kézírásában, áthúzva, az előszó részének tekintik. HAJNÓCZY Iván, *Katona József Kecsskeméten*, Kecske-mét, Petőfi Könyvnyomda és Könyvkötészet, 1926, 10. Újabban: OROSZ László, *Kérdőjelek: Egy Katona-kutató töprengései*, Bp., Balassi, 2007, 26.

14 A szöveg rendkívül nehezen olvasható, gyorsan papírra vetett fogalmazvány, beszúrássokkal, áthúzássokkal. Az egyes szöveghelyekre vonatkozó filológiai problémákra itt nem térhetünk ki.

15 Újabban: CZIBULA Katalin, *Szmozlenszk ostromlása: Katona József fordítása egy osztrák színésznő nyomán = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 467–478.

16 KERÉNYI, i. m., 400–401.

17 NAGY Imre, *A magyar Lucretia (A nők elleni erőszak témája és a Bánk bán harmadik felvonása) = Drámák határhelyzetben*, I, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella és munkatársai, Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014, 275–300; különösen: 282–284.

18 DÉRYNÉ, i. m., I, 253–267, 277–279. Katona József *A rózsza* című vígjátékáról: NAGY Imre: *Arachné szóttese*, Színháztudományi Szemle, 29(1992), 48–55.

termettel, de arca nem volt szép. Haja gesztenyeszín, de az úgy állott, mint a szeg.”¹⁹ Mások kedvezőbben ítélték meg Katona színészi képességeit.²⁰

Katona József alaposan, dramaturgként szakmai rálátással, színészként belülről, emocionális tapasztalatokkal felruházva ismerte a Rondellában előadott darabok szövegvilágát, a társulat színészeinek játéktílusát, az előadások gesztusnyelvét, a színpad és a nézőtér közti kommunikációs kapcsolat effektusskáláját. Elmélyülten tanulmányozhatta a társulat műsorrendjének játéktípusait, jelesen az *érzékenyjátékok*, a *lovagdrámák* és a *szomorújátékok* dramaturgiai mintázatait, jelenetszövését, figuraformálását. Irodalmi stúdiumai – és természetesen tehetsége – képessé tették arra is, hogy ezeket alkotó kritikával szemlélje, szuverén módon átrendezze. Főműve előtt már a *Ziska* és a *Jerú'sálem' Pusztulása* is erről a kreativitásról tanúskodik. A *Bánk bán*ban ilyen módon dramaturgiai szerkezetek izgalmas párbeszéde, kreatív harca zajlik a drámai többnyelvűség terepén, ahol a játéktípusok teremtő szétbontásának, metamorfózisának, magasabb rendbe építésének lehetünk tanúi. Ilyen értelemben a *Bánk bán* nyitott szöveg, amely – a szövegformáló dramaturgiai struktúrák küzdelme, majd összhangzatba rendezése révén – mintegy elkészülésének folyamatát viszi színre. Ennek nyomon követése azonban megköveteli, hogy a művet *színdarab*nak, azaz színpadra (a Rondella színpadára) képzelt alkotásnak tekintsük, amely a pesti társulat világában fogant, abból nőtt ki. Az ott kapott inspirációkat felhasználva és átlényegítve Katona létrehozta korának – tértől és időtől immár függetlenné válni képes – drámáját.

„Le a' Királyi-székből Aszszonyom!”

A lovagdráma dramaturgiai mintázata a *Bánk bán*ban: Petur és a Békétlenek

A *Bánk bán* dramaturgiáján nyomot hagyó színjátéktípusok közül kétségtelenül legerősebb a lovagdráma, illetve a belőle formálódott vitézi játék hatása. A lovagdráma mintegy fél évszázadig különleges népszerűséget élvezett a német színpadokon. Mintapéldánya Goethe műve, a *Götz von Berlichingen* volt, majd Törring színdarabjai (*Kaspar der Thoringer; Agnes Bernauerinn*),²¹ illetve Kotzebue munkái kerülnek előtérbe, kivált az *Adelheid von Wulfingen* (1788) sikerét követően, habár e drámaszerző igazi áttörését a *Menschenhass und Reue* (1789) jelentette.²² E műveket – a drámapoétikai minőség különböző szintjein – lovagkori tematika és gyakori színváltozásokkal járó nyitott szerkezet jellemezte. Otto Brahm, aki irodalomtörténeti felkészültségét színházi gyakorlattal társította, a tárgykor megbízható ismerőjeként elkészítette a német lovagdrámák cselekményépítő funkcióinak rácsozatát.²³ Ennek morfológiai elemei közül, a típus ma-

19 DÉRYNÉ, *i. m.*, I, 202.

20 KERÉNYI, *i. m.*, 400.

21 OTROK Mihály, *Törring mint lovagdrámáiró és a német lovagdráma hatása irodalmunkra*, Eger, Egri Nyomda Rt., 1900.

22 Axel SCHRÖTER, *August von Kotzebue: Erfolgsautor zwischen Aufklärung, Klassik und Frühromantik*, Weimar, Weimarer Verlagsgesellschaft, 2011, 29–31.

23 OTTO BRAHM, *Das deutsche Ritterdrama des achtzehnten Jahrhunderts: Studien über Joseph August von*

gyar recepciója felől nézve a legfontosabbaknak a lovageszmény manifesztációját szolgáló eskü, a titkos tanácskozás, a várostrom, a nőrablás, illetve a nők elleni erőszak esetei látszanak. Katona Józsefnek a *Bánk bánt* megelőző drámái közül a három legértékesebb, az *Aubigny Clementia*, a *Ziska* és a *Jerú'sálem' Pusztulása* egyaránt várostrom köré szervezi az eseményeket (vagy azoknak a bonyodalom szempontjából különösen fontos részét), visszatérő motívum nála a nők elleni agresszió, ez a *Bánk bán*ban is determináló dramaturgiai tényező, akárcsak a Békétlenek titkos tanácskozása. A játéktípusra jellemző motívumok közül Katonánál is meghatározó tényező az ember és a rang, a státus viszonya, a becsület, az egyéni és családi jó hírnév kérdése, valamint a racionális értelem és a szív törvényének feszültsége. Riedl Frigyes megállapítása változatlanul érvényes: „A német *Ritterdrama* tanulmányozása azokra nézve is igen fontos, kik a magyar irodalomtörténettel foglalkoznak: nemcsak azért, mert ezek a rittek a mi színpadunkon is öklelődtek, hanem mert Katona és Kisfaludy drámáiban is sok a lovagdrámából vett elem.”²⁴ Ez utóbbi utalást a *Bánk bán*ra is kiterjeszti. „A lovagdráma világából indult” – ezt már Horváth János írja Katonáról, majd hozzáteszi: „Bánk bánnal sem lépett ki abból egészen. Van e darabban érzelmes, előregegett lovag: Mikhál, Simon; van heves, pártos lovag: Petur; legválasztékosabb lovag: Solom; legöntudatosabban egyensúlyozott királyhű lovag: Bánk; léha, eszes intrikus lovag: Biberach, tompaszű csábító: Ottó.”²⁵

A lovagdrámák előadásain iskolázott, s a művet először színpadra vivő színészek – a jelek szerint és a rangos, Kántornét, Barthát, Dérynét felléptető szereposztásból következethetően – a *Bánk bánt* is lovagdrámaként (vitézi játékként) adták elő. Szemük érzekelte a játéktípusnak szövegben meglévő mintázatát, de nem látták, nem láthatták meg e struktúra átformálását, áttemelését a tragikus hősdrama, a jellemtragédia esztétikai és etikai rendjébe. És ha néhányan a fiatalabb színészek közül sejtették is, hogy ezt a drámát más bordában szőtték, mint a vitézi iskola darabjait, azt nem észlelték (s ez lényegében mindmáig homályban maradt), hogy a lovagdráma metamorfózisa nem a *Bánk bán* előtti életműben, hanem magában a műben következik be. Hogy a *Bánk bán* a lovagdráma dekonstrukciója, teremtő szétbontása egy tragikus eszmény jegyében. A kassai ősbemutató színpadán két olyan színész lépett fel, „akik nem a vitézi játék és az érzékenyjáték hagyományát, azaz a múltat, hanem a romantikus történelmi tragédiát, a jövőt képviselték az előadásban: Biberachot Megyeri Károly, Ottót Egressy Gábor játszotta.”²⁶ Ők majd a színházi utóélet következő fázisában fognak változtatni a vitézi tradíción. Az első előadások kétarcúsága minden bizonnyal a dráma tagadva őrzött játéktípusának mintázatából következett, csakhogy az előadók egy ideig nem a tagadásra, hanem a megőrzésre helyezték a hangsúlyt. Az irodalomtörténészek közül Horváth János járt legközelebb a szerintünk vélelmezett igazsághoz, amikor azzal folytatta fentebb idézett szövegét, hogy „a dráma-előtti Bánk bán alakjában etikailag klasszicizál-

---

Törring, *seine Vorgänger und Nachfolger*, Strassburg, 1880.

24 RIEDL Frigyes, *Das deutsche Ritterdrama des achtzenten Jahrhunderts*, EPhK, 4(1881), 154–158, itt: 157.

25 HORVÁTH János, *Katona József: Játékszíni és drámairodalmi előzmények. Katona drámáiról kortársai*, Bp., Kókai Lajos, 1936, 79.

26 KERÉNYI Ferenc, *(Mai) jegyzetek (a) Bánk bán (egykorú színpadi) sorsáról*, Forrás, 1991/11, 18–26, itt: 23.

ta, idők fölötti emberi értékévé tisztította ki a lovagdráma hős-ideálját, saját magasrendű erkölcsi sugalmait szerint”.²⁷ Ami a dráma előtt, a cselekmény kezdetekor készen áll, s amit Horváth „dráma-előtti Bánk”-nak nevez, az a mi dramaturgiai fogalmaink szerint a drámai alaphelyzet, a szituáció, benne a szereplőkkel és viszonyaikkal. Ami – közvetve vagy közvetlenül – a dráma szerves része. Horváth tehát, szerintünk helyesen, magában a drámában érzékelt a lovagdráma klasszicizálását, ahogy ő mondja: *kitisztítást*, amit mi a szituáción túl a bonyodalom egész folyamatára kiterjesztünk. A műben benne rejlő játéktípushoz való kötődésnek ez a folyamatos negációja, a kompozíció állandó felülemelkedése el is választja Katonát a típus recepciójának hazai gyakorlatától.

Annál is inkább, mert nálunk a játéktípus Kotzebue-féle változata terjedt el, amely a korfestésről és a jellemrajzról a mesére helyezte a hangsúlyt.²⁸ Ezzel párhuzamosan, mint erre már Waldapfel József rámutatott, a lovagi tematika a hősi tárgy szélesebb medrére áramlott.²⁹ Ahogy a *ritterlich* a *heroisch* minőségét öltötte magára, a középkori témákat felváltotta a török kori események színpadra állítása, sőt a rablótematika is megjelent. A többnyire magyar tárgyú drámáknak ezt a csoportját – Kerényi Ferenc nyomán – a lovagdráma fogalomkörénél tágabb jelentésű *vitézi játék* típusnévvel is jelöljük, az adott szövegösszefüggésnek megfelelően.³⁰ Ez volt a 19. század elején kialakuló második színházi műsorréteg reprezentatív típusa. Sokat örökölt az érzékenyjátékoktól, így az ártatlanul szenvedő erényes szereplő szenvedésének ábrázolását nyitott szerkezetű drámában, amelynek bonyodalma intrika mozgatja:

A pozitívan ábrázolt lovagi eszmény néhány szállal kapcsolódik ugyan a felvilágosodáshoz, de az egymással ütköző, kétféle erkölcs itt egyképpen a középkor szülötte, és a vitézség, a bátorság, a nyíltság az árulással, a hitszegéssel, hatalomvágygal az erkölcsi tulajdonságoknak olyan általánosított szintjén kerül szembe, amely közvetlenebb társadalmi mondanivaló hordozására nem képes. A magánélet és a lovagerény ütközései mögül is hiányzik a kétféle erkölcs belső konfliktusa, ezért a döntést külső tényezők kényszerítik ki (fogadalom, lovagrendi szabályok stb.); látványos helyszínekkel és nagyjelenetekkel [...].³¹

Az idézett szöveg, tagadó szerkezetével, olyan negatív formát képez számunkra, amelynek hozzá tartozó, de pozitív kiegészítőjeként foghatjuk fel a *Bánk bánt*.

A nőfigurák galériája is kiszélesedett: fellépett a férfias lovagi erényekkel felruházott heroina, valamint a gonosz női cselszövő. (Ez utóbbinak rávetítése a heroina szerepkörére okozhatta az *idegen* Gertrudis szerepének félreértését a Melinda-ügyben.) A vitézi játék a romantikus színjátszás számára is termékeny hagyományt kínált: ide

27 Uo.

28 SOLT Andor, *A magyar dráma színpadi műformáinak kialakulása a XIX. század első harmadában*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1933, 6–18.

29 WALDAPFEL József, *Balog István Karagyorgye-drámája* = W. J., *Irodalmi tanulmányok: Válogatott cikkek, előadások, glosszák*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 241–262, itt: 243.

30 KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Bp., Magvető, 1981, 114–134.

31 KERÉNYI Ferenc, *A kétközpontú színházi fejlődés eredményeinek egységesítése, a vándorszínészet kialakulása (1796–1809)* = *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. K. F., Bp., Akadémiai, 1990, 118.

tartoznak a látványos ceremóniák, titokzatos álmok és jóslatok, valamint a börtönjelenetek. A vitézi játék népszerűsítésében fontos szerepet játszott a kolozsvári társulat, amelynek kirajzások két célvárosban helyi tradíciók színre vitelét eredményezték. Szedgen 1803-ban, a turnét záró előadásaként mutatták be Vedres István *A' Haza szeretete* című művét,³² Debrecenben pedig Babótsai István *Vigkedvű Mihály* című darabját.³³ A vitézi játék a pesti társulat műsorán is súllyal szerepelt. Katona jól ismerte a játéktípust, annak változatait: eljátszotta a *Ferrnadino*-trilógia címszerepét, fordított lovagdrámát (*Jolánta*), dramatizált lovagi témájú epikus műveket (*A' Borzasztó Torony*, *Monostori Veron'ka*, *Aubigny Clementia*), és átdolgozott a pesti színpadra egy lovagdrámát (*István*).³⁴

A lovagdráma, illetve a vitézi játék dramaturgiai, világszemléleti és nyelvi ihletését figyelve Katona életművében a *Monostori Veron'ka* látszik a *Bánk bán* legbeszédeesebb előzményének.³⁵ Ennek forrása Veit Weber *Tugendspiegele a Sagen der Vorzeitből*.³⁶ A történet és a szereplők viszonyrendje tehát „hozott anyag”, ám Katona két napba sűríti a cselekményt, és háromféle helyszínen, de egyetlen helyszíncsoporton fogja össze a szálakat, a névadás írói gesztusával pedig hazai miliőt teremt. Ez a lokalizálás sajátos alföldi hangulatot sugároz, a szerzőre később is jellemző alkony-látással. Már itt megmutatkozik, hogy Katona József dramaturgiai értelemben *nüktalop*, azaz sötétben látó. A *Bánk bán* jelenetei is éjszaka, hajnali szürkületben vagy kései alkonyidőben játszódnak. A színpadi sötét azonban főművében mindig ismeretelméleti természetű, úgy is mondhatnánk, hogy ebben a drámában fedezte fel a sötétben való létezés szemantikáját. Mint már Waldapfel megállapította,³⁷ a *Monostori Veron'kát* valóban színszerű megalkotás és ügyes ökonómia jellemzi. A mű világvilágának centrumában a lovageszmény áll, amelyet a harmadik felvonás 2. jelenetében a Gvárdián foglal össze, igaz, az eszmény jelenbeli krízisének kapcsán, mintegy a múltba helyezve azt: „Akkor a Leventáknak Sisak fényességek a Felebaráti szeretet volt, Mejj vasok az Egyenes szívűség, Kardjok az Igazság védelmezése, Kéz szorítások a Hivtség és a Barátság: még akkor tsekélyebb számmal voltak, és még is úgy vigyáztak az Emberiség javára, mint az Istennek Angyalai.”³⁸ Ez az eszmény még a cselekmény jelenében is hatni képes erőként, vonzó mágnesként delejes erővonalak hálózatát teremt meg, olyan értékhierarchiát is képezve, amelynek csúcspontján a címszereplő áll, ilyen értelemben a címadás is egyéni írói aktus. (Katona három drámája fölé írt női nevet: a szóban forgó művön kívül ilyen a *Jolánta*, és ide vehetjük a *Rózsát*, jóllehet ez utóbbi esetében a bonyodalom tárgyát

32 Elemzését lásd: NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években*, Bp., Argumentum, 1993, 40–44.

33 *Uo.*, 201–202.

34 KERÉNYI Ferenc, *A vándorszínészet első szintje, az állandósulás kísérletei = Magyar színháztörténet 1790–1873, i. m.*, 127–189, itt: 137–138.

35 A dráma elemzését lásd: NAGY I., *Nemzet és egyéniség, i. m.*, 144–147.

36 WALDAPFEL József, *Katona József és Veit Weber Tugendspiegele*, ItK, 41(1931), 38–52, 166–178.

37 *Uo.*, 166–178.

38 KATONA József, *Monostori Veron'ka, vagy A hartz két ellenkező igaz Ügyért*. Nemzeti Vitézi Szomorú Játék 5 Felvonásban. OSZK Színháztörténeti Tár, M 15, itt: 23v–24r. A dráma modernizált kiadása: KATONA József *Összes Művei*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1959, I, 703–824, itt: 757.

képező virágra történik utalás, ám a szó a mű rejtett célzata szerint a Róza nevet rejti.) Az értékhierarchia infernális mélyére a szerző a dramaturgiai gépezetet mozgató intrikust, Kopár Tamást helyezi, de ez is ugyanabban az erkölcsi univerzumban él, mint a lovagok, csak az eszmény fonákját példázza, s ezzel ő maga is tisztában van. A drámai világ „középmezőnyében” vívja harcát a féktelen Alpári Farkas és a bűntudata által űzött Szellőrincai Lóránt. E dráma az emberismeret problémája mentén illeszkedik az életműbe: az önelemzésre hajlamos, józanul mérlegelő Lóránt mellett Farkas az uralhatatlan és az embert félrevezető indulatok embere, a szív törvényét pedig a megbocsátó Veron'ka magatartása sugározza.

Katona József és Kisfaludy Károly ugyanabból a színházi konvencióból táplálkozott, amit a *Bánk bán* és a *Zách Klára* azonos szereplőstruktúrája és viszonyhálózata igazol legszemléletesebben. Kisfaludy műve – az esztétikai érték más szintjén – a *Bánk bán* analogonja.³⁹ A szintkülönbség többek között abból származik, hogy másképpen viszonyultak a játékhagyományhoz. Katonánál a lovagi tematika lényeges elemekkel bővül: ilyen a hatalomgyakorlás kérdésének beiktatása a világképbe (már a *Jolantában* is), ehhez járul a hatalmas status quo egyöntetűségének felbontása, ami a Békétlenek összeesküvési jelenetében a diskurzus fő témáját alkotja, és Bánknak Peturral való éles vitáját eredményezi. Az ötödik felvonásban Katona előkészíti a lovagdrámák egyik leghatásosabb eseményét, az istenítéletként funkcionáló párbajt, ám a szerző ezt visszavonja, a várakozás kielégítetlenségével teremtve a játéktípus mechanizmusával ellentétes feszültséget, amely előkészíti Bánk lelki meghasonlásának folyamatát, már egy egészen másik dimenzióban. Ebben a szakaszban a ravataljelenet sem pusztá effektus: eddig a cselekmény helyszínétől távol tartózkodó Király jelenléte volt közvetett a színpadi térben (a dialógusok egyik fő tárgyát és hivatkozását képezte a személye), most a halott királyné válik kvázi-élővé azért, hogy a replikák vele kapcsolatosak, s utolsó szavait még idézik is. A felvonás befejező szakaszában a két holttest együttes jelenléte (Gertrudis és Melindáé) nemcsak Bánk tragikumát fejezi ki a látvány nyelvén, de Bánk és Endre sorspárhuzamát is felveti.

A *Bánk bán* lovagdrámái mintázatát s ennek teremtő szétbontását, más dramaturgiai rendbe helyezését Petur alakja révén tehetjük egyértelművé. E ponton is célszerű a művet nyitott szövegnek tekinteni,⁴⁰ a két kidolgozás együttesében szemlélni, tehát az első kidolgozást is bevonni elemzésünk látókörébe. Ez ugyanis közelebb áll a lovagdráma (vitézi játék) modelljéhez. Petur alakjának elmozdítása a féktelen szenvedélyű lovag szerepköréből a második kidolgozásban, s a jellem összetettebbé formálása a szerző termékeny küzdelmét, vitáját jelzi a játéktípussal. S ezt nemcsak a szöveg bővülése, de talán még inkább a húzások is igazolják.

Petur történetének befejező szakasza a második kidolgozásban a színpad mögé, a szcenikai téren kívülre kerül, s megkínóztatásáról és haláláról más szereplők elbeszéléséből értesülünk. Bánk (*kimutat az ablakon*), s a Királynak mondja: „Nézd azt amott. / Hurczoltatik Petur-bán, és egész / Háznépe lófarkon. 'S azt kurjogattyák, / hogy: éljen a' Király! [...] Mint

39 NAGY I., *Nemzet és egyéniség*, i. m., 94–101.

40 Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg? (Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához)*, ford. SCHULCZ Katalin, *Literatura*, 16(1990), 239–260.

Pártosok' feje, és Nagy-aszonyunk' / gyilkossa úgy ölettetett-le, és / midőn alig mozogva ott' hevertt, / házára törtek ismét, és nevedben / a' gyilkolásért e' boszszút veszik: / holott csak én öltem-meg a' Királynét!" Solom tagadja, hogy neki része lett volna ebben a dologban, kimegy Peturhoz, majd visszatérve közli, hogy „kisznevedett már”, s elmondja: „Egyj átkot nyögött-ki még / Nagy-aszszonyunkra, és az alattomos / gyilkosra...”⁴¹

Ezzel szemben az első kidolgozásban a maglódi kézirat szerint az ötödik felvonás 6. jelenetében a megkínzott Petur a színpadon hal meg, ahová Bánk hozza be. A jelenet bővelkedik a megkínzott Petur mozgására és gesztusaira vonatkozó, hatáskeltő instrukciókban: *fel vetvén magát a' földről, felakar kelni, az ablakhoz mászik és azon ki ugrani igyekezni láttatik, le rogyik az ablaknál.* Szövegének kulcsmondata: „Te hétszeres Nagy Átok, dölj ömölj / ki véres ajkimon!” Megnyilatkozásain végigvonul – valóban hétszer elhangozva – az átokmondás beszédaktusa, amely egyaránt vonatkozik Gertrudisra és arra, aki „alattomosan / öle meg a' Királynét”. Sőt, mivel a gyilkos tettet összekapcsolja az általa szervezett lázadó csoporttal, átka önmagára is visszahull: „Átok tulajdon síromon, midőn / azon szövetség, melyet én teremték, / alattomos Gyilkos is érlele.”⁴² Mint látjuk, Katona ezt az erős effektusokkal telített jelenetet mellőzte a Trattner kiadóhoz eljuttatott szövegben, holott nyilván találkozott volna a lovagdrámákat (vitézi játékokat) jól ismerő közönség érdeklődésével. Ám ez a felvonás a szerző megváltozott koncepciójában Bánkra és a Királyra, kettejük pszichológiai folyamatára összpontosít, s ezt a koncentrációt megzavarta volna a Petur-jelenet, éppen erős effektusai miatt. Petur átka pedig, ami változatlanul konstruktív tényező, Solom által elmondva jobban belesimul a már halott szereplők hangjának idézett közegébe.

Elemzésünk során az ötödik felvonást érintve az alattomos gyilkosra mondott átok rendkívüli súlyának megértéséhez meg kell vizsgálnunk Peturnak az előző felvonásban az őt tettesnek vélt Solomhoz intézett (és számára végzetes) replikáját („Hazudsz, hazudsz, istentelen Gyer'ek! / soha sem alattomos a' Magyar). Az ő értékrendjében ugyanis súlyosabb vád az alattomoság feltételezése, mint a gyilkosságé, ezért nem ez utóbbit tagadja. És utalnunk kell a huszita dráma Ziska–Ventzel jelenetének arra a mozzanatára, ahol a megrettent király ijedt kérdésére Ziska kardját elvetvén önérzetesen jelenti ki: „Én nem vagyok alattomos gyilkos!” Most a *Monostori Veron'ka* azon jelenetére pillantunk vissza, amelyre már Sütő József is felhívta a figyelmet.⁴³ Ebben (IV. 7) a végig sértett Alpári Katalin arra akarja rávenni apródját, Hantfalvi Benjámint, hogy méregbe mártott karddal sebesítse meg (vélt) csábítóját, Szellőrincci Lórántot. Az apród két kifejező gesztus után (*homlokba üti magát, és az Égre pillant*) ezt mondja: „Én! Alattomos gyilkos! [...] Átkozz meg engemet Katalin mert én azt nem tehetem. Lelkem öszve romlik azon gondolat alatt: alattomos gyilkos.”⁴⁴ De az ifjú mégsem képes ellenállni Katalin csábításának, s szándékára fény derül. Szembekerült a világrenddel, és ezt már kezdetben is tudta (ezért pillantott az égre, ahol a Gvárdián szerint az egykor majd mindenkit

41 *Bánk-bán: Dráma 5 szakaszban*, szerk. Katona József Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1821, 129–130.

42 KATONA József, *Bánk bán*, kritikai kiadás, kiad., jegyz. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983, 139–142.

43 SÜTŐ József, „Rendületlenül” vagy megrendülve (*A Bánk bán egyik színi utasításához*), ItK, 97(1993), 92–101.

44 *Monostori Veron'ka*, 38v; KATONA, *Összes Művei*, i. m., 793–794.

megítélő „nagy Leventa” figyel bennünket), s tudja, mi vár rá. Amikor Szellőrinci futni engedné – mert világos számára, hogy az ifjú csábítás áldozata –, Benjámint úgy véli, az ily módon visszakapott élet súlyosabb teher a halálnál, mert „ezen gyalázat”, az alattomos gyilkos bélyege rajta marad. Az *alattomos gyilkos* kifejezés arra vonatkozik, aki a lovagi szabályok figyelmen kívül hagyásával, illetve a nyilvánosság követelményének mellőzésével, orozva hajtja végre tettét, ami a lovagi törvénybe ütközik, és a lovagi rend becsületközösségéből való kizárást vonja maga után. Ez rosszabb az élet elvesztésénél. Ezért kérleli Lórántot: „Leventa, add nekem a Halált!” S amikor Lóránt keresztüldöfi, ezekkel a szavakkal hal meg: „Köszönöm Leventa! – Nemzettségem betsületéről le töröltetted a motsok – Köszönöm.”⁴⁵ A lovagi kard általi halál kiváltságát Bánk nem kaphatja meg: a szereplők egybehangzó ítélete szerint orvul ölte meg a királynét, s amint a holtak (Gertrudis, Petur, Biberách) összecsengő híradásából kiderül, Gertrudis a Melinda-ügyben ártatlannak tekintendő. Ezért nem kerülhet sor az istenítéletet reprezentáló párbajra. S ha már előre pillantottunk, a kötelező elfogulatlanság jegyében utalnunk kell arra is, hogy Bíró Ferenc szerint pusztán az orozva gyilkolás aktusa teszi ártatlanná az áldozatot: „aki alattomosan öl meg valakit, mintha a tett elkövetésének módjával ártatlanná lényegítené át áldozatát”. Mint az *átlényegítené* ige sugallja, azt is, aki valójában nem az. Ezt a jelenetet később Bánk tudathorizontjának alakulási folyamatában, illetve az ötödik felvonás kontextusában kell árnyaltabban elhelyeznünk.⁴⁶

Most térjünk vissza Peturhoz, aki Arany szerint „szilaj, heves, nyugtalan fő”.⁴⁷ Lényegében ezt állítja Gyulai Pál is, aki úgy fogalmaz, hogy Petur „erőtéljes, tevékeny, erőszakos férfiú”, „lovagiasság és szilajság jellemzi [...]” „Nemzeti önérzete nagy, az idegenek iránti gyűlölete szertelen”, majd hozzáteszi: „Eszének nem sok finomsága van.”⁴⁸ A megfontolás nélküli „féktelen temperamentum”,⁴⁹ valamint az idegengyűlölet motívuma hagyományozódni látszik Petur későbbi megítélésében, beleértve a szerep kapcsolatot színházi tradíciót is (az első előadásokon Szentpétery Zsigmond játszotta „pattogósan és lármásan”, ahogy később is többen), amit szerintünk nem igazol a szöveg. Hiszen Petur házában a Békétlenek tanácskozásán – mint ezt Sütő József is kiemelte⁵⁰ – ott ülnek a Magyarországra menekült spanyolok, Mihál és Simon, akiket Petur szövetségesként igyekszik bevonni a szervezkedésbe. S bár fenntartásaik vannak a radikális fellépést illetően, a Peturéval azonos fogalomkörben gondolkodnak: Mihál Gertrudis előtt, mint láttuk, Peturnak a királyné elleni vádjával rokon érveket fogalmaz meg, Ők egy szereplői csoport tagjai. Petur nem az idegeneket gyűlöli, hanem csak a merániakat, a királyné kíséretében az országba érkezett, majd a nyomukban bevándorolt németeket, akik az itt élők rovására saját hasznukat keresik, kihasználva a királyné támogatását és védelmét. Ami pedig Petur szilajságát, temperamentumát illeti,

45 *Monostori Veron'ka*, 43r; KATONA, *Összes Művei*, i. m., 305.

46 E gondolat kifejtését lásd egy készülő tanulmányomban.

47 ARANY János: *Bánk bán tanulmányok* = A. J.: *Válogatott prózai munkái*, Bp., Magyar Helikon, 1968, 263.

48 GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*, Bp., Franklin Társulat, [1883], 283–284.

49 WALDAFEL József, *Katona József*, Bp., Franklin Társulat, [1942], 114.

50 SÜTŐ József, *Hözöngő-e Petur bán?*, Forrás, 1970/7–8, 75–78.

az egyáltalán nem féktelen, hiszen, mint erre Bíró Ferenc felhívta a figyelmet,⁵¹ Mikhál az ő beleegyezésével próbálja a királynét jobb belátásra bírni hatalmi módszereinek megváltoztatása érdekében, ami kétségtelenül engedékeny gesztus. Petur számításra, megfontolásra képes észjárása nagyon is finom és átgondolt logikával működik a tanácskozás hatékony megszervezése ügyében. Bánkot titokban hazahívja, mert a nádor részvételére szüksége van, majd sejteti vele az ügy fontosságát – a tudatosan megválasztott jelszóval nyomatékosítva –, de konkrétumokat nem tudat vele, csak annyit árul el, amennyi ahhoz szükséges, hogy Bánk eleget tegyen hívásának. Mindez hibátlanul eltervezett és, mint az események igazolják, eredményes taktika. Bánk elmegy a titkos tanácskozásra, s Petur számított is erre.

Petur céltudatosan berendezi a tanácskozás helyszínét, és megfontoltan kidolgozza a tanácskozás menetét, kiváló stratégiát működtet a még habozni látszó Békétlenek meggyőzése érdekében. Verbálisan megfogalmazott érveit olyan látványelemekkel tárja, amelyek azt is „kimondják”, amit szavakkal nem közöl. A második felvonás 1. jelenetének szövege ennek megfelelően a dialógusok és az instrukciók, a szereplők és a díszlet, illetve a kellékek együttes működésének „színházcsináló” aktussorozata, egy teátrális érzékkel bíró „rendező”, Petur által létrehozott előadás (mögötte persze egy másik kiváló dramaturg áll, a szerző, aki azonban nem lehet a játék része), amely a szereplők magatartásának, felfogásának megváltoztatását célozza. Az instrukciókba rejtett látványelemek a megnyilatkozásokhoz viszonyítva felettes szöveget alkotnak. A jelenet, miként a *Bánk bán* egésze igen erőteljes teátrális minőséggel bír. A teatralitást úgy fogjuk fel, mint a drámaszövegben rejlő műimmanens lehetőséget. Ezt formai jegyek hordozzák, amelyek sorában alapvetően fontos szerepet játszanak a szerzői instrukciók.

A szerzői utasításokat (amelyek valójában nem is a szerző, hanem a dramaturgiát szervező, a cselekményt megjelenítő személy instrukciói, aki oly módon különbözik a szerzőtől, mint epikus művek esetén az elbeszélő) a magunk részéről többekkel, így Bécsy Tamással ellentétben a drámaszöveg integráns részének tekintjük.⁵² Ami azt is jelenti – Kis Tamás Zoltánt idézve –, „hogy a drámai szövegkomponensként tételezett instrukció csakis a replikákkal együtt alkotott viszonyrendszeren belül értelmezhető, jelentése kizárólag ebben az összefüggésben válik funkcionálissá”.⁵³ Ingarden úgy véli, hogy a drámaszöveg a dialógusok által képzett Haupttext és az instrukciók által formált Nebentext (ide értve a neveket és a függelékszövegeket is) kétszólamú egysége.⁵⁴ Az instrukciók olyan beszédcselekvések, illokúciós aktusok, amelyeknek, mint

51 Bíró Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi, 2002, 136.

52 Bécsy Tamás nem tekintette az instrukciókat a szöveg integráns részének: „A szerzői instrukciók elsősorban azért nem szerves részei a drámának, mert itt csak az [a] szövegrész szerves, amely a szituációban benne levő alak dialógusa. A szerzői instrukció azonban a szerző szövege, aki viszont soha nem lehet az alakok közötti szituáció tagja.” Bécsy Tamás, *A dráma lételméletéről (Művészetontológiai megközelítés)*, Bp., Akadémiai, 1984, 215.

53 Kiss Tamás Zoltán, *A drámai instrukció poétikájának problémái (A drámai instrukció elméleti kérdései)*, Literatura, 21(1995), 362–385, itt: 385.

54 Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1977, 215–216.

erre Searle rámutatott, kettős funkciójuk, perlokúciós célzatuk van. Az olvasó számára láthatóvá teszik a színpadon történeteket, azaz vizualizálnak, a rendezőt és a színészeket pedig – opcionális jelleggel – irányítják.⁵⁵ Számunkra most a láthatóvá tétel válik fontossá.

Abban viszont Bécsy Tamásnak kétségtelenül igaza van, hogy a *Bánk bán* szövegében sok instrukciót találunk,⁵⁶ bár a második kidolgozásban kevesebbet, mint az előzőben. Elegendő összevetni Biberáchnak a színlelt bocsánatkérésre irányuló tanácsával kapcsolatos jelenetét a maglódi kéziratban és a Trattner-féle kiadásban. De mihez képest sok a dráma instrukcióinak mennyisége? Bizonyára a klasszikus drámákhoz képest. De ha a kor színjátéktípusait nézzük, azoknál, különösen az érzékenyjátékoknál általában nem több. Sőt, Katona azok szerzőinél mértéktartóbb. Bécsy megfigyelése arra vonatkozik, s Katona műve erre nézve szolgál példaként, hogy a Nebentext arányának növekedése a Haupttexthez viszonyítva a 18. század utolsó harmada óta általános jelenség, amelyet többféleképpen lehet magyarázni. Mentalitástörténeti és szociológiai szempontból felvethető, hogy mikor már nem maga a cselekvés (mert azt a státusok determinálják), hanem „csak a cselekvések minősége hordozhatja az egyéniség megnyilvánulásait, a benső állapotokat, a cselekvések minőségeit dialógusokban sem mondhatja el az alak”. Ilyenkor „a szerzői instrukciókban közlik azokat a benső minőségeket, amelyek egyedivé, speciálissá teszik a minden hasonló státusban levő ember ténszerűségében közös, azonos cselekvéseit.”⁵⁷ Vitatható ugyan az a mód, ami elválasztja a drámai cselekvés külső tényzerűségét és benső minőségét, akárcsak a különválás ilyen magyarázata, ám a gondolat annyiban releváns, hogy a *Bánk bán*ban három szereplő számára is problematikus státusának és személyiségének viszonya, s ez a feszültség megnyilatkozásaiknak és a szereplőre vonatkozó, az alak lelkiállapotára utaló instrukcióknak a viszonyában is tetten érhető. Gertrúdról másként kell gondolkodnunk, ha a szerzői utasításokat is hozzáolvassuk megnyilatkozásaihoz (ezt nem minden elemző teszi meg), Bánk pedig folyamatosan küzd kettős szerepével, és ennek során személyes érzelmei a szerzői utasítások szövegfelületéről fokozatosan átnyomulnak replikái verbális közegébe. Ugyanez a küzdelem, ellentétes irányban, a Király esetében is lezajlik; erről más összefüggésben kell majd szólni.

Az instrukciók mennyiségének kérdéséhez még annyit tennék hozzá, hogy a 18–19. század fordulójától a drámaszövegek funkcióváltásának is tanúi lehetünk. A színdarabok a rögzítés kézirat formájából és a színházi közegből egyre nagyobb számban lépnek át az irodalmi nyilvánosságnak szánt nyomtatott alakba. Ennek következtében a szerzőknek számolniuk kell azzal, hogy műveik a színházi nyelvet természetszerűen értő színészek helyett kevésbé avatott olvasók kezébe kerülnek, akiknek a szöveg megértéséhez és a játék elképzeléséhez bővebb, főként a színszerűséget megteremtő információra van szükségük. Ez a körülmény, tehát hogy a drámákat nemcsak nézik,

55 John R. SEARLE, *The Logical Status of Fictional Discourse*, *New Literary History*, 26(1975), 320–328. Lásd: KISS, *i. m.*, 375–376.

56 BÉCSY Tamás, *A Bánk bán instrukcióiról*, *Színház*, 1980/7, 26–32.

57 BÉCSY, *A dráma lételméletéről*, *i. m.*, 218.

hanem olvassák is, vagy kizárólag olvassák, szintén az instrukciók mennyiségének növekedéshez vezetett. Máshol említettük már, hogy Katona *Bánk bán* előtt írt drámái közül a későbbieknek – kivált a *Ziskának* – a függelékszövegei jórészt az (elképzel) olvasónak szólnak.

E kitérő után visszatérve a második felvonás 1. jelenetéhez, elemzésünket a bevezető színleírással kell kezdenünk.

(Setét Boltozat Petur' Házában. Hátul középen egyj Fekete asztal, mellykörül Mikhál-bán, Simonbán, 's a' Békétlenek ülnek, sokan pedig körülöttek állnak. *Peturbán az Elölülő; a' feje felett a' falon egy kép függ, mellyen egy a' Trónuson büszkén ül aszszony láttzik. Mindenik Békételen mellett a' székekhez egyj befedett pais van támasztva. Egy nagy függő lámpás világít. Az előbbeni Éjtszaka.*)⁵⁸

A színleírás három eleme (*Setét boltozat, Fekete asztal és az Éjtszaka*) a lovagdrámák titkos tanácskozásának hangulatát idézi. Ebből a sötét tónusból bontakozik majd ki Bánk és Petur drámai erejű, a játéktípus kereteit szétfeszítő szócsatája. Még egy szó sem hangzik el, de a szereplők térbeli elrendezése, a proxemika már sok mindent elmond. Petur helyzete a térben kapcsolatot teremt közte és a feje felett függő kép között, amely közvetve a jelenet szereplőjévé avat egy jelen nem lévő alakot.⁵⁹ Am a színleírás nemcsak a szereplő és a díszletelem (kellék), Petur és a kép között hoz létre összefüggést, hanem két kellék, a falon függő kép és a székekhez támasztott pajzsok között is. A pajzsok befedettsége pedig várakozást ébreszt, a feltárandó titok sejtelmét sugallja. Semmiképpen nem állítható tehát, amit Gyulai feltételez, hogy Petur szervezkedéshez nem értve fogott az összeesküvés szervezéséhez, s „az ő cselszövénye oly egyszerű, hogy nem érdemli meg a nevet”.⁶⁰

A dialógusok Petur és a Békétlenek, kivált Mikhál és Simon vitájának közegét alkotják, amelynek során Petur retorikájával, érvelésével fokozatosan megszerzi a szituatív fölényt. Beszédaktusai erősödő sorozatot alkotnak. Határozottan kijelöli az akció időpontját („a' jövő éjjelre”), a szoros határidővel, az időszféra szűkre szabásával gyors döntést kíván kikényszeríteni. Gertrúd elleni indulatai a hatalmat férje helyett, annak távollétében magához ragadó, és uralmi helyzetét meráni hívei érdekében kiaknázó idegenre és nem kevésbé a nőre irányulnak. Verbális közleményét („le onnan [ti. a királyi székről] édes Aszszonyom!”) erőteljes gesztussal társítja („a' felette lévő képet ellöki”): a szereplő magatartását a szavak és a kinezika párhuzamos játéka értelmezi, ez a kettősség felfokozza mondatának dinamikáját. Amint Simon habozását tapasztalja, tudatosan kapcsolatot teremt az ellökött kép és a befedett pajzsok között: „felkapván a' mellette lévő paist, egyj a' Trónus alatt vérében fetregő Aszszony” látható rajta. „Im, csak ide tekintsetek!” – kiáltja, s mivel minden szék mellett hasonló pajzsot helyeztetett el,

58 *Bánk-bán* (1821), 43.

59 A Kazimir Károly rendezte előadásban a kép helyére, mintegy a „képet játszva” a Gertrudist alakító Drahotá Andreát állították, a mindent látó és figyelő hatalom asszociációját keltve a nézőben, ez azonban túlzás, a kép és a dialógusok szavai éppen éppén eléggé „jelenlevővé” teszik a királynét.

60 GYULAI, *i. m.*, 284.

a Békétleneket gesztusa megismétlésére készíti: „*mind bámulva vonnyák le mellettük lévő paizsokról a' takarót, 's mindeniken az előbbeni czimer láttzik*”. A pajzsok és a címerek hasonlósága közösséget teremt a jelenlévők között. Szavakkal még nem mondta ki Petur, hogy a királyné megölésére készül, ez a szervezkedés közös célja, ezt azonban a szavaknál is hatásosabban közlik a gesztusok és a látvány. Csak a vizuális közlemény után, mintegy kommentárként hangzik el Petur mondata: „Egy véres Aszszony a' Királyi szék alatt. – –”⁶¹ Waldapfelnek a téves Petur-hagyományt erősítő kijelentését, miszerint „ő egészen érzelmei, szenvedélye, a maga féktelen temperamentuma szerint akar cselekedni”,⁶² ki kell egészítenünk azzal a tapasztalattal, hogy Petur indulatai és cselekvései között jelentős szűrő és irányító szerepe van a tervező, taktikázó észnek, vagyis személyisége összetettebb, mint ahogy ez a róla kialakult irodalmi és színházi hagyományban tükröződik. A Thália Színház Kazimir Károly rendezte, átigazított szövegű, s többnyire pozitív visszajelzéseket kapott előadásában (1976) Inke László figyelemre méltó módon Bánkéhoz közelítette Petur alakját, de azért a kritikus szerint „indulat düh, gyűlölet, föl-föllobbanó harag bőven van benne”,⁶³ tehát az indulati elemek továbbra is elfedték az intellektuális tényezőket.

A drámaszöveg egészében a jelenet látványelemei sajátos kronológiai rendbe szerződnek. A falon függő kép a dialógusok jelenében ábrázolja (s idézi meg) Gertrudist, a pajzsokon látható címerek pedig a jövőbe (a közeli jövőbe) helyezik őt, s ezzel együtt az életből a halálba, s ez az időbeli áthelyezés a negyedik felvonás végén realizálódik, ami abroncsként pántolja össze a két felvonást. Gertrúd oly módon hal meg, ahogy a pajzsokon előrejelzésként láthattuk. A haldokló királyné mondata – „Meghalni – nem Királyi széken – ah! –” – Petur korábbi szövegét idézi („Le a' Királyi-székből Aszszonyom!”). A halott Gertrudist látva, bár nem tudja, ki a tettes, maga is a pajzsok üzenetére céloz: „Itt hever már.” „Elég is” – teszi hozzá. Ám a dráma szelleme felülírja szavait. Petur az ablakon *ki teként*, s látja a hazatérő Király katonáit. A dráma újabb fordulatot vesz. Ahogy Katona József a lovagdráma lebontott mintázatából hősdramát formált, most ezt az újabb, a zsarnokölés étoszával áthatott heroikus építményt fogja dekonstruálni. Ez lesz az ötödik felvonás feladata és kockázata.

61 Katonánál gyakori (mint ahogy például Schillernél is), hogy, mint Kerecsényi Dezső megfigyelte – KERECSENYI Dezső, *Katona József színi utasításai*, It, 20(1931), 228–237 –, az instrukciók és a dialógusok egymást ismétlő közleménye nem redundancia, hanem nyomatékosító jellegű. Lehet, hogy ezen a helyen is ezzel kell számolnunk. Ám Petur mondata – azt közli, amit a nélkül is látnak a Békétlenek – mégis felesleges magyarázatnak, kommentárnak tűnik. Persze értelmezhető úgy, hogy a megdöbbsent Békétlenek szinte nem akarnak hinni a szemüknek, ezért kimondja helyettük is tervének lényegét. Azonban felmerülhet az óvatosan megfogalmazott gyanú, hogy esetleg a Trattner-féle edícióban sajtóhibával állunk szemben. Az instrukció kezdő szava valójában név (a csoport megnevezése) lehetett, s a mondatot nem Petur mondja, hanem a Békétlenek, akiket szinte sokkol a pajzsokon lévő címer látványa. E szerint a jelenet így lenne olvasható: MIND (*bámulva vonnyák le a mellettük lévő paizsokról a' takarót, 's mindeniken az előbbeni czimer láttzik*) Egy véres Aszszony a' Királyi szék alatt. – – –” Értelmezésünk azonban csak feltételezés. Ez a mondat egyébként az első kidolgozásban nem szerepel.

62 WALDAPFEL, *Katona József, i. m.*, 114.

63 BÉCSY Tamás, *Bánk bán a Tháliában*, Színház, 1977/4, 9–13, itt: 11.

„Te vedd is ez’ első szülöttemet el!”

Katona az irodalmi nyilvánosság kapujában. A kor dramaturgiai gondolkodása

A fentebb jelzett dramaturgiai fordulat értelmezésére majd csak Bánk tudathorizontjának vizsgálatát követően, az ötödik felvonás elemzése és a Király szerepének interpretációja során nyílik lehetőségünk. Katona József drámapoétikai nézeteit is ennek összefüggésében fogjuk tárgyalni. Mindennek előfeltételeként azonban röviden jellemeznünk kell azt a történeti-poétikai kontextust, amelyben a *Bánk bán* – a színházi hagyomány és az irodalmi tudat rendkívül termékeny metszéspontján – elnyerte a maga dinamikus drámai arculatát.

Az 1810-es években a nem praktikus céllal készült szövegek létrehozásának gyakorlata egyre inkább a dráma felé fordult: az évtizedben mintegy száz színdarab született, nagyobb részük kéziratos formában hagyományozódott színjátékszöveggként, kisebb részüket nyomtatásban is megjelent. Ugyanakkor többször is felfigyelhetünk a dramaturgiai tájékozatlansággal kapcsolatos panaszokra. Döbrentei Gábor 1814-ben így írt: „A’ Poézisben való élemlenettelünket nézve, mi, eddig az úgy nevezett lyraiban mutathatunk legtöbbet. A’ Drámát és Vitézi Költeményt, – mellyek a’ Poézis minden hatalmának, erejének mint egy égő pontjai, ’s ezek mellett a’ több nemek a’ poétai Genienek nagyobb, kisebb szikrázatjai, – még nem találjuk-fel nálunk a’ magok fő méltóságában.”⁶⁴ Döbrentei (és mások) megállapításának csak látszólag mond ellent az a tény, hogy az 1810-es években – a levelezések drámával foglalkozó részleteit nem tekintve – mintegy harminc hosszabb-rövidebb dramaturgiai tárgyú írásra bukkanhatunk. Ezek a szövegek ugyanis eklektikusak, sőt heterogén természetűek, az aktuális eszméket a műfaji gondolkodás hagyományos elemeivel társítják. Ungvárnémeti Tóth László – aki a korszak egyik legértékesebb drámájának, a *Nárcisz vagy a’ gyilkos önn-szeretnek*⁶⁵ a szerzője – jórészt a göttingeni Friedrich Bouterwek tanait követte, amelyek a német klasszika, a Sturm und Drang és a német romantika eszméit egyesítették. Erre utal tömör műfajelméleti összefoglalása, az *Epopéja és Damma különbsége*.⁶⁶ Az Erdélyi Muzéum a németes-görögös neoklasszicizmus eszméit közvetíti, míg Teleki József írásaiban feltűnnek Schiller és a német romantika gondolatai. Benke József is Schiller gondolatait tolmácsolja. Valóságos elméleti zsidongásnak lehetünk tanúi, a közös nevezőre jutás szerény jeleivel.

Ezek a szövegek négy kérdés köré göcosodnak: a drámairás akadályai, a színjáték funkciója, a dráma mibenléte, valamint az írott és előadott dráma viszonya. A dráma-

64 DÖBRENTÉI GÁBOR, *Eredetiség ’s jutalomtétel*, Erdélyi Muzéum, 1814/1, 154.

65 UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 117–178; kritikai kiadás: UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ *összes művei*, s. a. r. MERÉNYI ANNAMÁRIA, TÓTH SÁNDOR ATTILA, a görög nyelvű szövegeket gond. BOLONYAI GÁBOR, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVIII/9), 290–324. Vö. NAGY IMRE: *Az önszeretet dramaturgiája (A szereplők közti viszonyok Ungvárnémeti Tóth László Nárciszában)*; A „mennyei Nectár-edényke” – vagy az értelmetlenné vált áldozat (Ungvárnémeti Tóth László Nárcisza és a pásztorjáték) = N. I., Ágától Bánkig: *A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannónia, 2001, 88–107, 205–219.

66 Hasznos Mulatságok, 1819, I. félesztendő, 16. sz., 122–124. A tanulmány névtelenül jelent meg a lapban, amelynek Ungvárnémeti segédszerkesztője volt. Vö. RMKT XVIII/9, 560–561.

írás akadályaival kapcsolatosan Buczy Emil az ízlésbeli „particularizmust” kárhoztatja, vagyis az egységes nemzeti közizlés hiányáról beszél.⁶⁷ Kisfaludy Sándor viszont a feudális mecenatúra fogyatékoságait okolja, amely összefügg a nemesség vidéki szétzórtságával.⁶⁸ Ezzel szemben Katona József a polgárosult irodalmi élet intézményeinek hiányáról ír *Mi az oka, hogy Magyarországban a' Játékszíni Költő-mesterség lábra nem tud kapni?* című tanulmányában (Tudományos Gyűjtemény, 1821). Szerinte az akadályok: „a' Theátrum' nemléte”, „a' Nemzeti Dicsekedés”, „a' Nyomtatásbeli szükség”, „a' Censura”, „a' Recensio Nemléte” és hogy „a' Magyar nem tudja a' Tudományt becsúlni”.⁶⁹

Az 1810-es években tovább él a színjáték hármas (nyelvművelő, erkölcsnemesítő és patrióta) funkciójának képviselője⁷⁰ azzal a hangsúlyeltolódással, hogy az irodalom felerősödő patrióta szerepköre – a nemzeti megújulási mozgalom kialakuló programjához kapcsolódva⁷¹ – kulturális és szociológiai kontextusba kerül. Döbrentei úgy véli, hogy „a' játékszínek a' társasági élet azon kellemeit, mellyek által a' külső maga viselet magához vonzóbbá lesz, terjeszteni nagyon segítik, 's az embereket egymás iránt több műveltséggel bánókká simítják, melly az élet valóbb becsének is több örömmű ingert ad”.⁷² Ehhez azt is hozzáteszi, hogy a színházi nézőtérén jelen lévők együttes élménye közelebb hozza egymáshoz a különböző rangú embereket. „A' sokféle ranguak, vallásuak ugyan azon egy fedél alá gyűlése közelebb hozta az embereket, kik éppen ezen okoknál fogva, elébb mintegy külön fal által elválasztva voltak.”⁷³ Katona viszont a hazafias funkció tematikus gyakorlata és verbális túlzásai, vagyis a *nemzeti dicsekedés* kapcsán lényegében azt érzékeli, hogy az irodalomnak ez a funkcióváltozása növelheti ugyan az irodalom presztízsét, ám csökkenti autonómiáját, miáltal a poétikai értékek helyére művészetén kívüli szempontok nyomulnak. „Most a' Játékban sem igen nézi azt a' Magyar, hogy mint van a' *kidolgozás*, hanem mint van a *Morál?*”⁷⁴

A dráma mibenlétéről szólva Döbrentei *Boileau Despreaux élete 's poétikája* című tanulmányában a francia klasszicizmus elméletírójának nézeteit kommentálva megjegyzi, hogy „vagynak itt oktatások, mellyeket az Irónak elkerülhetetlenül egészen magáévá kell tenni”.⁷⁵ Ezzel függ össze az Erdélyi Muzéum szerzőinek írásaiban a „harmonias egybe-kötetés” követelménye, „az Egésznek harmonias egybe állításának” igénye. A drámai egységet lényegében a jellemek és a cselekmény egészének konvergenciájaként, a cselekmény okszerű következetességeként értelmezik. A jelle-

67 BUCZY Emil, *Értekezés az elmének magasb kifejlődése körül, az ízlés munkájában*, Erdélyi Muzéum, 7(1817), 86–128.

68 KISFALUDY Sándor, *A magyar színművészségről: Hazaftú elmélkedés* [Eredetileg *Előszó a Magyar Játékszínhez*] = K. S. *Minden Munkái*, I–VIII, s. a. r. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin Társulat, 1892–1893, IV, 541–590.

69 KATONA, *Versek, tanulmányok...*, i. m., 66–78.

70 SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*, Bp., Akadémiai, 1970, 124–127.

71 FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 67–124.

72 DÖBRENTEI GÁBOR, *Az első füzetbeli jutalom kihirdetésére béküldetett szomorújátékokról*, Erdélyi Muzéum, 1818/10, 117.

73 *Uo.*

74 KATONA, *Versek, tanulmányok...*, i. m., 71.

75 Erdélyi Muzéum, 1817/7, 30.

mek olyan viszonyrendszerét tekintik optimálisnak, amely lehetővé teszi a főhős személyiségének sokoldalú bemutatását, s amely a dinamikus cselekmény következetes kifejlését biztosítja. Döbrentei a klasszicista hagyományokat követi a szerelmi téma megítélésekor, mert gyengeségnek nevezi, ha a hőst szerelme akadályozza a közjóra irányuló tettek végrehajtásában.⁷⁶ Buczy Emil felfogása e tekintetben egy árnyalattal eltér Döbrenteiétől, amikor tényként állapítja meg, hogy a szerelem az újkori drámában gyakran főmotívum.⁷⁷ (Az évtized drámái közül erről tanúskodik Kisfaludy *Irenéje*, a *Jerú'sálem' Pusztlása* és a *Bánk bán*.) Az Erdélyi Muzéum irodalomszemléletét, mint Csetri Lajos kimutatta, a neoklasszicista zsenielmélet és műfelfogás határozza meg.⁷⁸ Ennek megfelelően fogalmazták meg a dráma aktuálisnak ítélt normáját: az eredeti, történelmi tárgyú hősdráma eszményét. „Egyedül az eredeti jó munka a' Nemzetnek tulajdon birtoka, az ad a' nyelvnek tekintetét” – írta Döbrentei az Erdélyi Muzéum pályázati felhívásában, majd a „Jutalomtétel” pontjai között hangsúlyozta: „A' tárgy históriai, hősi legyen”⁷⁹ Döbrentei szerint „[m]élyebb megindulást okozó tanúság végett sokkal jobban teszi a' Költő, ha meséjét a' históriából veszi”⁸⁰ s azért dicséri a *Don Carlost*, mert a históriából vett „karakterek erős, meghatározott rajzolatúak”⁸¹ Megjegyzendő, hogy az eredetiség fogalmkörén belül a nemzeti sajtószerűsége helyezették a hangsúlyt a lapnál. A *genie* Buczynál elsősorban nem individuális kiteljesedés eredménye, hanem „a közösségben és közösségért kiteljesedő, a nemzeti nagyságot szolgáló alkotó”⁸² Buczy szavával a „honnos genie”. A kortársak szemében a mű eredeti minőségét nem korlátozta epikus művek dramatizálása, történelmi források feldolgozása vagy vándortémák átvétele. A *pártütők* írásakor Kisfaludy Heinrich Claurentól vette tárgyát; Kun László, a Hunyadiak, Irene vagy Bánk bán témáját többen is feldolgozták; Kisfaludy „eredetinek” nevezte *A kérőket* és a *Kemény Simont*, jöllehet előbbinek Bartsai László *A jártos-költés völegénye* volt a mintája,⁸³ utóbbi pedig Bolyai Farkas műve. A mű eredetiségének értékét nem befolyásolta hosszabb-rövidebb szövegek átvétele sem, amire a *Bánk bán*ban jócskán találunk példát. Katona műhelyében, aki mindenekelőtt zseniális dramaturg volt, a Veit Webertől, Eckartshausentól és másoktól átvett szövegek a dráma tévedhetetlen érzékkel kijelölt helyén olyan új kontextusba kerültek, amelyben a mű organikus részévé váltak. Ez az idézéstechnika a dramaturgiai mintázatok teremtő szétbontása mellett a művet a mai befogadók számára különösen érvényes poétikai értékekkel ruhazza fel. Katona többnyire *eredeti* műnek nevezte drámáit (a *Monostori Veron'kát nemzetinek*, ami lényegét tekintve ugyanazt jelenti), de négy műve, ahol

76 Erdélyi Muzéum, 1817/7, 57; 1818/10, 132.

77 Erdélyi Muzéum, 1817/9, 26–28.

78 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 294–331.

79 DÖBRENTÉI, *Eredetiség 's jutalomtétel*, i. m., 149, 157.

80 DÖBRENTÉI, *Az első füzetbeli jutalom...*, i. m., 133.

81 DÖBRENTÉI Gábor, *A' Német dráma története*, Erdélyi Muzéum, 1817/9, 36–72, itt: 69.

82 CSETRI Lajos, *Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól)*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum, 9(1969), 47–59, itt: 53, Buczy szavával: „honnos genie”.

83 WALDAFFEL József, *A kérők mintája*, ItK, 39(1929), 48–56; Uő., *A jártos költés völegénye*, ItK, 42(1932), 196–198.

mellőzte az eredetiség ily módon történő hangsúlyozását, elgondolkodtató kivételnek számít: az *Aubigny Clementia*, *A rózsza*, *A' Lutzá Széke* – és a *Bánk bán*. Ez utóbbi esetében ezt már nem is tartotta szükségesnek hangsúlyozni.

A nemzet historizálásának szándéka a magyar történelmi témákat helyezte előtérbe. Az évtized komoly tárgyú drámáinak felét ez a témaválasztás jellemzi, s jóval kevesebb, mint egy feleannyi dráma választotta tárgyát a világtörténelemből. Ezek között találjuk Katona három értékes művét, az *Aubigny Clementát*, a *Ziska-dilógiát* és a *Jerú'sálem' Pusztulását*, ami egyetemes történelmi érdeklődésről és nyitott szemléletmódról tanúskodik.

Ez az évtized a magyar dráma formaváltásának ideje. A verses, jelesül a jambikus formát többen is kívánatosnak tartják. Döbrentei szerint „a' jambus felemeli a mondást azon méltóságra, mellyel a Hős voltaképpen beszél”,⁸⁴ Virág Benedek *Hunyadi László* című Bessenyei-parafrazisához pedig *Poesia* címmel verstani tanulmányt fűzött a forma drámai alkalmazásának lehetőségeit taglalva.⁸⁵ A verses drámák az évtized közepétől tűnnek fel: Kisfaludy Sándor 1814-ben írja a *Hunyady Jánost*, a következő évben elkészül a *Bánk bán* első kidolgozása, feltételezhetően ekkor írja Horváth József Elek a maga *Bánk bánját*, 1816-ban napvilágot lát a *Nárcisz*, 1817-ben Virág Benedek parafrazisa, az évtized vége pedig már a verses forma áttörését jelenti.

Az írott dráma és a színjáték korabeli viszonyával kapcsolatosan Solt Andor azt hangsúlyozta, hogy az akkori dráma az írói alkotás és a színpadi megjelenítés egységének tekintendő.⁸⁶ Ez a megállapítás tendenciaként jogosult, ám az irodalmi és a teátrális elem viszonya szempontjából a kortárs szerzők sarkosan különböző álláspontokat képviselnek. Bolyai János *Öt szomorú játékának* előszavában az Olvasóhoz fordul, és kizárólag a könyv szövegeinek helyes befogadására vonatkozó tanácsokat ad, Kisfaludy Sándor pedig *Hunyady Jánosa* előszavában megjegyzi, hogy műve valójában „Dramaticum Poéma”, mely „éppen nem a' közönséges Játékszínre való”.⁸⁷ Ezzel szemben mások, különösen a színész-írók, például Balog István célja nem a maradandó írói alkotás, hanem a színpadi siker. Színjátékszövegeik többnyire nem is jutottak el a nyomtatásig. Kézírtos formában, sűgópéldányokban, cenzori tisztázatokban maradtak ránk, mint Katona József korai (*Bánk bán* előtti) drámái. Ez utóbbiak között csak egyetlen autográf kézirat van birtokunkban, a többi másolat. Ezek a színpadnak készült szövegek mégis a szerző irodalom felé történő haladásának útvonalán helyezhetők el. A *Monostori Veron'kához* csatolt öt szerző jegyzet közül kettőnek címettje a szerepet játszó színész, három viszont az Olvasó tájékoztatását célozza. A *Ziskát* már – függelékszövegeivel, jegyzeteivel – az irodalmi szempont uralja. A *Bánk bán* ajánlásában szülővárosához fordul: „Te vedd is ez' első szülöttemet el!” Azért nevezi művét első szülöttjének, mert ez jelenik meg először irodalmi műként nyomtatásban. Ám megőrizte a Rondella színésznének és dramaturgjának színházi tapasztalatát. Miközben Katona átlép az irodalmi nyilvánosságba, s drámát publikál, de az színdarab is egyben.

84 DÖBRENTÉI, *Az első füzetbeli jutalom...*, i. m., 138–139.

85 VIRÁG Benedek, *Hunyadi László*: Tragedia, 1817, 65–85.

86 SOLT, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei...*, i. m., 9–11.

87 KISFALUDY, i. m., IV, 494.

Mint láttuk, az évtized dramaturgiai tájékozódása nem szakadt el a klasszicista normáktól, ám a neoklasszikus eszmélkedés keretei között tágította azok értelmezését, s ezzel néhány ponton előkészítette a reformkor drámapoétikai gondolkodását. Kétségtelenül befolyással volt néhány drámaíró tevékenységére, és csökkentette az elmélet és gyakorlat distanciáját. A drámaírói gyakorlatban tematikus bokrok alakulását tapasztaljuk, amelyek erőteljes drámai helyzet létrehozását teszik lehetségessé. Különösen két ilyen szituációtípus látszik termékenynek. Az egyik (a cenzúrát provokáló) felségölés témájával kapcsolatos, melynek kibontására Kun László, Zách Klára (illetve Zách Felicián) és Bánk bán története kínált lehetőséget. Ezt a szituációtípust használta fel remekművében Katona József. A másik cselekményfajtaban az áldozati helyzetbe kerülő hős vagy hősnő alakja köré szerveződnek a szereplői viszonyok. Erre építette Kisfaludy Károly legjobb drámáját, az *Irenét*. Katona életművében, amely a főmű nélkül is az évtized legjelentősebb drámai teljesítménye lenne, a szituációépítés igen határozottan érvényesülő tendenciáit figyelhetjük meg. A dráma világát többször is a szereplők viszonyrendszerének centrumában álló hős vagy jelenség köré építi (*A' Lutza Széke*, *Ziska*, *Jerú'sálem' Pusztulása*), de kísérletet tesz két sajátos megoldás alkalmazására is. Az egyik ezek közül szintén a dráma középpontjában álló aktív, a többi szereplőt manipuláló figurát léptet fel (*Monostori Veron'ka*), a másik pedig két egymással küzdő, ám egyaránt szélsőséges álláspontot képviselő szereplő közé hozza be s helyezi el azt a hőst, aki kiegyensúlyozó, a pólusokat összebékítő álláspontjával a végkifejletet készíti elő. E módszer alkalmazására az *Aubigny Clementiában* tett még nem egészen kimunkált, mégis rendkívül jelentős kísérletet.

Az *Aubigny Clementia* az exozíciót tekintve konfliktusra épül, amelynek pólusain a királyhoz hű címszereplő, illetve a lázadó lovag, De la Châtre áll. Ehhez a feszültséghez szerelmi szál kapcsolódik: az ifjú Aubigny grófnak halott nagyapja helyett a király zászlaja alá kell állnia, s ezért szakítania kell Rozáliával, a lázadó hős leányával. Ez a szerelem ily módon a politikai törekvések ütközőpontjába kerül.⁸⁸ Erre a konfliktusos helyzetre azonban a szerző a bonyodalom során ráépít egy felettes dramaturgiai elvet Sericour felléptetésével, aki a szemben álló felek lélektani motivációit megértve, ám magatartásukat egyszersmind bírálva folytatja küzdelmét a politikai megoldásért. Sericour tehát a két szemben álló fél között, felett, egy harmadik pólust képvisel, a mű dramaturgiai gyújtópontját, s ez alapvetően átrendezi a lovagdrámáktól örökölt struktúráját. A drámai beszédmódokat tekintve ily módon izgalmas háromszólamúság, *trialógus* képződik, de a főszólamot a harmadik póluson álló hős képviseli. Ez a hős a drámabeli értékrend csúcsát testesíti meg, és a szerzői nézőpontot hordozza. Ám Sericour, De la Châtre főlovászmestere, a drámában ugyan alapvetően fontos dramaturgiai funkciót tölt be, a szereplők viszonyhálózatában azonban mellékszereplő, aki nem képes adott súlyával, szerényebb habitusának erejével teljesen elfoglalni a dráma értékrendje szerint számára kijelölt helyet, amely ily módon a formátumos szereplők között valójában üres. Ő csak helytartója valakinek. Erre a helyre fog megérkezni a dráma utolsó felvonásában a király, IV. Henrik, aki annak az eszménynek a megtes-

88 A dráma elemzése: NAGY, *Nemzet és egyéniség*, i. m., 118–125.

tesítője, amelyet Sericour prefiguraként képviselt. Az uralkodóban a dráma szereplői (végül a lázadó lovag is!) a közjő, a szabadság és a béke emberét látják. Egy méltó fedelmet, aki nagylelkűen megbocsájt De la Châtre-nak, a nemes lelkű, lázadásában meghasonlott ellenfelének, példát adva a fanatizmust legyőző toleráns magatartásra. „Király és ember egyszermind” – mondja Clementia, aki a cselekményt lezáró szavával „elegendő kegyességet és emberséget” kér a Teremtőtől, mert „az emberséges és érzékeny szívű Monarcha nagyobb, mint a’ Világnak minden Meghódítója!!!”⁸⁹ (Drámájához Katona hat jegyzetet fűzött, ebből kettő a színészeket instruálja, négy az olvasó tájékozódását szolgálja.) A *Bánk bán* közelében vagyunk e művet olvasva, amelyet a nagy mű felé vezető úton a rokon elrendezésű, centrális dramaturgiájú, többszólamú *Ziska és Jerú’sálem’ Pusztulása* követ. A főmű is az *Aubigny*ban kikísérletezett hárompólusú dramaturgiát működteti, előbb felülírva a vitézi játékok konfliktusos szerkezetét, majd ezt az új kompozíciós struktúrát is átrendezi az ötödik felvonásban: a „vég-semiség”-be zuhanó tragikus hősnek az értékrendben üresen maradt helyére, mint látni fogjuk, a Király lép. A többszörös dramaturgiai fókuszváltás adja a mű egyedi karakterét; Katona József ezzel nem kis kockázatot vállalt, fogadtatásának megkésettsége s a mű utóéletének fénytörései éppen ebből fakadnak. A szerzői világszemlélet egysége, valamint a bonyodalom kifejtésének következetes logikája azonban a maga egyéni útját járó Katonát igazolja. Ennek bizonyítására teszünk kísérletet a továbbiakban.

Mailáth János joggal jegyezte meg *Übersicht der Geschichte der magyarischen Poesie* című, 1825-ben megjelent, de néhány évvel korábban írt tanulmányában, hogy irodalmunk legújabbán drámai irányt vett.⁹⁰ Ami viszont a teóriát illeti, Katona 1821-ben publikált *Mi az oka, hogy Magyarországban a’ Játékszini Költő-mesterség lábra nem tud kapni?* című tanulmányában ezt írja: „Még jó formán nem is tudjuk mi a’ Dráma – biz arra nem igen adogattjuk ki pénzünket.” Majd később hozzáteszi: „Minő örömet látnánk kezdő-voltunknak tökelletesedését! de ha Játékszín nincs – ha képzelet arrol, mi a’ Játék-dráma, nincs – mi volna egyéb hátra, mint a’ Recensio?”⁹¹ Ám kevés a céljának megfelelő kritika, és ritka a kritikát értő módon fogadó szerző. Katona József, aki Bárány Boldizsár *Rostája* és Teleki József *Az esküvésről* szóló kritikája mellett a kor legszínvonalasabb recenzióját írta az *Ilkáról* (amit a bírált szerző elutasított), az irodalmi közgondolkodás gyarlóságáról, elmaradottságáról beszél, amit ő már kívülről szemlél. Öniróniába rejtett fölénnyel. Mert kortársai közül ő rendelkezett egyedül egyéni arculatú, a kor színházi gyakorlatából táplálkozó, majd a drámapoétikai gondolkodás legmagasabb színvonalára emelkedő fogalommal arról, „mi a’ Játék-dráma”. És ezt nem csupán a *Bánk bán* igazolja, bár főként az.

89 *Aubigny Clementia vagy is A’ Vallás miatt valo Zenebona Frantzia Országban 4ik Henri alatt*, Vitézi Darab 4 Szakaszban, Készítette Katona József, Pesten, 3ik esztendőben Törvényt tanulván 1813. OSZK Színháztörténeti Tár, N. SZ. A 11. 39r. A Solt Andor által sajtó alá rendezett kiadásban: KATONA, *Összes Művei*, i. m., I, 64.

90 *Magyarische Gedichte*, Übersetzt von Johann Nepomuk Grafen MAILÁTH, Stuttgart und Tübingen, 1825, *Übersicht...*, LXVII. Lásd még: KOLOS István, *Gróf Mailáth János 1786–1855*, Bp., 1938, 51–60; FENYŐ, i. m., 433.

91 KATONA, *Versek, tanulmányok...*, i. m., 73., 77 (kiemelések tőlem: N. I.).

Knapp Éva – Tüskés Gábor: *A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok*

Budapest, Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015 (*Historia Litteraria*, 32), 703 l.

A szerzőpáros a mostani válogatáshoz szorosan kapcsolódó *Sedes Musarum* (2009) után újabb, a korábbinál bővebb, huszonnégy tanulmányt tartalmazó közös kötettel jelentkezett. Az *Előszó* néhány olyan alapelvet sorol fel, amelyek a kötet legfőbb koncepcionális célkitűzéseit tartalmazzák. Ezek közül a legfontosabbak a következők: „[...] nem a művektől távoli, kész teóriák alapján, hanem következetesen induktív módon, a források és az elsődleges kontextusok felől, az általuk kínált lehetőségekből kiindulva közelítjük meg a problémákat [...] a filológiát a bölcsészettudományok egyik kulcsdiszciplínájaként, transzkulturális szöveg-tudományként [...] értelmezzük”. Ezek a megállapítások azért is nagy jelentőségűek, mert részben a szerzőpáros korábbi művei felé teremtenek módszertani, tudományelméleti összefüggésrendszert, részben pedig megerősítik az így teremtődő koherens rendszer éppen itt érvényesülő alkotórészeit.

A szerzők e kötetben is hihetetlen kitartással, filológiai nyomozómunkával végzik a motívumkutatás legkülönbözőbb változatait. A feddhetetlen tárgyilagosság, a feltárt anyag impozáns bősége, az adatok pontossága és az így dokumentált összefüggések bámulatosan gazdag, de mindig bizonyítható jelentéshálózata jellemzi módszerüket. Ennek hozadéka például a *Történetek az Szűz Máriáról. Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források* című tanulmány következetességgel végigvitt

felismerése, amely bizonyítja, hogy e műnek Faludi Ferenc nem lehet a valódi szerzője. A hatalmas forráskontextus bizonyító ereje, az azonos munkamódszer szerzők sokaságánál, a szinte azonosan működő „láncshivatkozások” rendszere kétségtelenül nem enged meg más következtetést. Az aprólékos forrásvizsgálat után kijelenthető, hogy „egyetlen utalás sem maradt azonosítatlan, s több bizonytalannak tűnő forrásmegjelölést sikerült meghatározni”. Csak ritkán engedik meg maguknak a szerzők a hipotézisek könnyedségét, a könnyű kézzel rajzolt sejtések tetszetős felvázolását. Ha valamit csak gyanítanak, vagy a bizonyítás hézagoss, feltételezésekre szorulnak, ezt soha nem mulasztják el közölni olvasójukkal úgy, hogy a bizonyítás folytatásának szükségére először ők maguk figyelmeztetnek, és a további kutatás feladataként jelölik meg azt.

A filológiát az utóbbi évtizedekben számos denunciáló becsmélés érte. A szerzők állhatatos magabiztossága és számos eredménye sokban hozzájárult ahhoz, hogy ezeken a küzdőtereken a filológia jelentőségét visszaszerezze és megtartsa. Jóllehet a tudománytörténeti pozíció ezt sokszor igen polemikusan jelenítette meg, Knapp Éva és Tüskés Gábor mégsem a kombattáns harcosok módjára érvényesítette meggyőződését. A kötetben vizsgált korszakban a latin nyelvűség és az anyanyelv szorosan összefonódó kettőssége érvényesül, ezt a szempontot éppen olyan

meghatározónak tekintik most is, mint azt tették a *Sedes Musarum* tanulmányai esetében. Ma már nem kell érvelni elszántan a latin nyelvűség 17–18. századi irodalmi művei esetében, vagy a *historia litteraria* jelentőségéért küzdeni, abban a magyar és latin nyelvűség gazdag kulturális interferenciáit felmutatva. A szerzők ugyan nem emelik ki legfontosabb érvényesített szempontként, azonban a kötet tanulmányain végigpillantva a korszak egészére jellemző új sajátosság rajzolódik ki; különösen a Mikes-fejezet irányába mutat ez erősen. A 16–18. században a meghatározó művészetelméleti szabályrendszerek tartósan érvényesülő, hosszan ható praeceptumok kánonját működtették, amelyekben a források felkutatása, a mintakövetés a műalkotás felderíthető megismeréséhez segített hozzá. Legalább annyira nyitott volt a műalkotás a követett minták és források irányába, mint a szerző antropológiai, esztétikailag modulált individuális önértelmezése felé. Éppen a Mikes-fejezet tanulmányai bizonyítják legjobban, hogy a zágoni bujdosó milyen erősen módosította ezt a praxist. Noha Mikes a jezsuita episztolográfia szorgalmas és precíz ismerője, alkalmazója, források tömege kutatható fel leveleskönyvében, azonban írói, antropológiai önértelmezése, pszichológiai, nyelvi reflektáltsága csak részben származik innen; antropológiai individualitása és létértelmezése alkotói önértelmezését is átalakítja. Mostani szemlénk természetesen nem terjedhet ki a tanulmánygyűjtemény egészének aprólékos áttekintésére, csupán a jelzett csomópontok mentén szeretnénk a kötet jellemzőit, értékeit felmutatni úgy, hogy a négy nagy fejezetblokk mindegyikéből (*Német–magyar irodalmi kapcsolatok; Irodalom és képzőművészet; Kutatástörténet, irodalomelmélet, szövegkritika;*

Mikes-kutatások) kiemelünk egyes jellemzőnek érzett írásokat.

A *Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul* (1681) című tanulmány a prózai kegyességi műfajokat vizsgálja. A Cochem-mű (*Preces Gertrudiana*) Ágostán Péter fordítása (*Mennyei követelek*, 1681), majd a *Lenkötelecske* (1720) és a *Két atyafi szent szüzek* (1737) 1681 és 1876 között bámulatos szívóssággal volt jelen a katolikus kegyességi életben és spiritualitásban. A katolikus kegyességi irodalom meditációs-imádságirodalmának rendkívül erőteljes, a 17. századból kiinduló folyamatos hatása mutatható ki a 18. században, átnyúlva a 19. századba is. A legnépszerűbbek közé tartozó imádságoskönyvek közel negyven kiadást érnek meg; legnagyobb részük fordításirodalom, erőteljes átdolgozás, de irodalmi minőségű szövegek is születtek magyarul. Ez a kegyességi irodalom nagy szerepet játszik az anyanyelvűség ösztönzésében, tudatos terjesztésében, hiszen az imádságokból, meditációkból összeálló kompozíciók színvonalas anyanyelvű olvasmányt kínálnak. Igényes, művelt világi olvasók körében vív ki ez rendkívüli elterjedtséget, immár nemcsak a hagyományos egyházi közösségekre tekint; tulajdonképpen itt is (le)zajlik a liturgikus közegből-funkcióból való kimozdulás, átalakulás meghatározó folyamata, amely a befogadók körét kibővíti a világi olvasókkal. Tapasztalhatjuk azt is, hogy ennek a kegyességi irodalomnak egyre inkább halványul a felekezeti jellege, polemikussága pedig eltűnik, amint ugyanez a protestáns párhuzamokban is jellemző. Vagyis belátható, hogy az anyanyelvűség kulturális programja nem feltétlenül a szekularizálódás hozadéka; kiterjesztésében a 18. században még erőteljesen részt vesznek vallá-

sos szövegtípusok. Elgondolkodtató, hogy e kegyességi irodalom ilyen erőteljes folytonossága szinte zavartalanul megmaradt a 18. század és a felvilágosodás nagy ideológiai, nyelvi paradigmaváltásai közepette, nem esett áldozatául a szekularizálódás dinamikus folyamatának. A *Mennyei követek* fordításának aprólékos vizsgálata meggyőz arról, hogy Ágoston Péter munkája a művelt, világi olvasóknak szól, elsősorban magánáhitatra szánva; korábbi liturgikus kontextusa már nem is feltétlenül indokolt. Az elemzés az egyes szövegszintek feltárását végzi el, sok új eredményt bemutatva. Fordítás helyett célszerűbb igényes szövegalkotásról beszélni, ahol az egyéni nyelvhasználat utat keres a kanonizált eljárások mellett, vagy azokon kívül, már-már az *acumen*, az *argutia* szokatlanságaival, izgalmával. („Te vagy édességnek édessége, minden illatnak örvendetessége, / Te vagy Isteni mélységnek bősége, / Te vagy felső édességnek illatos egyesülése, / Oh, kikeleti szépségnek zöld virágja, / Bánatnak keserű homályába borult szűz, / Sebeidben Uram légyen szívem fészke, / Szívem szent véredben bőven megferednék.”)

Különösen Knapp Éva eddigi munkásságában játszott kiemelkedő szerepet a szöveg és kép kapcsolatát, kontextusait vizsgáló irodalmi emblematika feltárása, a jelen kötetben most is olvashatók idevágó fontos tanulmányai. Tisztázza Rimay erény-verseinek ikonográfiai összefüggéseit. Igazolható, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, amelyen tizenkét erény ül egy asztalnál fa alatt. A számba vehető erényábrázolások ikonográfiai típusait vizsgálva olyan változatot kerestem, amelyiken nincs *inscriptio*. Másfelől az erények „egybe vadnak zárva”, vagyis ikonográfiailag a „virtutes

concatenatae”, az összeláncolt erények típusa vezet a megoldáshoz. Jakob de Zetter emblémáskötetében a 77. éppen ilyen alkotás. Későbbi kiadásai, átdolgozásai újabb és újabb variánsokat teremtenek, mindez elegendő ahhoz, hogy ezekben lássuk a Rimay-vers ikonográfiai forrását. Nagy, közösen írt tanulmányukban a szerzők a halál-téma ábrázolásának irodalmi emblematikáját nyomozzák újszerű megállapításokkal. Az elmékedés- és imádsággyűjtemények bőségesen foglalkoznak mindezzel, fogékonyak és nyitottak a kérdéskör tárgyalására. Van, ahol a szöveg hordoz erősen emblematikus látásmódot, és ezt kiegészítik metszetek vagy más látványelemek. Jó példa erre Malomfalvi Gergely örökkévalóságról szóló meditációs és imádságkönyve 1653-ból. Címlapján közöl egy emblémaszerű metszetet *inscriptió*val a boldog és keserű örökkévalóságról, utána áll egy metszet – ugyancsak *inscriptió*val – a halál hagyományos rekvizitumaival: homokóra, csontváz kaszával, a háttérben Krisztus gólgotai keresztje. E kutatási területnek különösen gazdag forrásanyaga lehet a hatalmas 18. századi halotti prédikációs irodalom, amelynek beható vizsgálata éppen csak elkezdődött. Markáns különbség van a protestánsok és katolikusok között; utóbbiaknál fontos szerepet játszik a szentéletrajzok műfajcsoportja. A szorosan konfesszionális látásmód és a mulandóság általános értelmezésére számtalan példa van, ilyen Ambrosius Lobwasser 90. zsoltárának német kiadástörténete. Részben szigorúan a kálvinista, liturgikus értelmezés szerinti zsoltárfunkcióban látjuk, de onnan kimozdított változata is nagy karriert fut be, amikor emblematikus jelentést kap, liturgikus töltetét szinte teljes egészében elveszíti. (Jól példázza ezt

a sokszor kiadott *Bewerte Hymni patrum* című antológia.) Ez a műfajcsoport nyilván erősen kapcsolódott a halotti reprezentáció alkalmaihoz, ami a tanulmányból is kiderül.

A *Szent István király és a Szent jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában* című tanulmány ikonográfiai szempontból is igen jelentős, emellett a nemzeti identitásnak egy sajátos változathoz kötődik. A Szent István alakjából és a Szent Jobb kézereklyéből kontaminált ábrázolástípus hatása tartósan kimutatható. A szentjobbfi apátság pecsétjén a karereklye ábrázolásánál kiegészítő elemként a Szent Koronára emlékeztető korona is látható. Bár a „Szent Jobb irodalmi és képzőművészeti toposzokat magához vonzó motívum volt, de maga nem vált toposszá”, de komoly szerepe volt a szakrális-kulturális-nemzeti identitás formálásában a különböző korszakokban. Általában ez utóbbi hosszú vonulatát kíséri nyomon a kötet; nyilvánvaló, hogy a 18–19. században is számos alakváltozata érvényesült a szekularizálódó nemzet-tudat mellett. Ebben nyilván különbözik a protestantizmus és katolicizmus hagyományrendje, azonban egészen egyértelmű, hogy a felvilágosodás nem váltotta le ezt a hagyományt, és az nem is vált meghaladottá vagy értéktelenné.

A *historia litteraria* gyűjtőfogalma tárgasságával sok meglepetést okozott már a korszak kutatóinak, a *Sedes Musarum* kötetben ilyen volt Orosz Ferenc, akit szinte az ismeretlenségből emeltek ki a szerzők. Spangár András, ha nem is ilyen jelentőségű, de karakterében feltétlenül hasonlít a tudós pálos szerzeteshez. A Pethő-kronika bővítvényei révén és Szent István *Intelmei*-nek magyar fordítójaként érdemelt már eddig is figyelmet. (Ez utób-

bi azért is érdekes, mert Otrókosi Fóris Ferenc kevéssel korábban jelentős részleteket fordított már az *Intelmekből* Az *Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében, és valamely ekkoriban megújítandó nemzeti identitás alapíratának tekintette azt, ezért is foglalkozott vele tudományos tevékenysége során.) Spangár a Pethő-kronika bővítvényében saját költeményeivel kommentálta az eseményeket, egészében pedig erős *Hungarus* elkötelezettséggel és szakrális-kulturális-nemzeti identitástudattal jellemezhető.

A *Mikes-kutatások* több mint száz oldalnyi fejezete azt bizonyítja, a szerzők milyen jelentősen voltak képesek megújítani a Mikes-életmű folyamatosan, szinte minden korszakban megszakítatlan vizsgálatát. Ennek éppúgy része a *Törökországi levelek* hasonmás kiadása körüli filológia kérdések kutatása, mint a mű megújuló szemléletű elemzése. Mikes tudatos értelmezője és cselekvője a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedeire nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége: nyelvi program körvonalazódott, a fordításirodalom jelentősége megnőtt. Mikes pontosan látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban. Az sajnálatos aszinkronia, hogy Mikes életműve csak erős késéssel vált az irodalmi kánon részévé, így hatása sem áll arányban teljesítményével. A magyar kultúrában, irodalmi műveltségben láthatóan több hullámban jelentkeztek a magyar nyelvűség lényeges kiterjesztésére irányuló törekvések: ezek

már a 17. századtól kezdve jelen vannak, meg-megújulnak, lelassulnak, egymásról sokszor nem is tudnak. Azonban mindenképpen sokkal árnyaltabban látjuk azt a folyamatot, amelynek sokáig mitizált fordulópontja lehetett 1772. A történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás és az irodalomtudomány motívum- és témakutatásának eredményei jelennek meg a *Leveleskönyv* forrásainak feltárásánál. A 94. levél esetében francia és flamand források mélységébe merülünk, de csak a bizonyítható válik bizonyítékká: „Nem állítható teljes biztonsággal [...] addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés ösztönzőjének.” Nem biztos forrásának tehát, hanem valószínű ösztönzőjének! Erre utalnak ebben a tanulmányban is kissé a *dubitatió*s, *concessiós* fordulatok: „de jelenleg pontosan nem meghatározható”, „jelenleg nem tudjuk megmondani”, „minden valószínűség szerint”, „az említett kiadványok alapján nem dönthető el”. A mindenhatóság babérjaira szerzőink láthatóan nem tartanak igényt. Példatárunk a kötet alapján kiapadhatatlanul szaporítható. A 77. levélben előadott elbeszélés esetében ez az „állhatatos barátság” gondolatkörébe tartozik, amely valójában a „hűséges feleség” címen ismert elbeszéléstípus. Feldeírására bepillantunk a *Gesta Romanorum* gyűjteményébe, majd Valerius Maximust átvizsgálva ereszkedünk alá a 17–18. század forrástengerébe. Masenius drámatémaként ajánlotta, Jakob Biedermann novellává alakította, majd öt felvonásos drámává alakul. Nyomába szegődünk a dráma kiadástörténetének, melynek voltak jezsuita, bencés variánsai Salzburgtól Bécsig, latin és német nyelven egyaránt. A *Filia matrem lactans* elbeszélés beha-

tó vizsgálata bizonyítja, hogy összetett, szinte áttekinthetetlen forráselődulása miatt lehetetlen Mikes esetében egyetlen forrás után nyomozni.

Az értelmezői kontextust ugyanezzel a filológiai fegyvellemmel és felelősséggel rajzolják meg bármely más idézhető példa esetében is. Példánk a szerzők egyik legfontosabb módszertani erényét dokumentálja. Sohasem valamely tetszetős, látványos teoretikus ötlet, sikeres elmélet csábításának engednek vagy töltik ki azal a kutatás hézagait, hiányzó ismereteit. Természetesen ismerik és felismerik a forrásfeltárás határait: bármennyire is szívos kitartással rendelkeznek, és leleménnyel, szorgalommal szövegek sokaságát, esetleges összefüggéseiket bizonyítják vagy gyanítják, mindennek határt szab az egyéni írásmód autonómiájának kibontakozó ambíciója. Ez eltünteteti és érvénytelenítheti, meggyengíti, láthatatlanná teszi bármely nagyszámú minta önálló körvonalát, egymást metsző interferenciájuk kinyomozhatatlanná válik, számbavételük pedig irreleváns lesz. A *Törökországi levelek* retorikájához című tanulmány éppen azért tanulságos, mert a szövegalkotás szabályrendszerekre visszavezethető tulajdonságait vizsgálja és éppen így derül ki, Mikes új szövegmodellje mennyire távolodik is ettől a hagyománytól. Az átalakulás mértéke kézzelfoghatóbbá válik. Az *Elbeszélő művészet és identitás-teremtés a Törökországi levelekben* című tanulmány éppen azokat az új írói eljárásait nyomozza, amelyek világossá teszik a praeceptumokon túlmutató egyéni szövegalkotói módszereket, s amelyek eszközei lesznek a szerzői önreprezentációnak, a többjelentésű dialogicitás szövegjátékának, az önértelmezés dilemmáinak, az emlékezés idősíkokat keverő eljárásainak.

Az így megteremtett írás, írói tevékenység nála személyiségteremtő és -alakító jelentőséggel is bír.

Az *Előszó* végén Knapp Éva és Tüskés Gábor némiképpen magyarázza, indokolja, hogy hány tanulmányt jegyeznek külön-külön és hányat közösen: „Korábbi közös tanulmányköteteinkhez viszonyítva itt kevesebb a közös munka eredményeként megszületett dolgozat, a különböző szerzőségű tanulmányok azonban gyakran egymásra épülnek, s valamiképpen mind egy közös gondolkodás lenyomatai. Azt, hogy az egymás mellé helyezés ad-e többletjelentést, vannak-e a kötetben az irodalomtudomány megújulását serkentő kérdésfelvetések és módszerek, s a kitűzött célok megvalósítása eredményes-e, az olvasónak kell eldöntenie.” Ha mindezt átváltjuk a számok nyelvére, kiderül a ta-

nulmányok első megjelentetését regisztráló listáról, hogy Tüskés Gábor jegyzett tizenegy dolgozatot, Knapp Éva kilenc tanulmány szerzője; kettő pedig már első megjelenésekor is szétválaszthatatlanul mindkettejüké. Azonban végigolvasva a tanulmányok sorát, bizonyossá válik számunkra, hogy nemcsak ez a kettő oszthatatlan, de a többinél is azt érezzük, hogy azokban a szerzők szellemi alkata, erőfeszítése, módszereik is különleges szintézist teremtenek már több évtizede, egészen különleges párost alkotva irodalomtörténet-írásunkban. Alkotói személyiségük értékei így „összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul” jelennek meg olvasóik számára.

Imre Mihály

Debreceni Tudományegyetem

Bethlen Miklós válogatott bibliográfia

Összeállította és bevezetővel ellátta Tóth Zsombor, Budapest, reciti, 2016, 89 l.

A Bethlen Miklós halálának 300. évfordulója alkalmából megrendezett Bethlen Miklós-émlékév munkálatainak egyik záróakkordjaként jelent meg az eddigi első és egyben egyetlen Bethlen Miklós-bibliográfia. Különösen hasznos kiadvány ez ma, amikor a bibliográfia-készítés hátterébe szorult. Az internet és a mágneses lemezek korában valóban nincs értelme már vaskos, könyvtárpolc-szaggató bibliográfiai köteteket kiadni, de annál hasznosabbak lehetnek az elektronikus formában megjelentethető és letölthető, eligazító jellegű bibliográfiák. Főleg azért, mert sem az ember, sem az internetes ke-

resőprogramok nem mindenhatók, ezért hiába van fent az interneten egy bizonyos szöveg digitalizált formában, nem biztos, hogy a kereső meg is találja azt. Tóth Zsombor bibliográfiájában épp ezért „kiemelt jelentőséget kapott a releváns online tartalmak megjelölése és gyűjtése, illetve az online felületeken létrehozott digitális archívumok feltérképezése és publikussá tétele a kutatás számára” (7). A bibliográfia megjelent ugyan nyomtatott formában is, de igazi használati értéke akkor mutatkozik meg, ha letöltjük (<http://reciti.hu/2016/3886>), és elektronikus formában használjuk. Ugyanis minden olyan bib-

liográfiai tétel estében, melynek tartalma megtalálható az interneten – a 300 tételnek pontosan a fele (150) ilyen – a tétel alatt szereplő kézjelre (☞) kattintva az adott tétel teljes szövege megjelenik képernyőnkön, feltéve, ha számítógépünk rendelkezik internetkapcsolattal. Épp ezért ezt a bibliográfiát elektronikusan érdemes használni, már csak azért is, mert így nemcsak egy szokványos bibliográfia, hanem a Bethlen Miklós-szöveguniverzumnak egy jókora szelete is rögtön elérhetővé válik számunkra. Akár úgy is olvashatjuk, mint egy Bethlen Miklós-monográfiát, hiszen sok esetben önkéntelenül is rákattintunk a bibliográfiai tétel alatti linkre, hogy láthassuk a tétel által jelölt eredeti szöveget is. Ez a módszer magyar viszonylatban teljesen újnak számít, legalábbis jómagam nem tudok arról, hogy bármely más szerzőről, készült volna hasonló jellegű bibliográfia. Ugyanakkor, az ilyen módszerrel készült bibliográfia a kutató számára nagyon hasznos is, mert rengeteg forrásfeltárára szánt időt lehet megtakarítani annak használatával.

Egy bibliográfia akkor jó, ha teljességre törekszik, főleg, ha elektronikusan jelenik meg, és így nincsenek a nyomdaköltségek által megszabott terjedelmi korlátok. Tóth Zsombor azonban vállaltan *válogatott* bibliográfiát készített: „e *válogatott* bibliográfia összeállítása során éltem is a válogatás/választás jogával és felelősségével, ugyanis számos 1950 előtt keletkezett, de jelentős újdonságot nem, csupán félévszázados bejáratott közhelyeket ismétlő hosszabb-rövidebb irodalomtörténeti írást nem vettem fel a szakirodalmi áttekintésbe. Ugyanígy, a Bethlen Miklós politikai karrierjét a kor történetébe beillesztő történeti szintézisek esetében is beértem a jelzésszerű említéssel,

és szándékosan tekintettem el az összes Erdély- és Magyarország-történet elősorolásától. Ahol a megjelölt tételek címéből nem következett egyértelműen a Bethlen Miklós életműve szempontjából jelentős tartalom, szögletes zárójelben rövid, összefoglaló utalásokat tettem.” (7–8.) Az persze érthető, hogy a szerző az összes Erdély- és Magyarország-történetet kihagyta bibliográfiájából, hiszen ezek a történeti monográfiák általában nem szentelnek önálló fejezetet egy-egy kiemelkedő személyiségnek, így Bethlen Miklósnak sem. Ennek ellenére Szilágyi Sándor és Kővári László Erdély-története bekerült a bibliográfiába (78. és 80. tételek), jöhetnek azokban az összeállító által megadott fejezetek sem csupán Bethlen Miklósról szólnak. Talán nem ártott volna pontosítani, hogy egyes Erdély-történetek miért kerülhettek be mégis a jegyzékbe. Ahogy azt sem ártott volna indokolni, hogy az összeállító milyen kritériumok alapján szelektálta (és hagyta ki) a „közhelyeket ismétlő” 1950 előtti írásokat. Az még érthető, hogy kimaradt néhány, jelentősnek valóban nehezen tekinthető munka, mint pl. KISBÍRÓ Márton *Nyelvtörténeti adatok Gróf Bethlen Miklós önéletírásából*, Magyar Nyelvőr, 8(1879), 420–422; 9(1880), 115–118; vagy V. SZŐCS Géza *Bethlen Miklós élete és művei = Szentesi városi községi főgymnasium értesítője az 1893–1894. iskolai évről*, kiad. ZOLNAY Károly, Szentés, 1894, 3–25. Habár talán egy szemináriumi dolgozatot megérne annak kiderítése, hogy a Bethlen Miklósról író V[izakanai?] Szőcs Géza vajon azonos-e azzal a Szőcs Gézával (1870–?), aki a nagyszebeni és lugosi főgimnáziumokban tanított, elsőként írt magyar nyelvű monográfiát Mihai Eminescuról (Nagyszeben, 1895); román–magyar társalgási nyelvkönyvet

adott ki 1902-ben; számos 20. század eleji magyar újságban közölt publicisztikát (Hazánk, Magyar Szó, Székely Nemzet, Közérdek, Határvidék, Újság, Temesvári Hírlap, Délmagyarországi Közöny, Krassó-Szörényi Hírlap), és szintén Szentesen jelentette meg a *Csokonai és az olasz költők* (1893) című tanulmányát. Nekem nagy a gyanúm, hogy itt ugyanarról a Szócs Gézáról van szó, és a fentiek alapján lehet, hogy a Bethlen Miklósról szóló írása is megérdemelné azt, hogy felvétesse egy Bethlen-bibliográfiába.

Kisbíró és Szócs Géza tanulmányainál is jobban hiányoltam a bibliográfiából két olyan írást, melyek Bethlen és Prévost abbé kapcsolatairól szólnak. A kultusz-történet és Bethlen Miklós külföldi, elsősorban francia „eladhatósága” szempontjából talán nem jelentéktelen ügy az, hogy Prévost abbé a *Contes, aventures et faits singuliers* (Londres–Paris, 1767) című művében a Révérend-féle fiktív Bethlen-életrajzból kölcsönzött egy részletet. (Vö. BIRKÁS Géza, *Bethlen Miklós és Prévost abbé*, EPhK, 41[1917], 596, ANGYAL Dávid hozzászólásával: EPhK, 42[1918], 77–78; HANKISS János, *Prévost abbé és Magyarország*, EPhK, 55[1931], 85–108; 56[1932], 37–49, 121–127). Abban sem vagyok biztos, hogy az alábbi kimaradt tételek is csupán irodalomtörténeti közhelyeket tartalmaznának: SYPOSS Katalin, *Jelentéstanulmányok Wundt rendszere s a Bethlen-önéletrész alapján*, Bp., 1910 (női szerző, kísérleti pszichológia és Bethlen Miklós – mindez egy 62 lapnyi terjedelmű kismonográfiában talán nem érdektelen); HARSÁNYI István, *Az „Evisceratio” c. vitarat eddig ismeretlen szerzője és magyar fordítása*, MKsz, 29[1922], 223–224 (az *Austriaca Austeritas* című röpiratról); SZÁDECZKY K[ardoss] Lajos, *Gróf Bethlen Miklós ismeretlen művei*,

Magyar Élet, 1922, 132–135, 203–211; CSA-BAI István, *Bethlen Miklós útja*, Az Ország Útja, 2–3[1938]/9, 129–135.

De nemcsak az 1950 előtt, hanem az után megjelent írások között is rostált Tóth Zsombor. Nem tudom, miért maradt ki Szauder József olasz nyelvű tanulmánya (*Il „Secretum” nel Seicento ungherese = Petrarca e il petrarchismo*, Bologna, 1961, 347–360), melyben a szerző feltételezte Petrarca műveinek (*Epistola Posteritati, Secretum*) hatását Bethlenre. Szauder tanulmányának egy részlete magyarul is megjelent (SZAUDER József, *Petrarca Secretuma a XVII. századi magyar kultúrában = Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum, 2013, 15–17); a Bethlen-Petrarca viszonyról pedig Máté Ágnes írt legutóbb terjedelmes tanulmányt az ItK 2016. évi Bethlen Miklós-számában (*Bethlen Miklós Francesco Petrarca [is] emlékezik: Az Önéletírás és a Posteritati-leveél közös mintáiról*, ItK, 120[2016], 336–352, ez utóbbi tétel már szerepel a bibliográfiában). Érdemes lett volna felvenni a bibliográfiába B. Nagy Margitnak a bethlenszentmiklósi kastélyról szóló könyvrészletét, melyben főleg Bethlen Miklós építkezéseiről esik szó (*Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion, 1970, 158–170).

A fenti hiányok felsorolását nem a teljesség iránti megszállottság mondatja velem. Nyilván nincs olyan bibliográfia, amiből ne maradna ki valami. Azt se vitatom, hogy az összeállítónak joga van a rendelkezésére álló anyagot megrostálni (habár a bibliográfia-készítésnek elsősorban a gyűjtés és nem az értékelés a feladata), de talán nem ártott volna a közhelyekre való utaláson túl argumentáltabban is kifejteni azt, hogy milyen írások s miért maradnak ki. Kisebb hord-

erejű kérdés, de hasonlóan indoklásra szorulna az egyes írások különböző fejezetekbe való besorolása (s ezzel minősítése) is. Nem egészen világos például a „tanulmányok” (III. 4) és a „cikkek” (III. 5) közötti különbségtétel alapja. Ha a terjedelem számít, akkor miért került Torma Károly 6 lapnyi írása (*Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai*, Száz, 21[1887], 348–356) a tanulmányok (136. tétel), és miért Lukinich Imre 13 lapnyi írása (*Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 16 [1906], 80–93) a cikkek (236. tétel) közé? Ha viszont a „cikk” kategória a forrásközelibb, vagy a tanulmánynál kisebb horderejű filológiai problémák kidolgozására vonatkozik, akkor miért itt szerepel (240. tétel) Németh László nagy hatású, először a Tanú 1934-es évfolyamában megjelent, *Bethlen Miklós* című úttörő esszéje? (A 240. tétel egyébként nem jelzi a szöveg 2011-i elektronikus kiadását a Digitális Irodalmi Akadémia [<https://pim.hu/hu/dia>] Németh László-oldalán.)

Érdemi kérdésekre térve: a Bethlen-életmű recepciójának egyenetlenségeiről eddig is tudtunk bizonyos dolgokat, de a bibliográfiát lapozgatva még plasztikusabban áll előttünk ez a jelenség. Így például megtudhatjuk azt, hogy Bethlen Miklósról csak 1924-ben jelent meg az első monográfia Gyárfás Elemér tollából: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság, 1924. Gyárfás kiváló jogász és romániai magyar politikus volt, de irodalomtörténészként sem akkor, sem ma nem igazán tartjuk számon. Bethlen Miklós szövegeinek kiadása terén sem állunk sokkal jobban. Szalay László 1858 és 1860 között kiadta ugyan a legfontosabb Bethlen-szöveget, az önéletírást, és a legfontosabb Bethlen-röpiratot (*Noé ga-*

lambja), de az életműnek legalább a fele (a levelezés, a többi röpirat, valamint az önéletírással egyenrangú imádságok) továbbra is kéziratban maradtak. Fordulatot hozhattak volna a Bethlen-kutatásban V. Windisch Éva szövegkiadásai – *BETHLEN Miklós Önéletírása*, I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok); *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók) – melyeknek nagy újdonsága volt, hogy elsőként közölték az *Imádságoskönyvet*, valamint az *Előljáró beszédnek* a Bethlen család levéltárából előkerült autográf töredékét.

Annak ellenére azonban, hogy 1955 után a legfontosabb Bethlen Miklós-szövegek a kutatók rendelkezésére álltak, az életmű nem került be a magyar irodalomtörténeti kutatások fősodrába. Tóth Zsombor bibliográfiájából kiderül, hogy 1945–1987 között mindössze tizenegy tanulmány született Bethlen Miklósról, aki az 1950–1970-es években az Irodalomtörténeti Könyvtár című sorozat keretében virágkorát élő monográfia-írási hullámból is kimaradt. (Ebben a sorozatban láttott napvilágot például Klaniczay Tibor Zrínyi-, valamint Bán Imre Apáczai-monográfiája.) Az első újabb, komoly filológiai eredményre 1987-ig kellett várni: ekkor adta közre két vastok kötetben, kritikai kiadásban Jankovics József Bethlen Miklós leveleit, két másik Bethlen-alapmű magyar fordításával együtt (*Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz; Bethlen Miklós gróf fáradásai és gyötrelmei*). Jankovics József kutatásainak hatására érezhetően megélenkült a Bethlen Miklós iránti érdeklődés. Csak az itt tárgyalt bibliográfia száraz adatait mérlegre téve is nyilvánvaló mindez: amíg az

előző negyven évben mindössze tizenegy tanulmány jelent meg Bethlen Miklós-ról, addig az 1987–2016 közötti években hatvanegy. És valószínűleg nem született volna meg Jankovics József Bethlen-publikációi nélkül, Gyárfás Elemér könyve után kis híján nyolcvan évvel, az első olyan irodalomtörténeti monográfia sem Tóth Zsombor tollából (*A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2007), mely túl azon, hogy sok tekintetben hozott újat a Bethlen-kutatás terén, további termékeny kérdésfeltevésekre is ösztönözte a régi magyar irodalom kutatóit.

Nekünk, magyar kutatóknak régi szívfájdalmunk az, hogy a magyar irodalom nagyjai nem kerülnek be a nemzetközi irodalmi köztudatba és közbeszédbe. Sajnos nemcsak nyugat-európai, de még a környező kárpát-medencei népek sem ismerik (úgy ahogyan azt mi szeretnénk) a magyar irodalmat. A régi magyar irodalom, mely tele van több nyelven író és többes identitású szerzőkkel, akiknek ráadásul komoly nyugat-európai kapcsolattrendszerük is volt, kiváló gyakorlóterep lehetne arra, hogy ezen a helyzeten változtassunk. Sajnos Bethlen Miklósról – aki a magyar mellett kiválóan írt latinul és franciául, valamint beszélt románul is – ugyancsak az derül ki a bibliográfiából, hogy mindössze hat idegen nyelvű tanulmány született munkásságáról. Ezekből is mindössze kettőt írt nem magyar szerző. Éppen ezért különösen örvendetes az a tény, hogy Bethlen önéletírása 2004-ben megjelent román és angol fordításban. Remélhetőleg ez ösztönzőleg fog hatni az újabb szakirodalomra. Az angol recepcióra nem találtam adatot, a román fogadtatásról azonban elmondhatom,

hogy Bethlen művére egyre több román szakmunkában hivatkoznak – igaz, egyelőre elsősorban a történészek, akik nem irodalmi szöveggént, hanem történeti forrásként kezelik az önéletírást.

Tóth Zsombor kiadványa a hagyományos bibliográfia szerkezetét követi „a Bethlen Miklós életében megjelent és egyértelműen a kancellár személyéhez köthető nyomtatványok és kéziratok, illetve a kiadások és fordítások elősorolása után a vonatkozó tételeinek áttekintése következik” (8). Különösen fontos a bibliográfia két utolsó fejezete: IV. *Hatás- és kultusztörténet: szépirodalom, (ál)történetírás, rendezvények* (ezeket a bibliográfiák nem szokták hozni, jóllehet kultusztörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak), valamint az V. *Appendix*. Ez utóbbi a Magyarországon és Erdélyben ma is fellelhető kéziratok Bethlen-kódexeket és az önálló önéletírás-példányokat sorolja fel. Tóth Zsombor Bethlen-kódexnek nevezi azt a kolligátumot, mely „több nyelvű és műfajú Bethlen-kézirat, vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazza” (9). A Bethlen-kódexek legteljesebb változata a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár példánya a maga 1499 foliónyi terjedelmével. Az *Appendix* Tóth Zsombor által feltárt tételei megerősítik azt, amit eddig is sejtettünk: a 17–18. században talán nincs még egy olyan magyar szerző, akit annyira „szétmásoltak” volna, mint Bethlent. Szalay László 1859. évi kiadásáig csak az önéletírásnak huszonegy másolata van, és akkor nem számoltuk még ide a *Sudores et cruces*nek, valamint a *Noé galambjának* a másolatait. A Tóth Zsombor által felsorolt kéziratok Bethlen-kódexek és önéletírás-másolatok általában néhány jól meghatározott más Bethlen-kézirattal (*Sudores et cruces*,

Noé galambja, 1708. június 8-án Eszékről I. József császárnak írt levele) együtt hagyományozódtak. A további kutatásoknak kell feltárniuk azt, hogy az éppen így kiválasztott és egymás mellé szerkesztett kéziratok másolásával és terjesztésével kialakult Bethlen-kép vajon pusztán a véletlen műve, avagy visszavezethető-e valamiképp Bethlen Miklós szándékára. Vajon van-e adat arra, hogy Bethlen maga megpróbálta befolyásolni iratainak elrendezésével, azok hagyományozódási útjának kijelölésével, a róla kialakítandó képet? Vajon milyen szerepe lehetett a családjá többi tagjának (elsősorban fiának Bethlen Józsefnek), illetőleg az erdélyi „tudós, jámbor református embereknek” (Kaposi Juhász Sámuel, Enyedi István, Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc) a Bethlen-szövegek továbbadásában?

Végezetül két apró hibára, valamint egy olyan jelenségre hívnám fel a figyelmet, ami némi fejtörést okozott számomra. Az egyik hiba: a bibliográfia 267. tételében rosszul szerepel Jankovics József írásának a címe: *Bethlen Miklós és Ferdinand Marsigli levelezése = R. Várkonyi Ágnes Emlekkönyv születésének 70. évfordulója ünnepe*, szerk. Tusor Péter et al., Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998, 428–431. A helyes cím: *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez* (a megjelenési adatok helyesek). A másik hiba inkább csak hiányosság: a bibliográfia hozza ugyan

a Margareta Jolly által szerkesztett (ön) életírás-enciklopédia (*Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*, London–Chicago, 2011) Bethlen Miklós-szócikkének adatait (131. tétel), de talán illetet volna megemlíteni, hogy az itt olvasható életrajzi összefoglalók szerző által szignáltak, Bethlenét például Gömöri György írta. A jelenség pedig, amit – legalábbis eleinte – furcsállottam, hogy egy-egy tétel több helyütt is előfordul. Így például Jankovics József egy másik tanulmánya (*Bethlen Miklós bécsi leveleiből*, ItK, 77[1973], 439–444) a II. 5. *Levelezés* (71. tétel), valamint III. 5. *Cikkek* (248. tétel) fejezetekben egyaránt szerepel. Ugyanez a helyzet Géber Antal *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716)* című írásával is (ItK, 15[1905], 158–173), mely ugyanúgy szerepel a *Levelezés* (60. tétel), mint a *Cikkek* (235. tétel) fejezetben; ez utóbbinál pontatlan címmel. Persze olyan írásokról van szó, amelyek forrásokat is közölnek, tehát joggal kerülhettek volna ebbe és abba a fejezetbe is. A tételek ismétlésének magyarázatát azonban mégis inkább egy szelíd, és bibliográfiákban nem szokatlan filológiai tréfában látom: a kéziratok felsorolását (külön számozással) tartalmazó *Appendixet* leszámítva pontosan 300 tételből áll *Bethlen Miklós válogatott bibliográfiája*. Épp annyiból, ahányadik évfordulóját ünnepeltük 2016-ban Bethlen Miklós halálának.

Nagy Levente

ELTE Román Tanszék

Szilágyi Márton: Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról

Budapest, Ráció Kiadó, 2016, 299 l.

Szilágyi Márton az 1840-es évek irodalmához kapcsolódó tanulmányait gyűjtötte kötetbe, ámde irodalmunk eme „első aranykorának” nem egymást inspiráló műfajokban csúcsra futó, immár valóban európai rangját és gazdagságát értelmezi, hanem politikai és szociológiai kontextusával foglalkozik. (Miközben egyúttal szövegazonosító textológiai bravúrokra is futja erejéből.) Ilyen keretek közt nem is vállalkozhat egyébként régóta időszerű problémák kimerítő tárgyalására. Csak érinti például a reformkori Dózsa-képet, holott akár azért, mert a baloldali „nagy elbeszélés” fölött eljárt az idő, akár azért, mert némely kérdés tisztázása még történelmi szempontból is hátra van, de mindenképpen a 20. századot is magába foglaló összegzésnek jött el az ideje. Ahogy az egyébként kiemelkedően értékes és újszerű *Toldi*-elemzés is már régen aktuális újragondolását célozza Arany metafizikai világképének.

A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (*Vörösmarty társadalmi státuszáról*) korszerű Vörösmarty-monográfia híján (Tóth Dezső könyvének jelentős értékei vannak, de mégiscsak több mint félszáz éve jelent meg) foglalja össze a költő anyagi és közéleti helyzetének szociológiai hátterét. A *Petőfi, a polgár* arra keres választ, hogy a polgári (sőt: Babits szerint nyárspolgári) attitűd hogyan fér össze az Ifjú Németország képviselőitől átvett világszabadsági, világforradalmi utópiával. Az *Arany János társadalmi státuszának változásai* hitelesen követi a honorácior, majd szakértelmiségi státusz periódusát. Szilágyi Márton nem-

csak precíz tárgyi bizonyítékokkal szolgál, hanem érzékeny észrevételei páratlan beleélő készségről és tapintatról tanúskodnak: „Az árva lánynak számító Ercsey Julianna a segédjegyzői hivatalból származó csekély jövedelmen sem tudhatott változtatni hozományával vagy kapcsolati tőkájével – de legalább Arany biztos lehetett abban is, hogy ezen túlnyúló vágyakkal sem igen rendelkezik” (52). (Ercsey Julianna egy szalontai ügyvéd házasságon kívül született leánya volt.) Szerzőnk nem lát ellentmondást (mivelhogy nincs is) abban, hogy Arany érzelmileg azonosul felmenőinek a nemesség visszaszerzésére irányuló pereskedésével, ugyanakkor nem élt a Szent István-rend kiskeresztje által kínált lehetőséggel, melynek birtokában nagy eséllyel lehetett volna bárói rangért folyamodni. Akár nyomatékot kaphatna eme döntés indoklásában kálvinista puritánsága, melynek jegyében az erdélyi fejedelemtől kapott nemesi cím el nem ismerését jogtalannak érzi, báróságért folyamodni viszont (a rang adományozójának személyétől függetlenül is) olyan rangkorság az ő szemében, melylyel nem tud azonosulni.

Az *Adalékok Vörösmarty Szabad föld című versének politikai kontextusához* a címben megjelölt feladat mellett egy tulajdonképpen ismeretlen (mert másképpen ismert) Vörösmarty versszöveget „tesz tisztába”, illetve véglegesít, tehát textológiai és politikai szövegkommentár egyszerre. A költemény művészi gyarlóssága viszont arra adhat magyarázatot, hogy miért nem vette fel a költő gyűjteményes kötetébe. Az *Önösség és áldo-*

zat (Eötvös József: A karthauzi) az első szövegváltozatra alapítja megállapításait. Mellesleg: igaza lehet szerzőnknek abban, hogy Széchenyi azért nem szerette *A karthauzit*, mert ennek érzelmes-humánus, majdnem dekadens pozíciója nem állt összhangban a magyar reformkor politikai küzdelmeinek vállalásával. De az is lehetséges: túlságosan sok érzelmes regényt (köztük sok sematikus és giccses alkotást) olvasott már ekkorra ahhoz, hogy a mű olyan frenetikus hatást tegyen rá, mint például Petőfire. Naplójából is kiderül, hogy sosem táplált különösebb rokonszenvet a nála több mint húsz évvel fiatalabb Eötvös iránt.

Az *Egy vígjáték politika és irodalom metaszéspontján* (Eötvös József: Éljen az egyenlőség) elsősorban Nagy Ignác *Tisztújításával* veti össze Eötvös drámáját, szélesebb értelemben azonban a magyar választási vígjátékok és a szinkron politikai diskurzus interferenciáját vizsgálja. *Archaikum és modernitás* (Kemény Zsigmond: Gyulai Pál) címmel Kemény sok fejtörést okozó fiatalkori regényét értelmezi. Felhívja a figyelmet a levélregény és dialógusregény elemeinek a műbe épülésére, a címszereplő személyiségének vezérelvét és bukásának okát a hűségben, a fejedelem vélt érdekének mechanikus érvényesítésében látva. Azt az alkotás-lélektani feltevést viszont nem érinti, mely szerint (ifjúkori, többrendbéli válságának megjelenítése mellett) Keménynek magának sorsát eldöntő dilemmája is rokon Gyulai Páléval: nem merte vállalni, hogy szívvel-lélekkel az őt invitáló Széchenyi mellé álljon, lapját szerkessze, nehogy erkölcsi autonómiája rovására kelljen majd minden áron (esetleg már jobb belátása ellenére) mellette kitartania, holott Széchenyi politikai programja és személyisége mindenkinél jobban vonzotta.

A *bosszú műve* (Petőfi Sándor: A hóhér kötele) kivételes gondossággal ír a „vérfa-

gyasztóan” sikertelen regényről, sok újat mondva e mű „egyetlen nyilvánvalóan intertextuális létmódban megmutakozó” szereplőjéről, Hiripi Gáspárról, aki folyton Gvadányit idézi. Arany pályakezdő komikus eposzához is új szempontból közelít (Arany János *Az elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*), s kimutatja a mű szövegéből a *Hitel* hatását, a honoráciorok szavazati jogának kérdését, sőt a háziadó ügyét. A kötet egyik csúcsteljesítménye a „Köszönöm az isten gazdag kegyelmének” (Arany János: Toldi), mely szerint Miklós „metafizikai alapozottságú morális értékek védelmében” csap össze a cseh bajnokokkal, győzelme pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy „Arany epikájában talán először és utoljára – a gonoszságtól és bűntől áthatott világban lehetővé válik az isteni harmónia rendje” (190). Valóban Arany legboldogabb műve ez, mint Keresztúry Dezső írta, de (a *Bolond Istók* tanúsága szerint) hamarosan megrendül, érvényét veszíti ez a bizonyosság. 1849 nyarán „önnön lelkétől futva” a kétségbeesés örvényéig jut el: „Kezem égre emelni nem merém: / Egy – asztagomba feddőleg hajított – / Villáműszök imádkozni tanított.” (I, 33.)

A *Jókai, a pályakezdő novellista* nemcsak sok újat és érdekeset mond a témáról, hanem oda konkludál, hogy a korai novellák „kizárólag mint a szintén ekkor induló, de a későbbiekben kivirágzó regények szerkezeti, formai vagy tartalmi értelmű előkészítéseként” foghatók fel (200). Ilyesmi, persze, más prózaírók pályakezdése esetén sem megy ritkaságszámba, Jókainál az az egyedi, hogy míg a korai novellák közt elkülönülnek vadromantikus, sőt ponyvaromantikus (*A Napean sziget*, *A gonosz lélek*) és életképszerű, zsánerhumorú témák (*Sonkolyi Gergely*), addig érett regényeiben ez a két minőség váltakozva

elegyedik. Ezt akár Jókaira jellemző fejleménynek is vélhetnénk, ha Dickens példája nem figyelmeztetne: a *Twist Olivér*ben is megfér egymás mellett a félelmetes bűnügyi machináció és az anekdotikus epizód.

Elhanyagolt, elfeledett témából tud fontosat „kihozni” a *Kisfaludy Sándor és az 1809-i insurrectio emlékezete az 1840-es években*. A sokszor kigúnyolt utolsó „nemesi felkelés” rehabilitálását szorgalmazta volna Kisfaludy Sándor, aki a nádor hadsegédként sok személyes tapasztalattal rendelkezett. A *Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában* Petőfi és Arany Dózsa élményét veti össze, de Fazekas Lúdas Matyiját is összefüggésbe hozza parasztháború emlékével. A *vers napja* (Petőfi Sándor: Nemzeti dal) lényegében március 15. krónikája, de már a tanulmány kezdetén ott áll a konklúzió: különös, aligha visszatérő alkalom volt ez: egy politikailag fontos esemény egy irodalmi szöveg köré építve írható le. A *Rákóczi-kultusz 1848-ban* (Arany János: A rodostói temető című verse ürügyén) az összes műfajra kitekintve veszi számba a Rákóczi-tradíció 1848-as „mozgásba hozás”-át.

Félrevezető lenne arra hívni fel a figyelmet, hogy a *Hagyománytörések* (nem biztos, hogy szerencsés a címválasztás: a hagyománnyal való szakítás nem vezérgondolata a könyvnek) több darabja bizonyos alkalomra készült írás, mert azt jelenthetné: nem vettük észre, mennyire átgondoltan, ama belső „növésterv” szerint készülnek Szilágyi Márton tanulmányai. Megvannak hosszabb ideje művelt kutatási területei és módszerei (biográfia, textológia), ezúttal azonban a klasszikus szövegek politikai kontextusa kerül középpontba. Nem is csoda: szerzőnk látható örömeleli abban, hogy úgy tud „utána menni” Vörösmarty, Petőfi, Arany versszövegek politikai-közéleti forrásainak, hogy nem-

csak az adott textus nyer megvilágítást a többletjelentéstől, hanem a publicisztikai vagy politikai szövegek révén gazdagodik a 1840-es évekről eddig kialakult totális képünk. Aligha gondolja Szilágyi Márton, hogy az író társadalmi státuszának kiemelt súlya volna az irodalom alakulásrendjében, mégis joggal érzi úgy, hogy „rendet kell tenni” ebből a szempontból is. Ilyen és hasonló más feladatok elvégzése után lehet csak hozzálátni ahhoz, hogy irodalmunk „első aranykorának” immár összegző feldolgozása megtörténjék. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy kivételes tehetségű alkotók az európai irodalommal összevetve is csekély fáziskéséssel produkálnak maradandó műveket, hanem arról is, hogy első ízben lépnek vezető műfajok termékeny kölcsönkapcsolatba, ami megteremt a lehetőségét olyan százados remekművek megszületésének, mint például *Az ember tragédiája*. (Még az igazán szigorú ítéletű Gyulai is azt vallotta az 1850-es években, hogy „Nem voltak-e, nincsenek-e olyan íróink, kik akármely irodalomban becsülettel megállhatnak?”)

A politikai kontextus azért is lényegbe vágó, mert az 1840-es években valóban közjogi, gazdasági, politikai lángelmék (Széchenyi, Deák, Eötvös, Kossuth) inspirációja, de legalábbis textuális „közelléte” is kellett e szépírói „csúcsra futáshoz”. Szilágyi Márton ily módon nem egyszerűen kiemelkedő tudósa szakmájának, hanem kutatásait valamiféle erkölcsi többlet színezi: az egészen apró adatoknak, észlelt összefüggéseknek sem restell utánajárni, hogy majd mások (s kiváltképpen és elsősorban ő maga) összegző módon adhassák teljes és hű képét első irodalmi aranykorunknak.

Imre László
az MTA rendes tagja

Д. Ю Ващенко – Ю. П. Гусев – Б. Й. Желицки – Н. М. Куренная –
Е. Н. Масленникова – В. Т. Середа – А. С. Стыкалин –
О. В. Хаванова – Е. З. Шакирова, О. А. Якименко: История
венгерской литературы в портретах
[A magyar irodalom története portrékban]

Москва, «Индрик», 2015, 408 l.

Igen fontos kötet látott napvilágot 2015 végén Moszkvában: első ízben született átfogó magyar irodalomtörténeti kézikönyv orosz nyelven, orosz kutatók munkájának eredményeként. Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetében koordinált munka jelentőségét, amelybe több más orosz felsőoktatási intézményből is bekapcsolódtak szakemberek, nem lehet túlbecsülni. Nem vitás, hogy e profeszszionális kötet minden vonatkozásában – akár kiállítását, akár nyelvezetét, akár szerkezetét tekintjük – azt sugározza, hogy egy, a magyar irodalommal hosszú éveken át behatóan foglalkozó kutatókból és műfordítókból összeálló csoport végiggondolt, kifejezetten kézikönyvnek szánt, a magyar irodalomtörténetről megalkotott narratíváját tartjuk a kezünkben. Miközben világos, hogy a kötet a magyar irodalomról valamiféle objektív, átfogó és rendszerező képet akar nyújtani az orosz nyelvű olvasó számára, azaz célja a kiegyensúlyozott, tárgyilagos tájékoztatás, nem kevés izgalommal olvastuk azt végig az után kutatva, hogy vajon vannak-e olyan pontjai, alkotói, szövegei a magyar irodalomtörténetnek, amelyekre az orosz nyelvű kulturális közeg jobban rezonálhat, amelyeket jobban „érthet” és közelebb érezhet-e magához? Vajon narratíva vagy narratívák rajzolódnak ki a kötet végére? És vajon mennyire tudunk egyetérteni e

narratíva vagy narratívák mélyen körvonalazódó koncepcióval? Mielőtt ennek részletezésébe belemélyednénk, ki kell térnünk a kötet (további) fontos erényeire, jellemzőire.

A kézikönyvben a szerkesztők a szigorú megkomponáltság, egészen az egyes íróporték szintjéig lehatoló egységes szerkezet, a következetesen végigvezetett belső hivatkozási forma és a friss tudományos-ismeretterjesztő nyelvezet fenntartása révén nagyon pontosan kijelölték a kört: a magyar irodalommal és történelemmel ha nem is kutatási szinten foglalkozó, de a közép-kelet európai történelem és kultúra iránt komoly érdeklődést mutató, tanulmányaikat a felsőoktatásban folytató, illetve a társtudományok kutatóintézeteiben dolgozó orosz nyelvű olvasókat. Ebből következik, hogy eltekintve néhány fejezettől, amelyre majd később kitérünk, tárgyyszerű, leíró nyelvezetet használnak, amely egyfelől igyekszik kerülni a személyes, esszéisztikus betéteket, ugyanakkor távolságot tart a szűk szakma számára érthető, irodalomelméleti, filozófiai, metanyelvi diskurzustól is.

Egyértelmű, hogy a kézikönyv nagy nyereséget jelent a komparatiztikai kutatások terén. Mint a magyar irodalommal is foglalkozó ruszistának igazi élményt, egyúttal számos továbbgondolni valót jelentettek a kötet újszerű komparatiztikai

utalásai, észrevételei. Nyilvánvaló, hogy a szerzők szakítani kívántak azzal a hagyománnyal, amely a magyar és az orosz irodalom közötti kapcsolatot a 20. század második felében felszínesen „letudta” a politikai ideológiai által konstruált, erőltetett, majd közhelyszámba menően unos-untalan ismételtetett Petőfi-Puskin hasonlósággal, rokonsággal, sőt barátsággal (vö. a Puskin Mozi 1956-ban megsemmisült allegorikus falfestményével, amely a Balatonon egy csónakban ülő és borozó Petőfit és Puskit ábrázolta). S bár ez a kötet a műfajánál fogva nem alkalmas arra – és ez nem is lehetett a célja –, hogy aprólékos, mély szöveganalízisek segítségével mutassa be, hogy mi lehet a közös Tandori Dezső és Lev Rubinstejn *ready made*-vers-technikájában, vagy ugyancsak Tandori és két másik kortárs orosz költő (Dmitrij Prigov és Genrih Sapgir) költészete miért rokonítható egymással, ugyanakkor ezek a megállapítások felhívó erővel bírnak ugyanúgy, mint ahogy Kosztolányi *Édes Annája* kapcsán (a már kanonizált és sokszor elemzett Csehov-hatás megemlézése mellett) Jurij Olesa regénytechnikájának az említése vagy Mikszáth esetében Szaltikov-Scsedrin prózapoeitika látásmódjának hangsúlyozása. Ugyancsak végiggondolandó az a gesztus, ahogy Petőfi vagy ahogy Arany nyúlt a *János vitéz*, illetve a *Toldi* folklór, közköltészeti és régi magyar irodalmi pretextusaihoz, a hősfiguráik előképeihez annak fényében, ahogyan Puskin építette be és írta újra a *Ruszlán és Ludmila* című elbeszélő költeményében egyfelől a régi orosz hősmondák, másfelől az orosz népköltészet világképét is rögzítő nyelvi, tartalmi elemeket.

A tíz szerző – irodalomtörténészek, műfordítók és történészek – munkájának eredményeként áttekintést kapunk

a középkori magyar nyelvű szövegektől egészen a 2000-es évek elején megjelent magyar irodalmi művekig, az egyes történeti tablóknak pedig a honfoglalástól, Szent István államalapításán át egészen a közelmúlt történeti-politikai eseményeiig. A szerkesztők a kötet bevezetőjében nyíltan megfogalmazzák, hogy kötetükkel egyfajta hiátust kívánnak betölteni, hiszen, „az orosz nyelvű kulturális közegben [a magyar irodalom – K. Zs.] sorsa nem alakult kedvezően. Ennek oka vagy a magyar nyelv idegenségében keresendő [...] vagy a történelmi körülmények következtében alakult úgy, hogy [...] a magyar irodalom az orosz olvasók számára mindig is távoli volt, és ez a távolisága mind a mai napig érzékelhető.” (8.) Valóban megmaradt annak ellenére (tehetjük hozzá), hogy az elmúlt években a magyar kultúra és történelem számos szövegeről, alkotjáról született írás, akikről eddig még nem volt elérhető semmi orosz nyelven. Igaz, ezeknek nagy része főként a kutatóközösség számára elérhető szakcikk, disszertáció volt, a másik része pedig műkritika, műismertető. Továbbá – s ezt fontosnak tartom kiemelni – az utóbbi 20-30 évben nagyon komoly teljesítmények jelentkeztek a műfordítás terén. Nagyszerű műfordítók nagyszerű kötetet láttak, illetve látnak folyamatosan napvilágot, mind a magyar régiség irodalmából (Balassi, Mikes), mind a kortárs magyar irodalomból (itt gondolnunk kell Esterházy, Nádas, Kertész, Spiró, Bartis regényeire, a kortárs drámaírók antológiájára, a határon túli magyar szerzők próza- és líraköteteire vagy arra az egészen friss, 2015-ös válogatásra, amelyet kortárs magyar költők verseiből állított össze a szerkesztő). Alá kell húzni, hogy a kézikönyvbe beválogatott műfordítás-részletek, legyen az egy idézet

a *Szigeti veszedelemből*, egy Kölcsey-epigramma, a *Toldi estjének* részlete vagy József Attila *Tiszta szívvel*-je (bár itt a versszakok tördelésével problémák adódnak, pl. 286), egytől egyig kitűnőek, öröm volt őket olvasni. Természetesen egy részük azon idősebb fordítógeneráció alkotása, akik előtt a szerkesztők az előszavuk végén tisztelegnek is.

A kötet bevezetője két fontos elvet jelöl meg kötetsszervezőként: az egyik a szerzői portrékat mint mikroegységeket, a másik a történelmi korszakbevezető fejezetek fontosságát. Utóbbiak jelenlétét azzal is magyarázzák, hogy „a magyar irodalomra mindig is jellemző volt a sajátos érdeklődés a nem-egyszerű, drámai fordulatokkal és hősi eseményekkel teli múltja iránt” (9). Ezért elengedhetetlen – vélik a szerkesztők – a magyar történelem ismerete.

Azt gondolom, hogy ez az a félmondat, amelyben megfogalmazódik az a koncepcionális döntés, amely a kötet irodalomszemléletét magyarázza. Ez a tételmondat lesz a kötetben a magyar irodalomról alkotott narratíva szervezője. A magyar történelemnek a magyar irodalom sajnós több esetben csupán *illusztrációja* lehetett. Abban a virtuális harcban tehát, amelyet a kötetben a magyar irodalomtörténet a magyar történelemmel vív azért, hogy nagyobb terjedelemben legyen róla szó, sajnós az előbbi bizonyul a nagy vesztesnek. Nem vitás, hogy a magyar irodalomtörténetről egy más nyelv, kultúra olvasói számára alapvető magyar történelmi ismeretek átadása nélkül beszélni nem lehetséges, s az is egyértelmű, hogy a kettő tárgyalását nem lehet hermetikusan elzárni egymástól. Ugyanakkor egy irodalomtörténeti kézikönyvben számos esetben hangsúlyosabban helyet kellett

volna kapjon az adott korszak irodalmi jelenségeinek, problémáinak tárgyalása, mintsem a magyar királyság bel- és külpolitikai húzásainak, katonai lépéseinek, csatározásainak részletes ismertetése, gazdasági teljesítményének bemutatása vagy annak ismertetése, hogy 1989 után milyen nevű pártok alakultak, hogyan történtek meg a kormányalakítások és milyen kimenettel zárultak a választási küzdelmek. Nem gondolom, hogy pártpolitikusok megemlézése szükségszerű és fontosabb, annak fényében, hogy Csokonai Vitéz Mihály, Radnóti Miklós vagy Weöres Sándor (és ez csak három kiragadott név a hiányzók közül) még csak említésre sem került, vagy ha igen, egy zárójeles mondat erejéig.

Az első olyan korszak, ahol az irodalmi szövegek, szerzők, jelenségek, intézmények tárgyalása erőteljesen sérül: a 18. század. A korszak magyar irodalmát bevezető történelmi összefoglalót *A 18. század – a teremtés és a Felvilágosodás kora (XVIII. век – эпоха созидания и Просвещения, 77–85)* című fejezetet követően *Bessenyei Györgyről* olvashatunk egy hétoldalas ismertetőt, majd a következő fejezet már ismét a magyar történelemre irányítja a figyelmet. Címe: *A reformok korától és az 1848-as forradalomtól az 1867-es Kiegyezésig (От эпохи реформ и революции 1848 г. к Соглашению 1867 г., 94–103)*. Míg Kazinczy Ferencnek legalább a neve két ízben megjelenik a 18. századi és a Bessenyei György munkásságát ismertető fejezetekben; másodszor és utoljára a nyelvújítás jelenségét megemléző mondatban – a nyelvújításról ez az egyetlen mondat, amely mindösszesen a tényt rögzíti, hogy volt ilyen –, addig, és ezt tartom a legnagyobb hiánynak, a magyar költészet csúcsteljesítményei között

számon tartott Csokonai Vitéz Mihálynak és Berzsenyi Dánielnek még a neve sem (!) szerepel a kötetben, nem beszélve arról, hogy irodalmi jelentőségük okán külön portréfejezet illette volna meg őket. Természetesen fontosak II. Rákóczi Ferenc, Mária Terézia vagy II. József döntései, ahogy a testőrírók szerepe is, de szegény Mikes Kelemen is beleférhetett volna egy mondatba, ha már Rákócziról annyi szó esik, és ha már Mikes *Törökországi leveleinek* orosz kiadása Jurij Guszev, Olga Khavanova (ők közreműködői e jelen kötetnek is) és Tüskés Gábor gondozásában épp folyamatban van.

Tény, hogy Csokonai életművét nem lehet olyan mértékben a magyar irodalom azon ágához igazítani, amely a magyar nép sorsfordító történelmi eseményeit tematizálja. Az *estve*, *A tihanyi Ekhóhoz*, a *Dorottya* vagy a *Halotti versek* valóban nem kapcsolhatók a kötet szerkesztői által választott tematikus vonulathoz, ebből a szempontból viszont indokolt lett volna Berzsenyi Dánielt szerepeltetni *A magyarrokhoz I. és II. ódái* okán, ha már *A közelítő tél* vagy a *Levéltöredék barátnémhoz* ugyancsak nem illik bele ebbe, a magyar irodalom „történelmi” orientáltságát prioritásként kezelendő koncepcióba; de sajnos ő sem szerepel.

A magyar történelemhez csomózott szemlélet, amely a 19. századi magyar irodalom bemutatását jellemzi, másképpen problematikus, mint a 18. századé. A magyar irodalomtörténet tárgyalását egy érdekes töréspont osztja ketté, és így az egy szokatlan kettős fejezetben, kettős tagolás szerint kerül ismertetésre. Az első történelmi összefoglaló egészen 1867-ig repíti el olvasóját, ezt követi egyfajta első egységként 3 szerzői portré: Vörösmartyé, Kölcseyé és Petőfié. Nem hagyomá-

nyos a három szerző szerepeltetésének sorrendje sem, ráadásul a Kölcsey-fejezet eleje visszaul a 18. századi fejezet végére, a reformkor vívmányairól szól, így időrendben szorosabban kapcsolódik oda, míg a Vörösmarty-portré sokkal inkább a romantika kiteljesedését bontja ki, azaz talán logikusabb lett volna a *Szózat* költőjét a Vörösmarty–Kölcsey–Petőfi hármas utolsó alkotójaként tárgyalni. Egy elejtett mondatban azonban azt olvassuk (105) – és ez meg is indokolja Vörösmarty elsőként való szerepeltetését –, hogy a szerzők Vörösmarty életművére egyfajta korszakbevezető jelenségként tekintenek. Mint írják, költészete mindvégig a romantika keretei között maradt, amit majd a magyar költészetben csak Petőfi és Arany tudott meghaladni. „Vörösmarty tevékenysége az irodalom terén gyakorlatilag pontos ekvivalense a reformkor társadalmi-politikai vitáinak, annak a harcnak, amelynek törvényszerű végkifejlete a forradalom és az 1848-as szabadságharc lett.” (105.) A három költő életművének kapcsolódási pontjaira véleményem szerint nem szerencsés a fejlődésívű, ok-okozati narratíva képletének alkalmazása. Életművük kezdeti egyidejűsége is sokkal inkább a szövegek közötti bonyolultabb, szerveesebb poétikai kapcsolatot rajzolja ki, mintsem azt az idézett történelmi hasonlat sugallja.

A Petőfi-portrét egy újabb hosszú történelmi áttekintés követi, amely 1918 eseményeivel zárul (*Magyarország a dualizmus korában: 1867–1918*, 128–138). Ezt követik egyben, korszakhatárra utaló tagolás nélkül az Arany-, Jókai-, Madách-, Mikszáth-, Nyugat-, Ady-, Kosztolányi-, Krúdy-, Babits-, Móricz- és Kassák-portrék. Ily módon a Petőfi- és az Arany-életmű hangsúlyosan elválasztódik egymástól, a 19. század má-

sodik felének alkotói pedig lényegében a 20. század első felében alkotó szerzőkkel kerülnek egy csoportba.

A 19. századi magyar irodalmi fejezetekről összességében az mondható el, hogy a kötetben általában véve jellemző tudományos-ismertterjesztő stílusból itt csupán az ismeretterjesztő tag marad, a tárgyilagos, distanciát tartó bemutatás itt sokszor emocionális, személyes benyomásokat sem nélkülöző, esszéisztikus fordulatokba csúszik át, a fejezetek nyelvezete pedig sokszor idézi a régebben divatos irodalomtörténet-írás allegorizáló, anekdotázó, mesélős, terjengős fordulatait (Petőfi a lobogó, az üstökös, amely átviharzott az égbolton – 118; Jókai úgy írt, ahogy lélegzett – 149 stb.). Felszínesebb, retorikusabb fejezetek ezek akár a régi magyar, akár a 20. századi fejezeteknél.

Ki kell emelnem, hogy frissességben, látásmódban, tájékozottságban és nyelvezetükben a 20–21. századi magyar irodalom portréi – hasonlóan egyébként a régiség irodalmát bemutató fejezetekhez – a legjobbak a kötetben. Különösen kiemelkedik a Kosztolányi-, Babits-, Örkény-, Tandori- és Esterházy-portré, továbbá az Ady-, Krúdy- és a József Attila-fejezet. Nevezzük is néven a szerzőket. Az első csoportba tartozó fejezetek a műfordítóként is dolgozó Olga Jakimenko, a Szentpétervári Egyetem, a második csoportba tartozók Jelena Sakirova, a moszkvai Lomonoszov Egyetem kutatója tollából születtek.

Ezekben a fejezetekben felbukkan az, ami a történeti fejezetekből teljes mértékben kimaradt. Az a tény, hogy Karinthy Frigyes, Csáth Géza vagy Szerb Antal még említés szintjén sem szerepel, érthető, hiszen egy ekkora terjedelmű kötetbe nem fér be minden. Ugyanakkor igen elnagyoltnak és koncepciózusan eltorzí-

tottnak gondolom a 20. századi magyar irodalom bemutatását Radnóti Miklós vagy éppen az újholdasok jelentőségének felmutatása nélkül. Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Weöres Sándor és Pilinszky János hiányoznak a kötetből, miközben a népi írók egy összefoglaló fejezetet kapnak, majd Illyés Gyula és Németh László életműve külön-külön portréfejezetben is elemzésre kerül. Olga Jakimenko és Jelena Sakirova hol Babitsnál, hol Tandorinál, hol Esterházynál egy-egy zárójelben megemlítik őket, de Pilinszkynek még ennyi sem jut (holott válogatott verseinek kötete 2012-ben jelent meg Maja Cezarszkaja fordításában a *Vodolej* Kiadónál). Nem róható ugyan fel a szerkesztőknek, hogy a népi írók munkásságát gazdagon beemelik a kötetbe – a magyar szociográfia műfajáról, s annak kialakulásáról kitűnő fejezetet olvashatunk a könyvben –, ám aránytalanul erős hiányként jelentkezik, hogy az a Weöres vagy Pilinszky, akik nem a népi írókra oly gyakran jellemző, „társadalmi témákat” középpontba helyező, küldetéses-közéleti költészetet művelték, egyáltalán nem szerepel. (Németh Lászlónál egyébként a legnagyobb meglepetésemre kimaradtak az orosz vonatkozások, azaz az életrajzi tény, hogy megtanult oroszul, és hogy lefordította az *Anna Kareninát*. A fejezet szerzője Németh színműveinek felsorolásánál nem említi meg a *Csapda* című drámáját, amely Puskin utolsó napjait állítja a középpontba. Ez a műve azért különösen érdekes, mert a mai napig hiányzik egy olyan alapos filológiai kutatás, amely utánajárna annak: vajon lehet-e bizonyítani, hogy Németh ismerte Mihail Bulgakov *Puskin utolsó napjai* című drámáját?)

Végül a *Magyarország a két világháború között* című fejezetben súlyosan proble-

matikusnak gondolom a következő mondatot: „Németország 1944. március 19-én megszállja Magyarországot. Ennek következtében néhány százezer magyar zsidó a Holokauszt áldozatává válik.” (254; kiemelés tőlem – K. Zs.) A kötet történészei itt adósak maradnak azzal az alapvető kérdéssel, hogy mit értenek az „áldozattá válás” alatt. Továbbá igen elnagyoltan élnek a történeti ok-okozatossággal, hiszen miközben a fejezet gondosan végigveszi a Bethlen-kormány, Horthy, Teleki Pál és Szálasi szerepét ezekben az évtizedekben, addig a *numerus clausus* kihirdetéséről, majd az 1930-as évek végétől meghozott, a zsidókat súlyosan és folyamatosan jog-

fosztó intézkedésekről egy szó sem kerül a fejezetbe. Radnóti Miklós pedig nemhogy fejezetet nem kap, de mindössze az Örkeny-fejezetben említik meg egy zárójelben. Ezek a hiányosságok nem védhetők azzal, hogy a tényanyagot a terjedelmi korlátok miatt kényszerűen szelektálni kellett.

Fontos kötet született tehát, amely komoly szolgálatot tesz ugyan a magyar irodalomnak, ám rendkívül élesen felvet egy (elméleti) problémát. Történetesen azt, hogy a magyar irodalom történetének narratíváját egy nem feltétlenül irodalomimmanens térben konstruálja meg.

Kalavszky Zsófia

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták.
E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Az Universitas Kiadó újabb kiadványai:

Vörös Imre, *Péczeli József (1750–1792)*, Bp., 2017 (Historia Litteraria, 33), 168 l.

Előkészületben:

VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai, szerk. CIEGER András (az MTA BTK-val és az OSZK-val közös kiadás)

Az Universitas kiadó kiadványai kedvezményesen megrendelhetők:
www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2017.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft